801
G65

FUNDAŢIA *ROMÂNIA DE MÂINE*
UNIVERSITATEA *SPIRU HARET*

FACULTATEA DE
LIMBI ŞI LITERATURI STRĂINE

Conf.dr. Ecaterina GOGA

FILOLOGIE ROMANICĂ

Editura Fundaţiei *România de Mâine*
- Bucureşti 1996 -

Scanned with OKEN Scanner

ISBN 973-9202-60-8

Scanned with OKEN Scanner

Ecaterina GOGA

FILOLOGIE ROMANICĂ

Scanned with OKEN Scanner

PREFAȚĂ

0. Prezenta lucrare este un îndrumar pentru studenţii (de la cursurile de zi şi fără frecvenţă) care urmăresc cursul de **FILOLOGIE ŞI LINGVISTICĂ ROMANICĂ**. Modalitatea de abordare şi tratare a tematicii aparţine concepţiei autoarei asupra raportului dintre lingvistic şi extralingvistic, cu privire specială la romanitate.

1. De exemplu, ne vom concentra asupra noţiunii de UNITATE şi asupra accepţiilor ei cu privire la lumea latin-romanică şi vom încerca să analizăm din această perspectivă raporturile Occident-Orient în diferite etape şi sub diferite forme; vom căuta, în acest context, să punem în lumină aportul zonei balcano-dunărene la întreaga viaţă şi mişcare a societăţii antice.

Scanned with OKEN Scanner

Se ştie că modelul general al formaţiunii sclavagiste a fost cadrul de afirmare a latinităţii sub toate aspectele (ascendente sau descendente), cu conturarea unor profiluri caracteristice, atât sincronic, cât şi diacronic. Dar, concomitent, procesul de stabilizare, maturizare şi involuţie a sclavagismului italic a atras, ca o urmare legică, şi detaşarea acelor noi elemente din care va rezulta, prin întrepătrunderea punctelor de discontinuitate cu fondul continuităţii generale, lumea romanică.

Această nouă structură socială îşi va delimita şi dezvolta sistemele componente într-o formaţiune non-sclavagistă, feudalismul.

2. Ne propunem deci ca, mai departe, să urmărim dezagregarea latinităţii prin disfuncţia generalizată a sistemelor propriei structuri, precum şi constituirea unor nuclee statale care vor deveni leagănul romanităţii cultural-lingvistice. Avem în vedere că, în permanenţă, a fiinţat o ROMÂNIE unică[1], al cărei filon esenţial s-a manifestat sub multiple forme, aşa cum sperăm să reiasă din discuţia ce va fi prezentată aici. Disfuncţia sistemelor formaţiunii sclavagiste, provocând desfiinţarea administrativ-politică a statului roman în anul 476 e.n., anulează orice barieră (chiar formală) din calea extinderii unor structuri noi (în curs de constituire cu secole în urmă, dar frânate sau încetinite de organismele statale romane)[2], forme care, raportate la trăsăturile de "echilibru relativ" existente în orice tip de organizare umană, asigură evoluţia [3].

---

[1] Înţelegem prin *ROMÂNIA* - totalitatea teritoriilor europene romanicofone.

[2] Astfel, existenţa unor relaţii sociale non-sclavagiste este sugerată, de exemplu, în referirile din unele inscripţii din secolul al II-lea e.n. (inscripţia 25902 - C.I.L.VIII, descoperită în 1896 în Tunis, datare între 115-117 e.n., care se referă la reglementarea unor raporturi între fermieri - arendaşi - şi coloni).

[3] **Lotman**, *"Studii de tipologie a culturii"*, Editura Univers, Bucureşti, 1974, pag. 117: "Fiecare tip de cultură dispune, alături de un mecanism de autoorganizare, şi de un mecanism de autodezorganizare. Tensiunea reciprocă ce ia naştere între mecanismele amintite, în condiţiile unui anumit echilibru dinamic, asigură funcţionarea normală a culturii. Preponderenţa primului dintre mecanisme duce la osificarea sistemului, iar a celuilalt - la descompunerea lui. O serie de trăsături ale culturii, cum ar fi supleţea şi stabilitatea, care reprezintă tot atâtea calităţi structurale inalienabile ale ei, sunt legate de cele de mai sus"...

Scanned with OKEN Scanner

3. Procesul prin care involuţia antichităţii sclavagiste romane lasă loc constituirii societă ţii feudale evoluează pe coordonate legice comune formaţiunii în sin e, incluzând însă şi caracteristici specifice rezultate din condiţiile l ocale, nu identice de la un loc la altul. Liniile directoare, ca şi fondu l procesului propriu-zis au urmat legile generale (în toate punctele defi nitorii); însă, coordonatele proprii fiecărei zone au imprimat, tot în ac ordul cel mai deplin cu legitatea oricărei mişcări, aspecte specifi teritoriale, caracterizante şi diversificate de la regiune la regiune . Concludentă ni se pare, printre altele, situaţia din Dalmaţia: în cad rul unui "continuum latinum", provincia adriatică a devenit, diacron ic vorbind, punctul fundamental de discontuitate în Orientul Románie ., ca urmare a presiunii exercitate din afară de structuri non-latine; cc nfruntarea de lungă durată între continuu şi discontinuu pe acest te en a slăbit echilibrul de forţe în defavoarea Dalmaţiei, eliminând îr final latinitatea. Discontinuităţi de acest fel s-au manifestat, după cum se ştie, şi în alte zone ale latinităţii, în epoci istorice circun ıscrise unor formaţiuni social-economice similare.

Aşa încât nu poate fi vorl a despre un "miracol" romanic într-un loc sau altul, ci de modalităţi e în care s-a concretizat evoluţia societăţii post-romane, de la sclavagism la feudalism.

Altfel nici nu s-ar putea explica raportul între *ROMÂNIA*, ca unitate conceptuală, şi elementele romanice (ca rezultante integrate ei - limbi, culturi şi popoare romanice).

În majoritatea teritoriilor occidentale, feudalismul va debuta prin deplasarea centrului de greutate de la mediul urban la cel rural (latifundiile suferă un proces de readaptare), concomitent cu naşterea unui alt sistem de relaţii. Acest nou sistem de relaţii va corespunde dispersării puterii în mici celule regionale, precum şi diferenţierii grupelor sociale în funcţie de participarea lor la viaţa administrativ-economică: nobilimea şi clerul pe de o parte şi, pe de altă parte, şerbii (producătorii nemijlociţi; că aceştia nu mai aveau statut de sclavi - deşi legaţi, prin tradiţie şi lege, de pământ, se vede şi din faptul că, în textele secolelor al X-lea şi al XI-lea, dispare termenul **servus**).

Deşi o structură caracterizată prin trăsături fundamentale ce se regăsesc în sistemele integrate, feudalismul romanic s-a realizat,

Scanned with OKEN Scanner

concret, sub aspecte "zonale". Astfel, feudalismul tipic germanic, de origine tribală, atinge forme specifice în fosta Galie romană, exprimându-se prin menţinerea şi adaptarea marilor latifundii de origine sclavagistă; principala bogăţie şi marea certitudine rămâne pământul, mai ales după "închiderea" Mediteranei de către arabi (secolul al VIII-lea e.n.). În imediata vecinătate, feudalismul de model germanic-italic, prin revitalizarea şi perfecţionarea vechilor forme de organizare etrusce şi mediteraneene (tipul oraş-stat), descoperă de timpuriu însemnătatea comerţului maritim şi favorizează formarea şi dezvoltarea rapidă a statelor de esenţă urbană şi a burgheziei. Aceste două forme ale feudalismului occidental fuzionează în mod original în Iberia, valorificând aportul calitativ notabil al vizigoţilor şi maurilor.

Aspecte îndeosebi originale apar în interiorul societăţii feudale, încă de la începuturile ei, în zona nord-dunăreană. Lipsei feudelor îi corespunde organizarea de obşte, cu o vechime anterioară romanilor, dar pe care se va grefa bine forma colonatului introdusă de administraţia romană. Asemenea manifestare socială, cu o amploare specifică teritoriului carpatic, explică nu numai unitatea lingvistică remarcabilă a romanităţii nord-dunărene, ci şi persistenţa unei conştiinţe a personalităţii de grup. Căci, spre deosebire de Occident unde, în majoritatea lor, primele eşaloane germanice (imediat după prăbuşirea din anul 476) nu se opuneau în mod fundamental populaţiilor colonizate de romani (germanicii intraseră în sfera de influenţă romano-latină încă din timpul lui Caesar), în fosta Dacie romană populaţia romanizată se situa în opoziţie (prin specific de civilizaţie, cultură şi limbă) cu toţi migratorii (care, de altfel, se aflau în raporturi reciproce de eterogenitate); această situaţie a contribuit la menţinerea delimitărilor faţă de migratori (aceştia nu au organizat formaţiuni statale în Dacia) şi nu a favorizat crearea unui cadru propice "integrării" de tip occidental.

4. Se va analiza, evident, şi perioada aşa-numită a "golului" documentar, corespunzătoare îndelungatei epoci a migraţiilor şi care este urmarea firească a unor considerabile distrugeri de valori materiale şi spirituale (vezi şi excelenta idee a lui Lotman - lucr.cit. - despre rolul informaţional al culturii).

Scanned with OKEN Scanner

5. În aceeaşi ordine de idei merită subliniate de la început câteva elemente care, de multe ori, nu au fost invocate nici pentru perioada romano-latină, nici pentru cea romanică.

În primul rând, prezenţă romană nu înseamnă automat şi romanizare (după cum atestă însăşi non-romanizarea cultural-lingvistică a unor foste provincii romane, exemplu: Britania, Africa de Nord, Panonia etc.). În al doilea rând, romanizarea, judecată mai ales retrospectiv, se dovedeşte a fi fost o etapă atât de complexă, încât nu poate fi încadrată în limitele rigide ale unor date calendaristice. Coordonatele temporale şi spaţiale se întrepătrund, contactul dintre tipuri şi etape diferite de civilizaţie se face pe o arie largă.

După cum se ştie, triburile germanice de dincolo de Rin aveau relaţii economice, comerciale şi militare cu romanii înainte de fondarea Imperiului. Tot astfel, retragerea administraţiei şi a trupelor romane din Dacia sau Iberia nu a însemnat oprirea romanizării: limba, cultura, civilizaţia de tip latin s-au menţinut (uneori chiar prin "invadatori")[4], alteori prin continuarea în timp a contactelor cu zone vecine intens romanizate (Dacia "abandonată" de romani a rămas totuşi într-un mediu romanizant - reprezentat nu numai de teritoriile de la sudul Dunării, constituite în Dacia aureliană -, ci şi de Scythia Minor - Dobrogea - stăpânită de romani din secolul I e.n. până în secolul al VII-lea e.n. şi caracterizată printr-o mare densitate de centre populate şi garnizoane)[5]. Această ultimă remarcă poate fi completată şi cu faptul că, în ordine cronologică, Dacia urmase unor

[4] Germanicii integraţi în lumea romană încă din timpul lui Caesar, în virtutea unor "permanenţe" de civilizaţie latină, menţin în regatele lor din Galia sudică şi Iberia chiar unele şcoli latine, redactează texte în latină; continuitatea cultural-lingvistică între romani şi germanici pe această filieră - în aceste zone - este deseori invocată ca argument explicativ pentru ritmul mai lent al dezvoltării lingvistice (de exemplu slaba productivitate a procesului de diftongare în provensală, portugheză, dialectele hispanice nordice, unde nu poate fi negată funcţia de reglare pe care a exercitat-o - de la nivel "oficial" - latina clasică - situaţie mai puţin sau deloc prezentă în România orientală).

[5] Putem adăuga: pe teritoriul românesc (Histria) au fost descoperite inscripţii datând din secolul al V-lea î.e.n.; la Sarmizegetusa există rudimente de scriere cu caractere greceşti: în anul '89 Decebal a trimis lui Domiţian o scrisoare redactată în latină (**Dio Cassius**, *Istoria romană*, LXVII, 7); din perioada

Scanned with OKEN Scanner

etape de cucerire începând cu Iliria (Albania de astăzi), Macedonia şi continuând cu Dalmaţia şi Panonia (aceasta din urmă intens folosită ca "zonă de trecere" între Est şi Vest, după cum dovedesc cele cca. 8 000 de inscripţii găsite pe teritoriul respectiv), regiuni prin care se menţinea o "atmosferă romanizantă", favorizată, la rândul ei, de apropierea Bizanţului şi de adoptarea creştinismului în limba latină.

Pe de altă parte, "ruperea" limesului dunărean în perioada secolelor al VI-lea - al VII-lea e.n. a contribuit la menţinerea romanităţii nord-dunărene, invaziile avarilor împiedicând sedentarizarea unor grupuri masive de migratori, care ar fi putut schimba dinamica şi rezultatele romanizării, aşa cum s-a întâmplat în Dalmaţia.

În al treilea rând nu poate fi exclusă din discuţie problema "calităţii" romanizării; se ştie că circa 10% din totalul inscripţiilor dunărene[6] provin din medii rurale, una dintre consecinţele dezurbanizării,

---

anilor 106-271 au rămas în Dacia circa 3 000 de inscripţii latineşti. Chiar din perioada invaziilor şi a migraţiilor ni s-au transmis urme ale unei vieţi "culturale" (inscripţia runică vizigotă de pe colanul tezaurului de la Pietroasa, datată 376-380; inscripţiile runice şi greceşti din tezaurul de la Sânnicolau Mare - secolele IX / XI-lea - **M. Isbăşescu**, *Inscripţia de pe colanul din tezaurul de la Pietroasa*, RFRG, I, 1957; inscripţiile runice *într-o limbă necunoscută*, descoperite în biserica din Murfatlar - secolele X/XI-lea). Toate acestea dovedesc, ca şi alte elemente de acelaşi fel, permanenţa unor comunităţi care menţineau relaţii, inclusiv culturale, cu centrele civilizate ale vremii, printre care era, fără îndoială, şi Roma (vezi şi **Gh. Mihăilă**, *Începuturile şi conştiinţa de sine a literaturii române vechi*, în volumul *Istoria literaturii române* - studii - Editura Academiei RSR., Bucureşti, 1979, pag. 43-71)

[6] "Este adevărat că inscripţiile păstrate în Dacia îi atestă în primul rând pe colonişti, deoarece aceştia aveau mijloace să ridice monumente cu inscripţii. Populaţia nevoiaşă, mai ales aceea din lumea satelor, a rămas anonimă. . . Cu toate acestea, o serie de nume dacice apar în inscripţiile latine păstrate . . . iată câteva: **Brasus, Costas, Diales, Dizo, Drigiza, Duras, Eptala, Mucatra, Mucapor, Mucatralis** (fiul primului), **Mucasenus Cesorini, Rescuturma, Scorile, Tarsa, Tzinto** etc. Numeroşi alţi locuitori poartă nume romane şi dacice, acest fenomen dovedind modul cum se desfăşura procesul de romanizare: **Valeria Dula, Aurelius Duda, Aurelius Denzi** etc., iar alţii chiar nume romane pure ca **Iulius Secundinus**, despre care inscripţia afirmă totuşi că era *natione dacus*". . . (**N. Stoicescu**, *Continuitatea românilor*, Bucureşti, 1980, p. 93).

Scanned with OKEN Scanner

fapt care demonstrează menţinerea unei repartizări teritoriale şi sociale mai omogene a procesului în sine (comparativ cu zonele fragmentate de "mozaicul" feudelor din Europa occidentală).

În plus, se cuvine menţionat, în aceeaşi ordine de idei, factorul de "cointeresare" a autohtonilor în adoptarea latinei ca mijloc de comunicare şi de facilitare a integrării lor în lumea romană[7].

Prin urmare putem subscrie la constatarea că *ROMÂNIA*, ca efect al transformării latinităţii în romanitate, a evidenţiat în permanenţă echilibrul dintre legitatea unei evoluţii unice şi realizarea ei locală, diferenţiată.

---

[7] "Romanismul a biruit în Dacia fiindcă el a câştigat pe autohtoni. Dacă romanii nu izbuteau să câştige pentru civilizaţia şi cultura lor pe daci, s-ar fi întâmplat şi în ţinutul carpato-danubian ceea ce s-a întâmplat în Panonia şi în Britania: dispărea adică treptat romanismul" ... (**C.C. Giurescu**, *Formarea poporului român*, pag. 88).

Scanned with OKEN Scanner

1. CARACTERISTICI STRUCTURALE ALE STATULUI ROMAN

Una dintre cele mai interesante probleme care pasionează lumea ştiinţifică de multă vreme este procesul complex şi contradictoriu pe care îl prezintă existenţa statului roman, proces ce constituie o permanentă sursă de comentarii şi ipoteze de naturi şi interpretări diverse, tocmai ca urmare a decalajului dintre brutala şi totala prăbuşire statală a Romei şi înflorirea, permanenţa lingvistică a unor idiomuri care, în totalitatea şi particularităţile lor, certifică "integralitatea" sistemelor şi structurii latin-romane.

Dacă slaba continuitate a lui "romanus" se explică, drept element de discontinuitate politico-statală, prin zbuciumatele şi dramaticele evenimente ale trecerii de la o lume la alta (sclavagism-feudalism), prin anularea vechii structuri de către una nouă,

Scanned with OKEN Scanner

stabilitatea rezultatelor procesului de fuziune a civilizației și limbii latine cu elemente ale unor tipuri de civilizație și cultură non-latine, integrarea lor finală a avut, peste secole, nu numai o supraviețuire unanim recunoscută, dar și o extindere, consolidare continuă.

Vom încerca în paginile următoare să aducem în discuție câteva dintre principalele componente ale procesului evocat mai sus, începând cu caracteristicile și consecințele expansiunii romane.

1.1. Roma veche[8]

După cum se știe, în prima sa perioadă de existență[9], statul roman a dus exclusiv o politică de câștigare, consolidare și menținere a independenței. Din secolul al VIII-lea î.e.n., epocă în care latinii încep să se afirme în Peninsula Italică și până în secolul al III-lea î.e.n. - când devin stăpânii întregului teritoriu italic[10], viața politico-socială și culturală a societății romane s-a desfășurat pe un fundal foarte dens în evenimente esențiale, care vor marca definitiv însuși nucleul latinității și romanității în perspectivă: pe de o parte eforturile statului de a găsi formele cele mai potrivite în raport cu situația concretă (în care se reflectă și specificul economiei - resurse limitate, nivel tehnic scăzut -); pe de altă parte relațiile reciproc contradictorii cu regiunile cucerite (populate anterior colonizării romane).

[8] Cu titlu informativ amintim că, aproximativ în perioada stabilirii latinilor în Latinum, se desfășoară evenimente istorice însemnate și în alte părți ale lumii: unii istorici greci fac referiri la populațiile tracice și geto-dacice din zona Dunării; în secolul al VI-lea î.e.n. evreii prelucrează și redactează cărțile biblice și cunosc fenomenul diasporei - acțiune care coincide (cel puțin parțial) cu marile colonizări grecești din Mediterană, Marea Egee, Marea Neagră; este vorba deci de elemente care pun în mișcare diferite grupuri de populație, în cadrul aceleiași formațiuni social-economice.

[9] Preluând sursele tradiționale ale istoricilor antici, **Pierre Grimal** situează întemeierea Romei în anul 754 î.e.n. (ipoteză confirmată, se pare, și de către unele descoperiri arheologice - o veche necropolă din Forum, săpăturile de pe Palatin etc.) - cf *Civilizația romană*, vol. I, BPT., București, 1973, pag.167.

[10] În această perioadă romanii cuceresc: 388 î.e.n. Latium în întregime; 272 î.e.n. - Peninsula italică centrală și meridională; 241 î.e.n. - Sicilia; 238 î.e.n. - Corsica; 223 î.e.n. - Câmpia Padului.

Scanned with OKEN Scanner

1.2. Structură latină / modele non-latine

În această etapă de aproximativ patru secole, în care s-a hotărât soarta romanilor pentru încă şapte-opt veacuri, lumea latină a intrat, prin forţa împrejurărilor şi, în primul rând, ca urmare a unor acţiuni militare, în contact cu civilizaţii deja constituite, care îşi trăiseră apogeul şi, tocmai datorită acestui fapt, puteau transmite rezultatele unei îndelungate experienţe sociale[11].

Căci, după cum s-a constatat cu diferite ocazii, viabilitatea unei culturi şi a unei civilizaţii constă nu numai în procesul de creaţie a valorilor, ci şi în circulaţia, difuzarea, transmiterea lor de la o societate la alta, sincronic şi diacronic. Rezultatele se apreciază în funcţie de zonele cuprinse, de ritmul şi calitatea transmisiei, ponderea şi stabilitatea anumitor elemente esenţiale şi integrarea lor în structura "ţintă", puritatea formelor, durata procesului respectiv.

Tot aici intră în discuţie raportul dintre modelele transmise şi caracterele specifice ale societăţii receptoare, precum şi trăsăturile (de orice natură) care pot determina integrarea sau non-integrarea[12].

Observaţia principală pe care vrem să o subliniem cu această ocazie se referă la dependenţa dinamicii şi direcţiei corelaţiei structură ţinută/model, de posibilităţile de acţiune ale condiţiilor

---

[11] Vezi şi comentariul foarte nuanţat al lui **Huizinga** în volumul *Homo ludens*, Editura Univers, Bucureşti, 1977, pag. 269-277

[12] Cu această ocazie poate fi comentată şi noţiunea de "civilizaţie deschisă", rămânând să se precizeze definirea ei în funcţie de anumite coordonate. De reţinut faptul că foarte des (mai ales în literatura de specialitate din Occident) au fost date ca exemplu în acest sens civilizaţia grecească sau cea mediteraneeană (datorită în mod special poziţiei geografice ??!), cu menţiunea că închiderea Mediteranei în urma expansiunii arabe (secolul al VIII-lea e.n.) a deplasat centrul civilizaţiei europene continentale occidentale spre Nord (Atlantic), de unde a decurs ulterior dezvoltarea mai rapidă - sub aspect economico-social şi apoi politico-cultural - a zonelor nordice în evul mediu timpuriu (unificarea Franţei sub egida Parisului, afirmarea Angliei pe plan european, dezvoltarea oraşelor hanseatice la Marea Baltică şi Marea Nordului etc.). În aceeaşi direcţie a acţionat şi decăderea sudului Franţei, ca urmare a războaielor albigenzilor şi a politicii discriminatorii dusă de regalitatea franceză.

Scanned with OKEN Scanner

locale. De exemplu, receptarea limbii latine se va face condiţionat de specificul lingvistic local, situaţie elocvent exprimată chiar de necesitatea elaborării unor glose - secolele al VII-lea, al VIII-lea, al IX-lea - (explicarea lexemelor latine prin altele locale sau adaptate din latina vulgară - exemplu *Glosele de la Reichenau* sau *Glosele de la Kassel*).

La alt nivel al dezvoltării istorice, romanii înşişi, deşi "asaltaţi" de avalanşa unor influenţe deosebit de puternice, nu au admis şi nu au preluat, neselectiv, orice model; astfel, sistemul oriental-grecesc al oraşului-stat (caracteristic fenicienilor, grecilor - şi etruscilor - , populaţii cu care Roma a avut relaţii îndelungate) nu a reuşit să se implanteze în organizarea politico-administrativă a Imperiului roman[13]. Cauza principală a incompatibilei relaţii dintre Roma şi sistemele organizatorice ale acestor populaţii credem că se regăseşte în ineficienţa tipului polis pentru concretizarea ideii de stat centralizat - idee specifică expansionismului roman - care urmărea integrarea forţată a tuturor regiunilor cucerite.

Vorbind despre influenţe şi raport între "modele", J. Huizinga analizează aceste fenomene şi sub aspectul "simbiozei" culturale în epoca de afirmare a latinităţii, ajungând la concluzia că în cazurile de preluare a unor forme de către romani s-a impus cu certitudine complexul de caracteristici proprii nucleului din **Latium**[14]. Pe aceeaşi direcţie se înscrie şi constatarea lui **I. Horaţiu Crişan**[15]: în Dacia colonizată, sclavajul de tip patriarhal a fost dominat de cel instituţionalizat al romanilor pe timp limitat, fără ca acesta din urmă să reuşească să anihileze forma de organizare caracteristică zonei carpato-dunărene, obştea sătească teritorială.

---

[13] Vezi şi **Sabbatino Moscati**, *Lumea fenicienilor*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1975; **M.I. Finley**, *Vechii greci*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1974; **Robert Flaceliére**, *Viaţa de toate zilele în Grecia secolului lui Pericle*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1976

[14] *Homo ludens*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1977

[15] *Burebista şi epoca sa*, Bucureşti, 1977

Scanned with OKEN Scanner

1.3. Dinamica formelor de contact

Nu trebuie neglijată nici evoluţia sinuoasă a formelor de contact. Raporturile dintre lumea romană şi cea germanică, de exemplu, s-au manifestat în moduri diferite, după epocile istorice în care s-au desfăşurat. Dacă se admite evoluţia influenţei reciproce romano-germanice de tipul:

Romani ⇢ ⇠ **Germanici**

şi se analizează caracteristicile şi mişcarea direcţiilor contactelor respective, se constată într-adevăr că, în prima perioadă (Republica şi Imperiul roman) a avut loc o semi-integrare a germanicilor în sfera social-cultural-lingvistică romano-latină[16], fapt care decurge din situaţia specifică a cuceririi de către romani a zonelor germanice şi care determină un aspect original al perioadei a doua: influenţa germanică[17] asupra teritoriilor romanizate din sud-vestul Europei (în special după dezagregarea Imperiului roman) contribuie uneori şi la menţinerea culturii latine şi, prin aceasta, la încetinirea procesului de dezvoltare locală (în special lingvistică) postromană[18].

1.3.1. Amploarea procesului de penetraţie a germanicilor în Imperiu este dovedită de prezenţa lor masivă în toate domeniile vieţii economico-sociale şi militare, începând cu sfârşitul Republicii şi continuându-se în Imperiu, situaţie atestată de

---

[16] Fără să se ajungă decât la o parţială integrare politico-socială, exprimată de statutul germanicilor de "aliaţi" sau "federaţi" (angajarea, prin contract, a unor triburi întregi - sub forma foedus -), situaţie care se corelează şi cu îndelungata experienţă a germanicilor în calitate de mercenari ai Imperiului; rezistenţa lor la diferite tentative de "integrare" s-a concretizat în crâncenele războaie din secolul I e.n.

[17] Mai corect şi mai concludent pentru raportul între sincronie şi diacronie ar fi să se spună "influenţa germanicilor romanizaţi" (ne referim în primul rând la aspectele de cultură şi civilizaţie).

[18] Situaţii similare sunt puse în evidenţă de procesul de romanizare atât în Occident, cât şi în Orient.

672.591

Scanned with OKEN Scanner

numeroase documente. Astfel: "Goţii prinşi în război au devenit coloni la graniţa barbară. Nu există regiune care să nu aibă sclavi goţi luaţi în triumf[19]. .. Pentru mine acest vagabond şi acest tâlhar trudesc din greu fără răgaz pe pământurile mele înţelenite şi umplu piaţa cu vite pe care vin să le vândă, pentru mine agricultorul barbar face să scadă preţul alimentelor . . . se bucură că poate să ne servească cu titlul de soldat roman[20]. . . caii lor măresc cavaleria noastră, hambarele sunt pline cu grâul barbarilor[21] . . ." . . . "Nu există familie, chiar de o situaţie modestă, care să nu aibă un sclav scit (got). Servitori, cofetari, paharnici - sunt tot atâtea îndeletniciri rezervate sciţilor . . . dar ca aceşti oameni blonzi, pieptănaţi ca ebenii, să fie, în acelaşi timp, sclavii particularilor şi stăpânii statului, iată cel mai derutant, cel mai extravagant dintre spectacole"[22]...

1.3.2. Perioada a doua este ilustrată pe de o parte prin "ataşamentul" unor germanici faţă de anumite forme social-politice specific romane, pe care le adoptă şi le adaptează; pe de altă parte, în Imperiul roman târziu se infiltrează obiceiuri ale germanicilor care, deşi pot să pară minore la o primă vedere, sunt sesizate şi comentate de contemporani: ... "Adeseori, dezbrăcându-se de hlamida romanilor, se îmbrăca cu veşminte germane, arătându-se în public cu mantia ţesută, după obiceiul lor, cu fir de argint; pe cap îşi potrivea o perucă blondă, tunsă de asemenea după moda germană[23]... " sau: ... "A primit numele de Caracalla de la îmbrăcămintea pe care o dăduse poporului, lungă până la călcâie, cum nu mai

[19] Vezi **Fl. Cazan**, *Culegere de documente privind trecerea de la antichitate la evul mediu în Europa occidentală*, Tipografia Universităţii Bucureşti, 1979, pag. 81

[20] Ibidem, pag. 84

[21] Conform *Istoria augustă*, **Probus**, Bucureşti, 1971, pag. 502

[22] Ultima frază se referă la protestul claselor nobiliare romane faţă de acceptarea "barbarilor" în funcţii militare şi administrative în provincii sau chiar la Roma (vezi şi **Fl. Căzan**, *Culegere*.... pag. 87).

[23] **Herodian**, *Istoria Imperiului roman după moartea lui Marc Aureliu*, Bucureşti, 1960, pag. 104

[24] *Istoria augustă*, pag. 203 (Împăratul Caracalla şi-a datorat cognomenul faptului că a adoptat tunica germanică - caracalla - şi a obligat şi poporul să o poarte)

Scanned with OKEN Scanner

fusese înainte. Şi astăzi se numesc antoniane asemenea caracale folosite mai ales de plebea romană"[24]... sau: "... Ce se poate spune de stăpânul său Iulianus Valens? În ciuda apropierii, el s-a abţinut să vină la consiliu, temându-se să nu fie constrâns de episcopi să dea socoteală de distrugerea patriei sale, de trădarea concetăţenilor săi. Acesta, precum se spune, a îndrăznit să apară în faţa armatei romane cu coliere şi brăţări gotice, în maniera păgânilor; ceea ce cu siguranţă este un sacrilegiu pentru un episcop, dar chiar pentru orice creştin, căci aceasta este contrar obiceiurilor romane[25]. . . "

1.4. Roma şi peninsula italică

Să ne amintim că, după stabilirea în Peninsula Italică (şi, mai ales, după fondarea Romei) romanii au fost obligaţi, pentru a se menţine pe locurile cucerite, să angajeze lupte cu diferite populaţii, autohtone sau de mai veche colonizare.

1.4.1. Încă din secolul al X-lea î.e.n. fuseseră semnalaţi în nordul italic etruscii; în aproximativ două secole reuşesc să-şi subordoneze tot centrul teritoriului italic. Apogeul dezvoltării lor este atins în perioada secolelor al VIII/al VI-lea î.e.n., epocă în care Federaţia celor 12 oraşe etrusce se bucura de o mare autoritate. Declinul statului etrusc începe odată cu înfrângerile suferite pe mare din partea flotei greceşti (secolul al V-lea î.e.n.) şi se desăvârşeşte după două secole, ca urmare a asimilării treptate a populaţiilor etrusce de către romani. Originea etruscilor a fost de totdeauna un subiect foarte controversat[26]; pentru unii cercetători se pare că ipoteza originii asiatice este cea mai convenabilă, deoarece sunt corelate caracteristicile culturale asirobabiloniene cu cele din insulele Mării Egee (Creta, Lemnos, Mykonos - presupus loc de stabilire a unor grupuri de populaţii asiatice -) şi cu cele etrusce-italice, toate împreună sugerând o comunitate culturală primitivă cu contururi aproape suprapuse.

O sinteză a diferitelor opinii privitoare la stabilirea

[25] **Fl. Cazan**, *Culegere*... pag. 115

[26] **Burian-Moúchova**, *Misterioşii etrusci*, Bucureşti, 1973

[27] *Etruscii*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966, pag.35-37

Scanned with OKEN Scanner

populaţiilor etrusce în nordul italic realizează Raymond Bloch[27]: "De fapt, noi ştim că etruscii, pe care romanii îi numeau tusci sau etrusci (de aici actualul lor nume) erau numiţi de către greci tirenieni. De aici derivă, la rândul său, numele Mării Tireniene, pe coastele căreia ei îşi construiră unele din oraşele lor. În felul acesta Herodot ne dă un tablou al migraţiei unui popor oriental. Se presupune că etruscii n-ar fi alţii decât lidienii care, în conformitate cu cronologia istoricilor greci, şi-au părăsit ţara cel mai târziu în secolul al XIII-lea î.e.n. şi s-au aşezat pe coastele Italiei. Întreaga civilizaţie etruscă ar deriva, aşadar, direct din platoul Asiei Mici. Herodot a scris pe la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. Luând această indicaţie de la el, aproape toţi istoricii greci şi romani au adoptat punctul lui de vedere. Vergilius, Ovidius şi Horatius îi numesc adeseori pe etrusci, în poemele lor, lidieni. După Tacitus, în epoca imperială, oraşul lidian Sardes mai păstra încă amintirea acestei îndepărtate origini etrusce; lidienii se considerau a fi fraţii etruscilor. Seneca dă ca exemplu de migraţiune a unui întreg popor pe aceea a etruscilor şi scrie Tuscos Asia sibi vindicat "Asia pretinde a fi dat naştere etruscilor". . . *

În legătură cu discuţiile reproduse mai sus trebuie spus că specialiştii se opresc mai ales asupra rolului deosebit al ascendentului pe care Etruria l-a avut în dezvoltarea economico-socială şi culturală a Peninsulei Italice preromane. În această ordine de idei subliniem câteva dintre cele mai importante şi mai cunoscute elemente ale influenţei etrusce asupra civilizaţiei latine în formare: preluarea arhitecturii boltite, a unor procedee de irigare şi lucrare a pământului, a jocurilor de gladiatori (lexicul respectiv este, după cum era şi firesc, tot de origine etruscă), adaptarea de forme cultural-lingvistice (formula de denumire a persoanelor prin nomen-praenomen-cognomen) etc.

Şi, deşi nimeni nu neagă ponderea şi calitatea penetraţiei etrusce în procesul de formare a civilizaţiei romano-latine (situaţie

---

* După opinia lui **V. Lovinescu** (*Dacia hiperboreeană*, Buc. , 1994) - etruscii ar fi fost contemporani cu strămoşii geto-dacilor şi ar fi ajuns în nordul Pen. Italice ca urmare a migrării din zona carpatică

Scanned with OKEN Scanner

similară cu contactul greci-romani), influenţă exercitată în condiţiile în care unii (etruscii) se aflau la apogeu, iar ceilalţi (romanii) începeau să se afirme, trebuie subliniată cu atât mai mult absenţa elementelor de organizare statală federativă în statul roman, incompatibilitatea de structuri politice între Etruria şi Roma (poate printre puţinele sectoare ale vieţii sociale unde etruscii nu s-au putut impune în faţa romanilor). De reţinut însă că unele elemente caracteristice oraşului-stat au reuşit să reziste şi să se revitalizeze în feudalismul italic: sistemul de organizare a "comunelor", circumscrierea în limite regionale, economia dependentă de resursele locale, stratificarea socială etc.

1.4.2. Aproximativ în aceeaşi perioadă istorică, în partea de sud a Peninsulei Italice se organizează alte forme sociale care, deşi cu un puternic specific local, prezintă unele concordanţe cu contemporanii (grecii şi etruscii - în special). În secolele al VII-lea, al VI-lea î.e.n. fenicienii întemeiaseră primele colonii în Sicilia occidentală (Motype, Panormos)[28].

Colonizarea feniciană în jurul Peninsulei Italice este timpurie, aproximativ concomitentă cu cea grecească. Sabbatino Moscati (lucr.cit.) remarcă aspectul cel mai caracteristic al acestei colonizări, şi anume activitatea preponderent comercială, spre deosebire de expansiunea eminamente militară a romanilor.

De altfel, în ceea ce priveşte "cauzalitatea" şi finalitatea "mişcărilor" de colonizare în Mediterana pot fi delimitate cele greceşti de cele feniciene, în sensul că migraţia grecească urmărea rezolvarea problemelor demografice create de insuficienţa resurselor naturale în ţinuturile de origine[29]; fenicienii nu ştim să fi fost forţaţi de asemenea motive; mobilul principal, aşa cum rezultă din acţiunile lor ulterioare, era cel al activităţii comerciale, la distanţe uşor abordabile[30].

1.4.3. Am adus în discuţie unele elemente aparent colaterale, pentru a sublinia acţiunea "selectivă" a Romei în faţa confruntării cu diferite sisteme, determinate spaţial şi temporal.

---

[28] **S. Moscati**, *Lumea fenicienilor*, Meridiane, Bucureşti, 1978

[29] Vezi şi **M.I.Finley**, *Vechii greci*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1974

[30] **C. Daniel**, *Civilizaţia feniciană*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1979

Scanned with OKEN Scanner

Romanii se găsesc, prin urmare, în mijlocul unor evenimente de mare efervescenţă, la întretăierea unor linii evolutive de structură diferite, forţaţi să ia o atitudine sau să accepte integrarea în modelele constituite.

Presiunea pe care o exercitau asupra Romei populaţiile din nordul şi sudul Peninsulei Italice ar fi trebuit să fie cu atât mai eficientă, cu cât existau similitudini esenţiale în organizarea economică şi social-politică a Etruriei (nord) şi Magnei Graecia (sud); de exemplu, elementul comun pe care îl constituia dezvoltarea urbană în sistemul oraş-stat (polis)[31], în deplină concordanţă cu rolul primordial al comerţului maritim. De aici şi remarcabila emancipare culturală, evidentă în multiple manifestări.

Aceste trăsături caracteristice apogeului societăţii greceşti şi al celei etrusce se opuneau însă în modul cel mai direct organizării interne a statului roman; neeesitatea de a-şi consolida structura de stat "unitar" şi centralizat obligă Roma la o atitudine prudentă şi, în final, de excludere faţă de formele administrative de tip federativ.

1.5. Roma şi regiunile balcano-dunărene

Se ştie că în anul 657 î.e.n. se întemeiază colonia milesiană Histria (Istros) pe ţărmul vestic al Pontului Euxin (Marea Neagră); spre sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n., colonişti dorieni fondează

[31] Este interesant de observat că un asemenea complex de calităţi structurale nu a putut fi eliminat total nici după cucerirea de către romani a întregii Peninsule Italice. Aceste caracteristici acţionează subteran, chiar după şi împotriva asimilării romane, revitalizându-se în sistemul feudal nord-italic.

În nordul italic feudalismul se va caracteriza, după cum se ştie, prin existenţa cetăţilor independente, unele dintre ele foarte prospere din punct de vedere economic, cu o mare deschidere politică şi cu o viaţă culturală intensă (vezi exemplul, devenit clasic, al Florenţei, pivot pentru întreaga Renaştere, nucleu al formării limbii literare italiene).

Merită subliniată, în aceeaşi ordine de idei, - ca urmare a acestei dezvoltări specifice - şi lipsa de interes a unei burghezii rezultată dintr-o evoluţie timpurie a sistemului în sine, faţă de un gen literar foarte agreat în epocă, literatura cavalerească.

Scanned with OKEN Scanner

Callatis, iar milesienii - Tomis. Deşi foarte apropiate geografic, aceste oraşe-state nu au format o unitate politică, ci s-au menţinut în cadrul organizatoric de tip "polis".

În legătură cu marea colonizare a grecilor în principalele zone maritime asiatice şi europene, se remarcă conştiinţa apartenenţei lor la aceeaşi cultură, menţinerea unor legături de colaborare, deşi coloniile erau unităţi independente, având libertate totală de relaţii cu alte populaţii: "În antichitate însă n-a existat nimic comparabil, nimic despre care elenii să poată spune, ţara noastră". Pentru ei, HELLAS era mai înainte de toate o abstracţie, cum ar fi **creştinătatea** pentru Evul Mediu . . . căci vechii greci nu au fost niciodată uniţi din punct de vedere politic sau teritorial . . . Toţi aceşti greci risipiţi care încotro aveau conştiinţa că aparţin unei culturi unice; se ştiau "de-un neam şi de-o limbă" (aşa cum formula Herodot, VIII, 144). Dar chiar şi aşa au izbutit să-şi menţină o autonomie considerabilă, să aibă un mod de viaţă în întregime grecesc şi să-şi păstreze conştiinţa elenităţii. Fără îndoială, civilizaţie comună n-a însemnat niciodată identitate absolută . . . Şi totuşi, în proprii lor ochi, diferenţele erau mărunte în comparaţie cu elementele comune"[32].

1.5.1. În aproximativ aceeaşi epocă, în altă regiune colonizată de indo-europeni (BALCANII) sunt pomenite, printre alte populaţii, şi triburile traco-dacice, a căror existenţă va curge paralel (dar şi cu frecvente momente de interferenţă) cu cea a statului roman şi cu Imperiul de mai târziu.

Tot acum, cu ocazia expediţiei lui Darius (514 î.e.n.), Herodot îi pomeneşte pe geţi ca pe "cei mai viteji şi cei mai drepţi dintre traci"[33]. În secolele următoare (V-IV î.e.n.), formele de organizare progresează, iar în jurul anului 300 î.e.n. Dromichete realizează o uniune de triburi geto-dacice[34].

---

[32] **M.I. Finley**, *Vechii greci*, pag. 11

[33] Acelaşi secol (al VI-lea î.e.n.) reprezintă şi data întemeierii Romei (509 î.e.n.), după unificarea administrativă a aşezărilor de pe colinele din jurul Romei.

[34] Unificarea de mai târziu (secolul I î.e.n.) realizată de Burebista s-a produs în condiţii speciale; ne gândim în primul rând la pericolul pe care îl reprezentau

Scanned with OKEN Scanner

Nu poate fi omis nici faptul că civilizaţia oriental-elenistică (atât de complex preluată de romani) nu fusese străină tracilor în general. Mărturiile în acest sens depăşesc sfera de informaţie românească; gradul de civilizaţie a tracilor, în ritm cu epoca - şi în limitele epocii - a fost remarcat şi de cercetători străini ca: **H.M. Danov**, *Tracia antica*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977; **TGE Powell**, *From Urartu to Gundestrup* în Magazin istoric nr. 9/1976; **M. Garasanin**, *Începuturi de civilizaţie în sud-estul Europei*, loc.cit., etc.

O sinteză amplă, bazată pe mărturii istorice (în special arheologice) şi lingvistice asupra afirmării tracilor şi geto-dacilor în regiunile balcano-dunărene (inclusiv cele cucerite de romani) a întocmit colectivul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca[35].

În plus, deşi nu au fost epuizate încă toate izvoarele antice, se poate afirma cu destul temei (în urma informaţiilor deţinute până acum - Dio Cassius în princípal) că Burebista s-a amestecat direct în luptele dintre triumviri, făţiş de partea lui Pompeius, pe care îl considera mai puţin periculos pentru Dacia.

Această atitudine, agravată şi de rolul de nucleu polarizator pe care acelaşi Burebista l-a reprezentat pentru aspiraţiile de independenţă ale lumii "barbare" din zonele carpato-dunărene-balcanice, explică în parte înverşunarea urmaşilor lui Caesar împotriva dacilor.

Dacii au intrat în sfera de interes a Romei destul de devreme[36], ca urmare a valorii strategice pe care teritoriul carpato-

---

pentru populaţiile dunărene romanii care, sub conducerea lui Caesar, începuseră să-şi dezvolte şi să-şi valorifice experienţa organizatorică pe plan militar, aspirând la lărgirea frontierelor spre estul continentului. Deşi de scurtă durată, această acţiune (curmată prin asasinarea lui Burebista în acelaşi an cu uciderea rivalului său, Caesar - 44 î.e.n., idele lui Marte) demonstra marii puteri care era Roma (în prag de a deveni imperiu) potenţele de opoziţie pe care le acumulaseră regiunile dunărene (vezi şi **V. Pârvan**, *Dacia*,, Bucureşti, 1958$ **H. Daicoviciu**, *Dacii*, Bucureşti, 1965; **I.H. Crişan**, *Burebista şi epoca sa*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977) etc.

[35] Vol. *Elementele traco-getice în Imperiul roman şi în Byzantium*, Editura Academiei RSR., Bucureşti, 1976

[36] **H. Daicoviciu**, *Dacii*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1965, pag. 35

Scanned with OKEN Scanner

dunărean o prezenta pentru intenţiile expansioniste ale statului roman (la care se adăuga periculoasa unificare realizată de Burebista). Chiar Caesar începuse să se preocupe de Dacia; iar, îndată ce Imperiul se stabilizează, se reia acţiunea de includere a Daciei în statul roman. După Domiţian, care îi propusese lui Decebal statutul de "federat" - fără să realizeze acest lucru -, Traian este acela care va iniţia şi finaliza forma de realizare a scopului: cea militară. Iată cum îi descrie Vasile Pârvan[37] pe daci în perioada de la începutul secolului al II-lea e.n.: "Mai întâi, Dacia era un mare regat cu bază etnică perfect omogenă, cu tradiţii istorice seculare, cu structură socială şi economică bine definită, cu o cultură înaintată, cu forme mai întâi influenţate de către civilizaţia celtică, apoi, timp de aproape două veacuri înainte de Traian, de către civilizaţia romană. Aici nu era vorba, ca în Dalmaţia, în Tracia, în Panonia ori în Moesia, pur şi simplu de un oarecare număr de triburi barbare mai mult ori mai puţin populate, locuind un teritoriu destul de întins, totuşi lipsite de solidaritate politică şi naţională între ele, ci de o naţiune[38] conştientă de ea însăşi. Şi, într-adevăr, dacii, ca "naţiune" politică, n-au acceptat niciodată stăpânirea romană. În urma rezistenţei înverşunate a dacilor, organizarea dată de Traian acestei provincii a fost excepţională ... Romanismul actual de la Dunăre descinde de-a dreptul din plugarii danubieni ... (unele forme lingvistice identice în Alpi şi în Carpaţi îşi găsesc explicaţia în această perfectă unitate[39] a romanismului danubian)... Romanismul actual, păstrat mai bine tocmai în Dacia lui Decebal şi tocmai la frontierele ei n-ar putea să fie de origine balcanică pentru bunul motiv că Balcanii n-au fost romanizaţi. El este esenţial şi exclusiv danubian; la puterea sa de rezistenţă împotriva cumplitelor încercări ale evului mediu au contribuit deopotrivă romanii[40] din toate ţările danubiene. Şi calitatea

[37] **V. Pârvan**, *Dacia*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, pag. 68

[38] Termenul de "naţiune" pentru perioada istorică la care se referă Pârvan, credem că ar trebui înţeles în sensul de "conştiinţă" a unităţii, raportată la elementele esenţiale, definitorii, ale unei comunităţi, în antichitate".

[39] "Unitatea absolută" de la Alpi la Carpaţi s-a manifestat cu precădere în domeniul politico-administrativ şi în perioade delimitate în timp; din punct de vedere lingvistic, această "unitate" s-a resimţit foarte repede după cucerirea romană de pe urma contactelor cu foarte diversele idiomuri locale (ne referim la latina vulgară, aspectul cu cea mai persistentă răspândire teritorială).

[40] Lexemul "romani" raportat la evul mediu indică de fapt pe "urmaşii" romanilor, romanicii Europei medievale.

Scanned with OKEN Scanner

excelentă a romanismului, aproape italic, al acestor ţări ... a hotărât natura esenţial latină a actualului românism. Când au venit slavii romanismul pastoral al Dalmaţiei şi al Moesiei Superioare a fost încetul cu încetul subminat şi distrus. Dimpotrivă, romanismul agricol al Daciei şi al Moesiei Inferioare a rezistat de-a lungul întregului ev mediu până în zilele noastre. Cât despre Panonia, foarte agricolă de asemenea, ea a luptat foarte bine pentru cauza latină până destul de târziu: se pare, după ultimele descoperiri până în secolul al X-lea. Dar lipsa de continuitate teritorială cu Dacia şi cu Moesia i-a fost fatală: rămasă singură, Panonia romană a fost zdrobită de slavi, maghiari şi germani[41] împreună"...

1.6. Sisteme şi modele ale unor structuri preromane

Nu trebuie uitate nici legăturile diverse din epoca preromană, influenţele reciproce, similitudinile. De exemplu, esenţa şi manifestarea preponderent practică care au fost mereu atribuite civilizaţiei romane, pot fi asociate - ca provenienţă - atât cu condiţiile de formare a Romei arhaice, cât şi cu asimilarea de elemente ale unor civilizaţii cu trăsături comune: utilitatea esteticului, urbanism, dezvoltare comercială, specific geografic neagrar etc.[42]) Aceste observaţii nu se limitează la Etruria sau Grecia (inclusiv Magna Graecia), ci cuprind şi formele orientale (prin filieră feniciano-cartagineză), cu caracteristici urbane, artizanal-comerciale etc. Interferenţa unor astfel de trăsături în interiorul zonei romano-latine a dus la consolidarea lor reciprocă şi la profilarea unor modele complexe, prelucrate, rafinate şi transmise Romei sub aspecte calitativ noi.

Dacă influenţa etruscă asupra statului roman a fost un proces cu precădere bilateral (Roma-Etruria) rezolvat - indiferent

[41] Expresia se referă la "barbarii germanici"; "german" (termen referitor la epoca modernă) nu se poate situa în raport de comutare cu "germanic" (perioada antichităţii târzii şi a feudalismului timpuriu) - cf. **Ecaterina Goga**, *Tiempo histórico y evolucción socio-lingüistica*, Analele Universităţii Bucureşti, 1978; observaţia este valabilă şi pentru alte surse documentare citate în prezenta lucrare.

[42] **P. Grimal**, lucr.cit.; **Finley**, lucr.cit., **Moscati**, lucr.cit., etc.

Scanned with OKEN Scanner

de urmările sociale sau cultural-lingvistice - definitiv, în timp, printr-un act politic (dizolvarea Federației cetăților etrusce și integrarea lor în statul roman), nu aceeași concluzie se degajă din analizarea raportului romani-greci. Astfel, trebuie menționat că influența grecilor asupra lumii antice romane nu a fost inaugurată prin contactul cu romanii și nici nu s-a limitat la teritoriul italic. Afirmația se referă la cel puțin două aspecte ale problemei. Pe de o parte este vorba despre teritoriile unde s-a exercitat consecvent penetrația grecească (Magna Graecia și sudul italic, Balcanii, nordul Africii și regiunea mediteraneană) sub diferite forme, în diferite epoci, prin factori diferiți. Pe de altă parte se adaugă constatarea că, deseori, grecii transmiteau (așa cum vor face mult mai târziu arabii în Iberia) direct sau modificat de propriul lor spirit, numeroase și esențiale experiențe, modele orientale, cunoscute și însușite datorită vocației lor de navigatori și comercianți.

Prin rezultatele ei, acțiunea poate fi considerată ca activă chiar și după distrugerea cetăților feniciene sau cartagineze de către romani. Acest fenomen se corelează în timp și cu o anume caracteristică a contactului cu romanii, în sensul că acțiunea respectivă se desfășoară după ce populațiile grecești depășiseră marea epocă a lui Pericle, epocă ce, eliberată de orice idealizări, reprezentase (nu fără sacrificii și perioade de experimentări zbuciumate și dureroase) un lung și furtunos proces de înnoire, efervescență a întregii structuri, evident în toate sistemele ei (economico-sociale, politice, culturale etc.).

André Bonnard[43] subliniază aportul grecilor la progresul civilizației antice și analizează premisele pe care ei le crează dezvoltării sociale cu care au fost contemporani[44].

A. Bonnard scoate în evidență în cartea sa mai ales caracterul de excepție al societății grecești în secolul lui Pericle. Nu trebuie însă să se exagereze aprecierea pozitivă; este adevărat că, față de lumea contemporană lor, grecii au luat un avans pe care au știut să-l valorifice; dar, în același timp, trebuie precizat că aspectele cele mai evoluate ale civilizației elenice nu au ieșit

---

[43] **A. Bonnard**, *Civilizația greacă*, I, Editura Științifică, 1967

[44] Lucr.cit., pag. 29-30

Scanned with OKEN Scanner

din cadrele și limitele formațiunii istorico-sociale înseși. Sclavagismul a fost adaptat condițiilor locale, așa cum s-a întâmplat și în alte regiuni, în cadrul aceleiași structuri[45].

În sfârșit, mai trebuie adăugat încă un element: unele teritorii cucerite de romani se aflau într-un fel de "al doilea stadiu de asimilare" în ceea ce privește lumea oriental-helenistică, deoarece cunoscuseră înaintea contactului cu Roma etape mai vechi ale unor modele de cultură și civilizație de tip grecesc (de exemplu în Iberia, influența unor modele feniciene, grecești sau chiar africane se stabilizase în anumite zone mult înaintea colonizării romane; sau, în regiunea balcano-dunăreană, relațiile dintre triburile traco-dacice și greci datau dinainte de Burebista)[46].

În ceea ce privește contactul altor populații italice cu grecii (din Peloponez, dar și din Magna Graecia) se știe, de exemplu, că etruscii au întreținut legături cu grupurile etnice grecești în epoca preromană și în cea romană (legături economice și culturale mai ales), fără să se ajungă însă la un proces de asimilare, limita rămânând la stadiul de "influență reciprocă".

Această caracteristică s-ar datora, după cum afirmă și Alain Hus[47], lipsei de omogenitate politică atât a grecilor, cât și a etruscilor[48], caracterului unilateral și limitat al raporturilor de colaborare, constatare ce ne amintește și de considerațiile lui Finley (lucr.cit.) asupra consecințelor dispersării colonizatorilor greci în Europa. De aici și slaba influență grecească asupra organizării politice a Romei; între romani și greci a existat o fundamentală deosebire de concepție politică: în cadrul aceleiași formațiuni economico-sociale, sclavagismul, romanii au mers

---

[45] Vezi și discuția asupra caracterului exclusivist al democrației grecești (**Finley**, lucr.cit., pag.72-78) sau aprecierile lui **Flaceliére** (lucr.cit.) cu privire la contradicțiile proprii societății grecești în epoca lui Pericle, contradicții care nu ne permit să considerăm această societate ca fiind omogenă nici din punct de vedere social-economic, nici cultural sau politic.

[46] **Berciu-Pippidi**, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965

[47] **A. Hus**, *Resistance et assimilation des Etrusques á la culture grecque*, volumul Assimilation...

[48] Vezi și sistemul comun de organizare federativă la greci și etrusci.

Scanned with OKEN Scanner

pe direcţia unui stat unitar care îşi integrează toate teritoriile anexate şi luptă pentru a asigura o conducere centralizată, în opoziţie cu noţiunea de "polis" la greci (similar la etrusci, fenicieni, cartaginezi), noţiune care presupune şi exprimă o independenţă totală. Această situaţie este şi o urmare a caracteristicilor geografice care, corelate cu resursele economice ale zonelor respective, au determinat în interiorul formaţiunii sclavagiste dezvoltarea unor profiluri particulare.

Sub aspectul unei istorii "concrete", organizarea romană poate să pună în evidenţă elementele deosebitoare faţă de cea greacă; în realitate însă, nici una, nici cealaltă nu neagă esenţa structurii sclavagiste ca atare. Dacă la aceste condiţii se adaugă şi mult comentatul şi recunoscutul ascendent cultural al helenismului asupra Romei nu mai surprinde concluzia, remarcată deseori, referitoare la permanenţa nucleului oriental-helenistic în constituirea civilizaţiei romano-latine.

Putem spune aşadar că, după secolul al III-lea î.e.n. dată la care începe marea expansiune romană, se poate vorbi despre o consolidare social-economică şi cultural-politică, de o stabilizare a unor forme specifice: o structură economică proprie - adaptată resurselor naturale -, un stat centralizat, cu forme politice specifice; o organizare socială de tip sclavagist (în care se conturase deja opoziţia între diferitele grupuri); un nucleu cultural-lingvistic cu centrul în Latium, de unde încep să se dezvolte limba latină literară şi literatura clasică.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

2. ASPECTE LINGVISTICE

2.0. Atragem atenţia de la început asupra existenţei unei structuri unice a latinei, structură care însă a fost cunoscută şi prin variante spaţiale, temporale şi socio-culturale, cu punerea în relief a unor diferenţieri - în funcţie de teritoriu, etapă istorică, grad de cultură şi instrucţie etc.[49]

---

[49] Vezi: **G. Devoto**, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1969; **A. Ernout**, *Morphologie historique du latin*, Paris, 1953; **Ch. H. Grandgent**, *Introducción al latín vulgar*, Madrid, 1928; **A. Meillet**, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1928; **W. Meyer-Lübke**, *Grammatik der romanischen Sprachen*, I-IV, Leipzig, 1890-1902; **R.L.Palmer**, *The Latin Language*, London, 1953; **V. Pisani**, *Grammatica Latina storica e comparativa*, Torino, 1952; **V.Väänänen**, *Introducción al latín vulgar*, Madrid, 1968.

2.1. Aspecte ale limbii latine

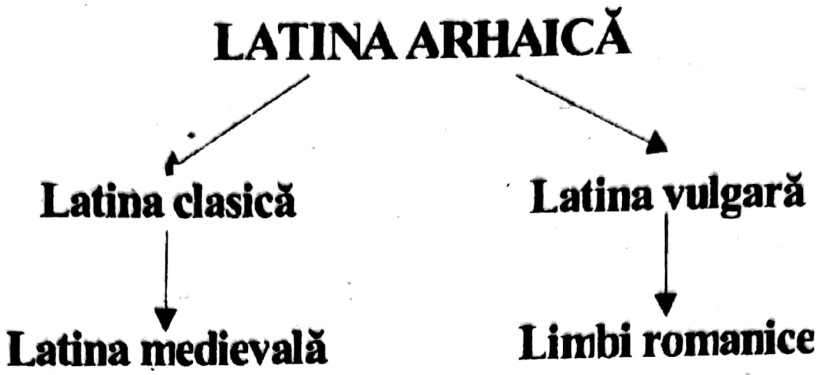

2.1.1. Se ştie că, în accepţie absolută, latina arhaică, idiom caracteristic primei etape de formare a statului roman, se află în raport de diacronie cu toate celelalte aspecte ale limbii latine; se menţine, totuşi, remarca coincidenţei sincronice cu unele variante dialectale, pe care însă nu le aducem direct în discuţie, dată fiind absorbţia lor masivă în structura latină.

2.1.2. Parţial, latina vulgară şi latina clasică au funcţionat sincronic (perioadele republicană şi imperială), admiţând şi o non-concordanţă temporală, în sensul revitalizării latinei clasice în feudalismul timpuriu şi dezvoltat, precum şi una socială - în ceea ce priveşte mediile sociale în care circulau -.

2.1.3. Limbile romanice se includ unor relaţii diacronice faţă de latina arhaică, clasică, vulgară; dar aici intervine o interferenţă spaţială sincronică, şi anume: numai idiomurile occidental-romanice prezintă un paralelism funcţional (în limitele uzajului "oficial") cu latina medievală. În Orient (zona carpato-dunăreană) latina medievală nu a beneficiat de un statut oficial - cel puţin pentru aria creştin-ortodoxă.

2.1.4. Latina arhaică cumulase, pe lângă nucleul lingvistic din Latium, numeroase forme şi variante argotice sau dialectale, cărora le dăduse, prin includere slab selectivă (deocamdată) forţă de circulaţie. Această idee se referă cu precădere la etapa regalităţii şi la prima perioadă republicană, adică la acea "epocă istorică" de formare şi consolidare a statului roman. Treptat însă, stabilizarea structurii s-a făcut prin decantarea sistemelor parţiale, latina clasică fiind aspectul care a reuşit să selecteze modelele lingvistice cele mai echilibrate, purificate şi perfecţionate prin îndelungate uzaje colective şi aporturi individuale calitativ superioare (scriitorii epocii clasice).

Scanned with OKEN Scanner

2.1.5. Aşa se naşte de fapt paralelismul între latina clasică şi cea vulgară: latina clasică se manifestă ca sumum şi rezultat selectiv al evoluţiei lingvistice, în timp ce latina vulgară rămâne să exprime nevoile zilnice ale unor populaţii esenţialmente eterogene ca origine, dar asemănătoare prin statut social.

În mod concret: sintaxa latinei clasice merge pe direcţia unor sisteme riguros delimitate (consecutio temporum, acuzativul cu infinitivul, dativul cu esse etc.) deosebindu-se de posibilităţile largi şi mult mai laxe pe care le avea la dispoziţie latina vulgară. Se adaugă şi tendinţa spre structuri analitice (prepoziţionale în flexiunea nominală, pronominale în flexiunea verbală) a latinei vulgare, în contrast şi contradicţie cu structurile sintetice ale latinei clasice, reglementate cu rigurozitate. Trebuie precizat însă - aşa cum se va vedea şi la fonetică - că latina arhaică, cel puţin în unele perioade, lăsase "libertate" de manifestare tuturor direcţiilor. Un exemplu concludent îl constituie transmiterea sistemului de diftongi. Latina arhaică avea diftongii EI, AI (cu varianta grafică AE), OU, AU, OI (cu varianta OE spre monoftongare) - vezi *seic*, *Gnavod*, *filiae*, *abdouxit*, *aurum*, *poena*...

Tendinţa puternică (probabil de origine dialectică) spre monoftongare se realizează sporadic şi nesemnificativ în latina clasică; uneori incomplet, prin "readaptarea" elementelor diftongului (AI devine AE: *Gnaivod-Gnaevod*); foarte rar printr-o monoftongare totală (EI devine I: *seic-sic*).

În schimb, latina vulgară va generaliza fenomenul şi-l va transmite ca atare limbilor romanice[50]: AE devine E deschis, OE - e închis, OU-U, AU devine O (modificarea lui OU este prezentă şi în latina clasică).

---

[50] Rediftongarea va fi un proces romanic, cerut cu necesitate de reechilibrarea sistemelor fonetice, ameninţate - în epoca de formare a idiomurilor romanice - de avalanşa unor modificări numeroase şi scăpate oricărui control. Difuzarea şi adaptarea teritorială a acestui proces complex sunt laturi care aparţin unei Românii deja constituite.

Scanned with OKEN Scanner

2.2. Latina arhaică

2.2. Idiomul vorbit în Latium, nucleul limbii latine, a recepționat și a "autohtonizat" multe dintre caracteristicile dialectelor italice, inclusiv ale limbii grecești și ale limbii etrusce, atât din punct de vedere fonetic, cât și lexical sau morfosintactic. Aceste caracteristici, "latinizate", au devenit componente firești ale limbii și sunt regăsite uneori, cu transformările legice respective, peste milenii, în idiomurile romanice sau în limbi care au avut contacte strânse sau îndelungate cu lumea romană (vezi lexicul latin sau neolatin din engleză, germană, zona lingvistică slavă).

Cea mai vehe formă de scriere cunoscută la Roma - *BUSTROPHEDONUL* - o primă adaptare a alfabetului grecesc prin filieră etruscă, avea linia grafică asemănătoare cu a celei vechi ebraice (o spirală neîntreruptă, de sus în jos și de la dreapta la stânga) și a rămas numai pe *LAPIS NIGER* din anticul Forum, descifrată parțial: ... *SACROS ESED* (*ESSET* sau *ERIT*) ... *IOUXMENA* (*IUMENTA*)[51].

Latina arhaică făcea parte din familia indo-europeană de tip KENTUM, grupul italic, subgrupul latino-falisc (celălalt fiind grupul osco-umbric)[52].

Între Samnium și Umbria se vorbeau dialecte sabelice. Cele două subgrupe manifestau ușoare diferențieri: de exemplu, în osco-umbrică labiovelarele tindeau spre labialitate, iar în latină spre velare; aspiratele interne se realizau ca spirante în oscă, dar se sonorizau în latină; grupul ND devine NN, iar MB-MM în oscă etc. Uneori se constată diferențe chiar în interiorul aceluiași grup: astfel, osca conservă vechii diftongi (ca și latina arhaică), iar umbriana îi simplifică (tendință care va fi preluată de către latină la sfârșitul epocii arhaice și va fi generalizată în latina populară)[53].

---

[51] Vezi **A. Meillet**, *Esquisse...* pag. 104; **S Pisani**, *Testi latini, arcaici e volgari*, Torino, 1960, pag. 120-123; **L. Wald**, *Sisteme de comunicare umană*, Editura Științifică, București, 1973, pag. 200

[52] **Apud Alfred Ernout**, *Recueil de textes latins archaiques*, Paris, 1916, pag. 12

[53] **Meillet**, lucr.cit., pag. 52

Scanned with OKEN Scanner

O deosebire esenţială între latină şi osco-umbrică este evidentă la tratamentul spirantelor sonore: în osco-umbrică BH devine F bilabial, iar DH devine F labiodental, în timp ce în latină (poziţie mediană) ele pierd aspiraţia: DH rămâne D, iar BH › B (*madhyah - medius, scrofa-scrobis*). În latină, tendinţa generală încă de la început a fost de trecere definitivă de la F bilabial la F labiodental (fapt evident şi în majoritatea limbilor romanice)[54].

Modificarea unor grupuri consonantice, deşi nu a afectat direct latina clasică, a fost cunoscută de latina arhaică şi s-a transmis dialectelor din sudul Italiei, unde există şi astăzi: *quando - quanno, mondo - monno, gamba - gamma* etc.

Limba oscă restabilise grafic opoziţia de sonoritate în cazul corelaţiei K/G (probabil după model grecesc), fapt care este atestat de unele inscripţii foarte vechi latine.

Tot de origine osco-umbrică pot fi considerate şi tendinţa de neutralizare a consoanelor finale sau dispariţia lui H.

2.2.1. Cele mai vechi atestări ale limbii latine aparţin secolului al VI-lea î.e.n. Astfel: *FIBULA PRAENESTINA* (inscripţie pe o agrafă de aur găsită la Praeneste; în dialect praenestin - *MANIOS MED FHEFHAKED NUMASICI/lat. MANIUS ME FECIT NUMERIO*); *ANNALES* (însemnări cronologice ale evenimentelor importante - făcute de către pontifi şi adunate mai târziu de către Publius Mucius Scaevola); *TEXTE RELIGIOASE, INSCRIPŢII FUNERARE* (un ciclu important este *SCIPIONUM ELOGIA* - vezi fragmentul de mai jos - cu informaţii importante istorice şi lingvistice).

SCIPIONUM ELOGIA[55] - (fragment, secolul al III-lea î.e.n.)

Cornelius Lucius Scipio Barbatus
Gnaivod patre/prognatus, fortis vir sapiensque,
Quoius forma virtutei parisuma/fuit,
Consol censor aidilis quei fuit apud vos,
Taurasia Cisauna/Samnio cepit
Subigit omne Loucanam opsidesque abdoucit.

[54] **Meillet**, lucr.cit., pag. 54

[55] **A. Ernout**, *Recueil de textes latins archaïques*, Klincksieck, Paris, 1916, pag. 12

Scanned with OKEN Scanner

Este vorba despre o inscripţie de pe mormântul lui Cornelius Scipio, consul în 298 şi censor în 290 î.e.n.

Transcriere în LATINA CLASICĂ

Cornelius Lucius Scipio Barbatus
Gnaeo patre prognatus, fortis vir sapiensque,
Cuius forma virtutei parissima fuit;
Consul, censor, aedilis qui fuit apud vos.
Taurasiam, Cisaunam (in) Samnio cepit.
Subigit omnem Lucaniam obsidesque abducit.

Traducere

Cornelius Lucius Scipio Barbatus
Fiul lui Cnaeus, bărbat viteaz şi înţelept
Al cărui chip a fost pe măsura virtuţii sale
El a fost, aici, la voi, consul, censor, edil,
A luat Taurasia, Cisauna din Samnium
A supus întreaga Lucanie şi a adus ostatici

- Sunt notaţi vechii diftongi: *Gnaivod, aidilis, virtutei, quei, Loucanam, abdoucit.*
- Consoane simple în locul celor geminate din latina clasică: *parisuma.*
- Formă veche a ablativului: *Gnavoid.*
- Căderea finalelor consonantice (chiar şi în formele flexionare nominale): *Taurasia, Cisauna, omne.*

Aceste trăsături arhaice coexistă cu altele pe care le vom întâlni în latina clasică:

- Menţinerea unor finale consonantice: *Cornelius, Lucius, Barbatus.*
- Păstrarea grupului consonantic NS: *consol, censor.*
- Calchieri din greceşte: *fortis vir sapiensque, quoius forma virtutei parisuma fuit.*

Scanned with OKEN Scanner

2.3. Influenţa etruscă asupra latinei arhaice[56]

Încă din secolul al VIII-lea î.e.n. limba etruscă poseda un alfabet cu 26 de semne (vezi tăbliţa de fildeş de la Marsilia) şi cu direcţia dreapta-stânga, iar în secolul al IV-lea î.e.n. se definitivează alfabetul clasic etrusc, format din 20 de litere - 16 pentru consoane şi 4 pentru vocale[60].

Dacă unele elemente lingvistice de origine etruscă au avut o existenţă mai mult sau mai puţin efemeră în mediul latin (de exemplu, neutralizarea sonorităţii în cadrul opoziţiei K/G sau variantele aspirate TH, PH, DH) altele, în schimb, şi-au impus prezenţa în structurarea fondului lexical; în această categorie pot fi încadrate diferite elemente:

a. Formula de numire a persoanelor prin nomen-praenomen/cognomen (atestată în inscripţii latine din secolul al III-lea î.e.n.).

b. Sufixele personale - **enna, -inna** (*Maecennas, Caecinna*).

c. Numeroase lexeme, dintre care unele, sub formă latinizată, şi-au continuat existenţa în limbile romanice:

harena	"nisip mlăştinos" - lat. *sabulonis*
taberna	"dugheană, prăvălie"
lanterna	"lumină"
columna	"coloană"
damnum	"pedeapsă" (lat. origine gr. poena)
lanista	"stăpân şi instructor de gladiatori"
fenestra	"fereastră"
urbs	"oraş, cetate" (lat. civitas)
populus	"popor"
servus	sclav
popa	"preot care pregăteşte sacrificiile"
triumphus	"primire omagială pentru generalii victorioşi"

[56] **Meillet**, *Esquisse...*; **Devoto**, *Storia* ...**Buffa**, *Elementi di grammatica etrusca*, Pescia, 1950; **Ernout**, *Les élements étrusques du vocabulaire latin*, BSL XXX/1930; *Istoria limbii române*, I, Bucureşti, 1965, pag. 36-38 etc.

[57]. **L. Wald**, lucr.cit., pag. 201

Scanned with OKEN Scanner

miles	"soldat"
puteus	"fântână" (lat. fons-tis)
personna	"mască de teatru, persoană care o poartă" (devenit pronume neh. în fr. **personne**) etc.

2.4. Influenţa grecească asupra limbii latine[58]

Lumea latină, după cum s-a văzut mai sus, a stabilit de timpuriu contacte durabile cu civilizaţia greacă; influenţa lingvistică receptată pe această cale poate fi diferenţiată, mai ales sub raportul rezultatelor ei, după epocile de contact şi în funcţie de aspectul limbii greceşti care a realizat procesul de influenţare a Romei.

O primă perioadă ar fi cea "italică", inaugurată prin aşezarea latinilor în Latium şi desfăşurată sub directa acţiune a dialectului doric vorbit în Magna Graecia (şi, ca loc de origine, Sparta). A doua perioadă se caracterizează prin raporturi realizate în sfera de influenţă a dialectului ionic (atic) - varianta literară a limbii greceşti.

a) Cea mai veche etapă de legături între Roma şi lumea elenică se caracterizează din punct de vedere lingvistic printr-un contact direct, pe cale orală, populară; partenerul grec a fost Magna Graecia (şirul de colonii de pe litoralul italic). În aceste regiuni predomina dialectul doric. Ponderea elementelor greceşti a fost deosebit de importantă; dacă într-un oraş ca Pompei, de exemplu, mai persistau caracteristici tipic latine, Napoli era considerat chiar de către contemporani "urbs quasi graeca". De altfel, reminiscenţe ale acestei situaţii există şi astăzi în zonele geografice respective şi se manifestă sub multiple aspecte cultural-lingvistice[59].

Iată câteva exemple de lexeme greceşti pătrunse în vocabularul limbii latine din Magna Graecia, adaptate şi transmise în România: *ancora* "ancoră", *barca* "barcă", *concha* "scoică", *chorda* "coardă", *camelus* "cămilă", *cholera* "febră", *delphinus* "delfin",

---

[58] Vezi **Devoto**, *Storia...*; **C. Tagliavini**, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1972; *Istoria limbii române*, I, Editura Academiei RSR., Bucureşti, 1965; *Manual de lingvistică romanică*, II, Tipografia Universităţii Bucureşti, 1979, etc.

[59] **Tagliavini**, lucr.cit., pag.110-116

Scanned with OKEN Scanner

marmor "marmură", *nauta* "corăbier", *parabola* "cuvânt" (lat. conventum), *poena* "pedeapsă" (lat. damnium), *purpura* "purpură", *scomber* "scrumbie", *strangulo* "a omorî", *thius* "unchi" etc...

b) Civilizaţiă romană şi limba latină intră în contact mai târziu, după cucerirea Greciei, şi cu aspectul literar al limbii eline, dialectul ionic sau atic, vorbit iniţial la Atena şi împrejurimi. De data aceasta este vorba despre o influenţă cultă, cu caracter predominant savant (exercitată prin intermediul diferitelor lucrări literare, prin profesorii greci aduşi la Roma sau prin tinerii romani care învăţau la şcolile din Grecia). Aceste noi raporturi ating, din punct de vedere lingvistic în special, limba latină clasică, mai ales în perioada imperială, dar se extind şi asupra modului de viaţă în general, romanii fiind cei care, deşi învingători, învaţă şi progresează din raporturile cu cei învinşi.

Una dintre deosebirile - la nivel de limbă - pe care le prezintă cele două perioade ale influenţei elenice se referă la tratamentul lui Y(üpsilon); în dialectul doric se realiza ca un U, aşa cum se transmite şi în latină prin lexemele împrumutate din Magna Graecia (*myrta-murta*), iar în dialectul ionic Y (ü); deoarece latina nu avea un fonem cu care să-l coreleze, acest Y (ü) are o viaţă foarte scurtă - limitată şi aşa numai la vorbirea oamenilor cultivaţi care cunoşteau greaca literară -, şi sfârşeşte prin adaptarea ca I (*gyrus-girus*) sau U (*tymnum-tumum*).

2.5. Latina adoptă şi unele elemente de origine mediteraneană, localizate pentru început cu precădere în Sardinia, Sicilia, Corsica: *asinus* "măgar", *cattus* "pisică", *citrus* "lămâie", *ficus* "ficus", *lepus* "iepure", *lilium* "crin", *mentha* "mentă", *sorex* "şoarece", *viola* "violetă" etc. De asemenea, prefixe ca: A-, TA-. TSA-, I-, TI-, TSI- pentru nume de animale sunt, probabil, de origine berberă (originea presupusă a vechior locuitori ai Sardiniei)[60].

2.6. Mai puţin certe sunt informaţiile asupra contribuţiei pe care au adus-o unele idiomuri din nordul Peninsulei Italice la formarea latinei arhaice. Astfel, se presupune că ar fi de origine ligură sufixele - ASCO şi -ASCA (în toponimice ca *Salasco* sau *Cherasco*), la fel ca şi fenomenul de neutralizare a lui R sau de transformare în L sau yot. Este dificil de delimitat aria retică de

[60] **Tagliavini**, lucr.cit., pag. 110-120

Scanned with OKEN Scanner

cea ligurică, deoarece retica este considerată ca având o probabilă origine preindoeuropeană (nonindueuropeană;) în bazinul mediteranean; urme ale idiomului retic se găsesc mai ales în onomastică şi acelea destul de imprecise.

2.7. Se poate deduce deci că latina arhaică, cea mai veche formă de expresie a latinei, reprezintă idiomul vorbit în statul roman de la începuturile lui până în prima etapă republicană - inclusiv -, corespunzând întrutotul acestei epoci. Nucleul formativ l-a constituit vorbirea din Latium, aspect care a recepţionat şi a "autohtonizat" numeroase elemente provenite din dialectele şi idomurile regiunilor cu care Roma a intrat în contact; esenţială şi eficientă s-a dovedit a fi coincidenţa în timp a celor două focare de influenţă din Etruria şi Magna Graecia. Aşa cum civilizaţia romană a progresat şi a început să se rafineze ca urmare a relaţiilor cu populaţii mai dezvoltate (grecii, etruscii), tot astfel şi limba latină a beneficiat de aceste raporturi, în special printr-o evidentă îmbogăţire a vocabularului şi o diversificare a lui.

2.7. Despre o latină scrisă, cu anumite norme, nu se poate vorbi însă decât aproximativ în secolul al III-lea î.e.n., odată cu primele opere "literare": traduceri din limba greacă, transcrierea unor cuvântări din senat, iar mai târziu decretul lui Paulus Emilius din 189 î.e.n., Bacchanales - 186 î.e.n. -, Enius şi Plaut - secolul al II-lea î.e.n. După cum afirmă **Meillet** (*Esquisse*... p. 105): "Ea réalité, le latin de Rome n'apparaít qu'au IIIe siécle a.n., avec les débus de la littérature. . . Il y a une langue officielle oú s'exprimaient non seulement des prescriptions juridiques exactes, mais aussi les discussions et décisions nuancées que comporte l'administration d'un Etat puissant, ... Sinon l'on s'expliquerait mal que, dés l'abord, le latin ait l'air fixé d'une maniére définitive"...

Această latină scrisă, preclasică, este cea care anunţă şi pregăteşte, prin fixarea treptată a unor sisteme de norme lingvistice, şi prin tendinţe de şlefuire stilistică, apogeul limbii latine, sub forma ei pur clasică - definitivată în ultima perioadă republicană şi în epoca imperială -, formă sub care va continua să fie cunoscută, învăţată şi apreciată timp de două milenii, până în epoca modernă şi chiar în zilele noastre.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

3. ROMA EXPANSIONISTĂ - UNITATEA ROMANO - LATINĂ

3.0. Cuceririle romane din secolul al III-lea î.e.n.

Cuceririle romane parcurg un drum ascendent şi Roma intră astfel într-o altă etapă, aceea a expansiunii teritoriale: anul 191 î.e.n. Galia cisalpină; 197-133 Iberia; 146 Grecia şi Macedonia, Cartagina şi o parte din Africa; 50 - Galia în întregime; 38 - Iliria; 16 e.n. Noricum şi Panonia; 43 - Britania, 46 - Tracia şi Moesia; 106 - Dacia; Armenia şi Transcaucazia, ultimele teritorii anexate de Traian, sunt pierdute la scurt timp după moartea sa. După cum se poate constata, în funcţie de datele ultimelor cuceriri, Traian conducea un imens imperiu, în care fuseseră integrate aproape toată Europa, de la Atlantc la Pontul Euxin, teritorii din Africa şi Asia, inclusiv Mediterana - "*Mare nostrum*.

Ca urmare a coincidenţei şi interferenţelor coordonatelor soial-politice şi culturale enumerate mai sus, nu totdeauna manifestarea exterioară a antichităţii romane a corespuns cu esenţa ei. Astfel, teoretic stat centralizat, Imperiul roman prezenta în fapt, situaţia (care a şi dus ulterior la prăbuşirea lui) unei structuri aparent omogene, dar care nu reuşise să-şi creeze liantul, relaţiile necesare pentru a realiza întrepătrunderea organică, profundă a sistemelor parţiale.

De data aceasta, prin "sisteme parţiale" nu putem înţelege numai componentele formaţiunii respective, căci sensul se extinde prin includerea diferitelor sisteme sau modele preluate de pe teritoriile cucerite.

Drept urmare, se evidenţiază cu prioritate unele aspecte:

I. "Unitatea" latină; funcţionalitatea ei; formele de manifestare; destrămarea unităţii şi distrugerea statului; situaţia cultural-lingvistică.

II. Romanizarea lingvistică şi limitele ei.

Noţiunea de "unitate" va fi privită atât din punctul de vedere al structurii globale, cât şi prin prisma realizării ei concrete, adică prin analiza sistemelor parţiale.

Pot fi izolate astfel unele particularităţi, cum ar fi:

3.1. "Unitatea" administrativă

Unitatea administrativă trebuie studiată în special prin raportare la extinderea statului. Expansiunea teritorială a fost o dezvoltare în lărgime, specifică lumii antice, dat fiind caracterul economiei sclavagiste în etapa respectivă, cu toate implicaţiile ei imediate sau mai târzii, printre care: resurse economice limitate, nivel "tehnic" scăzut, necesitatea concentrării de mari forţe umane etc.

3.1.1. O dezvoltare specifică în cadrul "predispoziţiei" generale a epocii pentru expansiunea teritorială au avut-o populaţiile din Peloponez[61]. Tocmai din cauza solului neprielnic - deşi extins geografic - Grecia îşi va îndrepta activitatea economică aproape

[61] **Finley**, lucr.cit., pag. 24-25

Scanned with OKEN Scanner

exclusiv spre comerţul maritim, fapt care va determina, printre altele, stimularea cu precădere a centrelor urbane.

În proporţie mai redusă, la un moment dat şi Roma va adopta ocazional o orientare similară, îmbinând activitatea economică agricolă cu cea comercială: consecinţa pozitivă va fi dezvoltarea unei vaste reţele de drumuri în Italia şi în provincii, înmulţirea municipiilor, organizarea şi perfecţionarea reţelei meşteşugăreşti (vezi înfiinţarea "colegiilor" profesionale în secolul I e.n. sub patronajul lui Augustus) etc.

Vorbind despre dispersarea grupurilor etnice greceşti, Finley[62] subliniază unitatea cultural-morală care se menţine între ele (din acest punct de vedere deosebirea faţă de Roma este esenţială).

Deşi Roma a deţinut teritorii atât de vaste, nu a reuşit de regulă să le imprime sentimentul unei comunităţi spirituale şi nici al unei "unităţi statale", deoarece nu a rezolvat problemele grave ale opoziţiei dintre grupurile etnice şi sociale; chiar în Peninsula Italică romanii au acţionat multă vreme, în afara Latium-ului, ca nişte ocupanţi; impunerea unităţii venea din afară, avea un caracter artificial constrictiv, nu era un element intern, cu o justificare liber consimţită de comunităţile componente; toţi cei colonizaţi se simţeau străini, atât faţă de Roma, cât şi între ei.

3.1.2. După cum s-a arătat mai sus, în secolul al II-lea e.n. ca urmare a unor cuceriri ce se extinseseră pe o perioadă de aproape opt secole, Roma deţinea un imens imperiu[63] care începea, la vest, cu Insulele Britanice, continua cu Europa Occidentală şi centrală (inclusiv Iberia, teritoriile germanice până la Rin, Panonia), cuprindea părţi importante ale Europei răsăritene şi balcanice (Dalmaţia, Tracia, Dacia, Iliria, Grecia) şi închidea bazinul mediteranean prin regiunile din nordul Africii şi Asia Mică; pentru scurt timp s-au adăugat Armenia şi o parte din Transcaucazia - ultimele anexări făcute de Traian şi cedate ulterior de Marcus Aurelius[64].

[62] **Finley**, lucr.cit., pag. 14

[63] Vezi şi *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976, pag. 176-177

[64] Cunoscut şi ca Împăratul-filosof; lui i se datorează formula devenită celebră: "Dumnezeule, dă-mi puterea să accept ceea ce nu pot schimba; dă-mi curajul să lupt pentru ceea ce pot să schimb şi dă-mi înţelepciunea de a le deosebi".

Scanned with OKEN Scanner

Drept urmare, sistemul administrativ roman se găsea în situaţia de a se adapta acestui teritoriu-gigant, format dintr-un conglomerat extrem de eterogen de populaţii aflate în stadii diferite ale evoluţiei istorice; o asemenea compoziţie contradictorie explică de ce organizarea de stat romană nu a putut să se menţină ca un organism cu structuri omogene, cu caracteristici stabile care să-i asigure unitatea. În plus, nu trebuie să uităm că fiecare grup de provincii şi-a adus specificul său în mozaicul care era statul roman; fiecare provincie şi-a avut rolul ei în evoluţia statului. Astfel, Iberia a fost, printre altele, una dintre filierele contactelor cu Orientul şi cu elenismul; provinciile dunărene au intrat în interiorul graniţelor romane cu o bogată tradiţie care îmbina rezultatele unor foarte vechi relaţii interbalcanice cu originalitatea şi vigoarea formelor traco-dacice etc.

Aşa încât, foarte curând, manifestând încă un potenţial de autoreglare, administraţia romană s-a văzut obligată să aplice forme diferenţiate - după specificul teritorial şi social, prin care să simplifice sarcinile unităţilor şi trupelor de ocupaţie şi, mai mult, prin care să-şi asigure, după caz, colaborarea populaţiilor integrate statului roman.

Deşi toate regiunile cucerite, sub aspect politic-administrativ, făceau parte din aceeaşi formaţiune statală, în realitate nu se poate vorbi despre o "unitate" în sensul modern al termenului: unitate de scopuri şi interese, de concepţie şi civilizaţie, deoarece esenţa politicii de expansiune teritorială, precum şi nivelele diferite de dezvoltare globală a provinciilor nu o permiteau. Această remarcă se referă în principal la provincii , dar nu exclude nici centrul, adică Peninsula Italică. Divergenţele adânci dintre Roma şi regiunile italice anexate s-au grefat pe un fond anterior favorizant, provenit din fuzionarea cu populaţii care atinseseră înaintea contactelor cu romanii apogeul dezvoltării lor (fapt evident în manifestarea sistemelor parţiale economic, social, politic, cultural) raportate la caracteristicile etapei istorice[65]. Principalele forme de organizare administrativă aplicate de romani diferă în fond şi

[65] Diferenţele în organizarea teritoriilor romanizate vor constitui, alături de aportul esenţial al unor populaţii care nu cunoscuseră sclavia ca instituţie, factori importanţi în dezvoltarea inegală şi specifică a feudalismului occidental şi a celui oriental.

Scanned with OKEN Scanner

formă datorită diversităţii aspectelor pe care le îmbracă raportul de adaptare reciprocă între învingători şi învinşi: coloniile, municipiile, teritorii cedate aliaţilor Romei.

3.1.3. Coloniile

La început, situaţia de colonie au avut-o unele aşezări din Peninsula Italică (coloniae latinae); rolul lor principal era cel economic, productiv; cu timpul, acestea se asimilează coloniilor din provincii (coloniae civium Romanorum), organizate mai complex, după modelul centrelor vechi romane; activităţilor economice (în special exploatarea resurselor locale) li se adaugă organizarea politică de tip roman (cu excepţia dreptului de vot până într-o perioadă destul de târzie), o anumită repartizare administrativă teritorială, precum şi o temeinică forţă militară - cu scopuri defensive şi ofensive. Iată, de exemplu, gruparea efectivelor militare în Dacia: la Apulum - legiunea XIII Gemina; la Buridava - legiunea V. Macedonica, XI Claudia; Acidava - cohorta I Flavia Commagenorum; Ad Pannonis - cohorta VIII Raetorum; Aegystus - legiunea I lovia din Noviodunum; Arcidava - cohorta I Vindelicorum; şi, în permanenţă, 15 unităţi de cavalerie (alae) - de exemplu, cele de la Arrubium.

Nu este lipsit de interes nici următorul comentariu asupra statutului politico-social al coloniilor: "Membrii coloniilor aveau ius italicum, potrivit căruia nu plăteau tributum capitis (tribut de persoană), iar pământul lor era scutit de tributum soli (impozit pe pământ), de aceea statutul de colonie era cel mai înalt privilegiu pe care-l puteau obţine oraşele provinciale. În afara Italiei s-au creat numeroase colonii în timpul lui Caesar şi August, ca în Galia, Hispania, Africa, Mauritania şi Asia Mică. În Peninsula Balcanică şi la Dunăre întemeierea de colonii a început sub Claudiu şi a durat până la Adrian. Treptat n-au mai fost create colonii noi, adoptându-se însă practica acordării rangului de coloniae municipiilor şi oraşelor peregrine. În Dacia a fost întemeiată, prin deductio, o singură colonie: Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Celelalte oraşe: Apulum, Napoca, Drobeta, Potaissa şi Romula, au fost ridicate la rangul de colonie în timpul lui Marc Aureliu şi Septimiu Sever. În Moesia Inferior a fost

Scanned with OKEN Scanner

întemeiată o singură colonie/Ulpia Cescus/prin acordarea acestui titlu așezării dezvoltate lângă fostul castru al legiunii V, mutată de Traian la Troesmis, după încheierea războaielor cu dacii"[66].

În perioada imperială se dezvoltă tot mai mult forma de colonie de frontieră (coloniae veteranorum) cu împroprietărirea soldaților și stabilirea lor definitivă în regiunile cucerite. Într-o situație similară se găseau și castra stativa (legiunile stabile de la frontiere, de exemplu pe Rin sau în diferite puncte din Galia) care, tocmai prin stabilitatea conviețuirii lor cu localnicii, vor contribui substanțial la amestecul etnic și lingvistic.

Trebuie precizat însă că, indiferent de statutul unor centre (colonii, municipii), romanii controlau efectiv întreaga provincie, cu întregul ei potențial economic. Este adevărat că romanizarea a fost mai intensă în zonele urbane, de unde decurge în fapt și duplicitatea procesului în sine (vezi și opoziția *pagus*, *paganus/christianus*).

Prin organizarea coloniilor din provincii, romanii au urmărit să realizeze, și au reușit pentru o perioadă de timp, unificarea teritoriilor cucerite, integrarea lor în structura globală și în sistemele economic, social, politic, cultural ale statului roman. La aceasta au contribuit atât principiile de administrare (în aspectele lor esențiale, aceleași peste tot) cât și, cel puțin în egală măsură, unitatea de limbă - latina fiind unicul idiom oficial pentru întregul imperiu (lat. cl = limba oficială; lt. vulg. = limba de comunicare "universală",orală).

În ceea ce privește raportul dintre colonie și metropolă, acesta, la romani, se diferențiază de accepția antică, în special de cea grecească[67]. În timp ce coloniile grecești - în toate epocile istorice - au fost, juridic și în fapt, comunități independente sub toate aspectele, create începând cu secolele al VIII-lea/al VII-lea î.e.n., prin procesul de "emigrație forțată" și care au păstrat tot timpul relații de egalitate și colaborare cu metropola "cetatea-mamă" -

[66] **Apud** *Dicționar de istorie veche a României*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, pag.175-176

[67] cf. *Dicționar de istorie veche a României*, pag. 416-417 "Punând în contact comunități aflate pe trepte diferite ale orânduirii gentilice cu reprezentanții unei societăți mai evoluate sub toate raporturile, colonizarea a prilejuit urmări considerabile pentru întreaga istorie a orânduirii sclavagiste"...

Scanned with OKEN Scanner

locul de origine -, coloniile romane erau expresia şi consecinţa politicii anexioniste a Romei, inaugurată în a doua etapă republicană; astfel încât raportul specific se caracteriza prin subordonarea totală a coloniei faţă de metropolă. În acelaşi timp, colonia era veriga intermediară prin care puterea centrală se exercita la toate nivelele şi asupra populaţiilor cucerite, dar neîncadrate organizatoric unei colonii (majoritatea aşezărilor rurale).

3.1.4. Statut de **municipium** au avut unele oraşe şi comunităţi care se aliaseră cu Roma încă din perioada luptelor italice; acestea participă la sarcinile economice, financiare ale statului roman, îşi păstrează autonomia - uneori chiar şi limba -, dar au cetăţenie incompletă (fără drept de vot); în timpul Imperiului se dă titlul de municipium şi unor aşezări importante din provincii, se lărgeşte dreptul de vot; legea lui Caracalla din anul 212 declară toate oraşele din provincii-municipii. Iată şi o succintă caracterizare a acestei forme administrative[68]: "Municipium, comunitate orăşenească în Italia sau în provinciile Imperiului roman, cu teritoriu propriu şi autonomie administrativă, juridică, ai cărei membri aveau ius Latii (numai drepturi civile romane, nu şi drepturi politice). Municipiile au fost întemeiate prin ridicarea la acest rang a unor oraşe peregrine sau a unor comunităţi urbane de cetăţeni romani, cum e cazul centrelor dezvoltate de-a lungul graniţelor Imperiului, în vecinătatea castrelor de legiuni. Au reprezentat cea mai eficientă formă de urbanizare şi de romanizare a provinciilor. În Dacia, procesul de urbanizare a început timpuriu, fiind întemeiate municipiile: **Drobeta** şi **Napoca** în timpul lui Hadrianus, **Romula** în timpul lui Antoninus Pius, **Apulum** în timpul lui Marcus Aurelius, **Potaissa, Porolissum, Dierna, Tibiscum** şi, poate, **Ampelum**, în timpul lui Septimiu Sever... **Tropaeum Traiani** a avut o dezvoltare aparte, având ca nucleu comunitatea de cives Romani, aşezaţi sau colonizaţi în vecinătatea momentului triumfal"..

---

[68] *Dicţionar de istorie veche a României*, pag. 416-417.

Scanned with OKEN Scanner

3.1.5. Aliaţii Romei erau populaţiile cu care se încheiau contracte de colaborare temporară sau permanentă. Li se cedau anumite teritorii în schimbul unor obligaţii economice sau militare; unele triburi îşi puteau păstra intactă organizarea tribală de comună primitivă în faza democraţiei militare. În perioada arhaică, această situaţie o aveau în special cetăţile federate (civitates foederatae): "Foederati, în secolul al IV-lea e.n., populaţii străine, vecine Imperiului roman şi aliate cu acesta, ţinute să-i apere frontierele în schimbul unor subsidii anuale în bani sau în natură. Un astfel de tratat de alianţă a încheiat în anul 332 e.n. Constantin cel Mare cu goţii şi taifalii din Câmpia Munteană, acordându-le calitatea de "aliaţi". În anul 382 e.n., după pătrunderea şi aşezarea în masă a goţilor în Imperiu, împăratul Teodosie I a încheiat cu aceştia un tratat asemănător, declarându-i federaţi şi îngăduindu-le să rămână chiar pe teritoriul Imperiului"[69]. De fapt, Caesar a fost cel care a iniţiat folosirea germanicilor (uneori cu statut de "aliaţi") în beneficiul statului roman. Timp de aproape cinci secole aceştia vor fi printre cei mai buni mercenari ai Romei[70].

3.2. Sistemul administrativ roman şi evoluţia formaţiunii sclavagiste

După cum s-a arătat mai sus, statul roman şi-a propus încă de la începuturile expansiunii sale să menţină unitatea administrativă - atât prin forţele de ocupaţie, cât şi prin formele administrative propriu-zise (organizarea teritoriului, elemente funcţionăreşti, nuclee comerciale şi meşteşugăreşti etc.).

[69] *Dicţionar de istorie veche a României*, pag. 270

[70] Este adevărat că, odată cu dispersarea forţelor Imperiului ca urmare a extinderii lui şi a crizei generale prin care trece statul, legiunile germanice revendică şi obţin o considerabilă pondere în armată, al cărei final va fi, după cum se ştie, distrugerea Imperiului însuşi, prin ocuparea Romei de către legiunile lui Odoacru (476 e.n.). Grimal (lucr.cit., 72) consideră că această unitate târzie a triburilor germanice se datorează tocmai unificării impuse de cucerirea romană, cucerire ce a permis să iasă la iveală interesele comune şi să se estompeze rivalităţile tribale neesenţiale.

Scanned with OKEN Scanner

Deşi expresie a unui eficient sprit practic, elastic şi receptiv, sistemul administrativ roman a întâmpinat dificultăţi în adaptarea la toate condiţiile - foarte diferite de la un loc la altul. După aparenta şi înşelătoarea "pax romana" urmată de agitatele evenimente din timpul urmaşilor lui August, încercarea de reformă administrativă a lui Diocleţian din anul 305 e.n. (ulterioară pierderii unor teritorii periferice - de exemplu Dacia - ca urmare a imposibilităţii de a le apăra împotriva invaziilor barbare) urmărea să simplifice administrarea prin împărţirea teritoriului în patru provincii şi în multe alte unităţi administrative mai mici; guvernatorii depindeau însă direct de Roma. Noua repartiţie teritorială grupa separat Provinciile balcanice/Asia Mică/Africa/ Peninsula Italică şi centrul Europei. În plus, această organizare ia drept criteriu şi existenţa diocezelor şi a prefecturilor pretoriene, astfel încât numărul unităţilor administrative se ridică de la 47 la 87, de data aceasta nu prin cuceriri, ci prin "fragmentarea" teritoriului existent, dovadă concludentă a intrării Romei în altă fază istorică, caracterizată prin alterarea procedeelor de autoreglare ale structurii economico-sociale; prin urmare, soluţiile aplicate s-au manifestat prin artificialitate şi lipsă de eficienţă.

Noua împărţire administrativă "rupea" unitatea Imperiului, dar nu împiedica încă folosirea latinei ca unică limbă oficială.

În schimb, adâncirea lipsei de coordonare dintre Roma şi provincii, agravată prin blocarea unor importante căi de comunicaţie (în special direcţia Galia-Panonia) se va reflecta în domeniul lingvistic prin izolarea inovaţiilor, atât dinspre centru spre provincii, cât şi în direcţia inversă[71] (de exemplu, menţinerea corelaţiei ternare de gen în Dacia; separarea timpurie a acestui teritoriu nu a permis recepţionarea simplificării opoziţiei m/f/n prin pierderea neutrului; sau, inegala răspândire a procesului de monoftongare şi rediftongare în diversele părţi componente ale României incipiente).

După cum se ştie, reforma lui Diocleţian nu a reuşit să rezolve impasul în care se găsea administraţia romană; nici nu este de mirare pentru oricine cunoaşte profunda viciere a sistemelor parţiale şi în ultimă instanţă - şi drept urmare a procesului în sine - degradarea structurii globale a societăţii respective.

[71] **Devoto**, *Storia*... pag. 295-302

Scanned with OKEN Scanner

După moartea lui Teodosius, în anul 395, Imperiul se va divide definitiv: Imperiul roman de apus, cu capitala la Roma, şi Imperiul roman de răsărit, cu capitala la Bysantion (Constantinopol). De data aceasta va fi o separare totală, în două state de sine stătătoare şi cu o evoluţie istorică diferită.

3.3. Imperiul roman de răsărit se va afirma ca o prezenţă istorică de prestigiu. Separarea de Apus a avut ca primă consecinţă o dezvoltare nestăvilită a specificului şi a tradiţiilor locale, îmbibate de spirit helenic; declararea limbii greceşti ca limbă oficială în anul 610 nu a făcut decât să legifereze o situaţie care reprezenta, în fapt, o realitate de multă vreme. În secolul al VI-lea Imperiul roman de răsărit întreprinde o acţiune de recuperare a teritoriilor deţinute până nu de mult de Imperiul de apus. Această iniţiativă este favorizată de anumite evenimente: consolidarea statului sub conducerea lui Justinian (527-565); luptele dintre diferitele regate barbare şi animozităţile dintre grupările proromane şi antiromane din interiorul aristocraţiei regatelor respective. Sub comanda generalului Belizarie, armatele imperiale reuşesc să ocupe Africa vandală, Sardinia, Corsica, Balearele (între 533-534); Dalmaţia, Sicilia, Italia până la Pad (535-541); sud-estul Iberiei (550-554).

Prin Pragmatica sancţiune (anul 554) Justinian încearcă să reintroducă, prin legiferare, vechile forme de administrare practicate de către Imperiul roman central. Însă, această întreprindere anacronică de a restabili unitatea Imperiului într-o epocă în care se adânceau necontenit deosebirile etnice, culturale, lingvistice, între provinciile occidentale şi cele orientale se loveşte de reacţiile violente ale colonilor, sclavilor, maselor de ţărani liberi, care se aliază cu ostrogoţii şi cu longobarzii, învinşi şi scoţi din Europa occidentală armatele bizantine - anul 568.

La sfîrşitul secolului al VI-lea longobarzii vor ocupa definitiv Peninsula Italică - unde provoacă accentuarea ruralizării centrelor urbane -, iar vizigoţii se stabilesc în Hispania (de unde vor fi izgoniţi mai târziu de către mauri, în secolul al VIII-lea).

Scanned with OKEN Scanner

Imperiul roman de răsărit rămâne numai cu teritoriile balcanice; el devine, sub toate aspectele, un stat bizantin, cu o evoluţie extrem de interesantă, dar şi dramatic de zbuciumată, în care coexistă un autentic rafinament cultural, o civilizaţie elevată, cu forme de guvernare despotice[72].

Influenţa bizantină asupra statelor vecine este considerabilă în îndelungata sa existenţă (vezi şi situaţia, din acest punct de vedere, a primelor formaţiuni statale româneşti subcarpatice); când, în anul 1453, Constantinopolul cade sub stăpânire turcească, Bizanţul reuşise să transmită lumii contemporane multiple forme politice, culturale, religioase şi sociale, ale unei civilizaţii caracterizată prin întrepătrunderea nucleelor latin-romane şi greceşti-orientale.

3.4. Imperiul roman de apus nu reuşeşte să se mai menţină nici măcar un secol după separarea din 395. După pierderea provinciilor asiatice şi balcanice, în cursul secolului al V-lea, Imperiul de apus îşi retrage trupele din majoritatea regiunilor colonizate: Britania este ocupată de anglo-saxoni; în Africa se constituie un regat vandal; în Iberia se formează statul germanic vizigot; Galia este ocupată de triburi france, vizigote, burgunde, alamane; în Panonia se stabilesc grupuri ostrogote - oficial cu titlu de federaţi dar, în realitate, independenţi faţă de agonizantul stat roman - (vor mai trece aproximativ cinci secole până la ocuparea teritoriului de către triburile maghiare; existenţa celor cca. 8 000 de inscripţii nu este relevantă decât pentru faptul că zona respectivă a fost populată cu trupe romane, staţionate în castre şi retrase înainte de prăbuşirea Romei).

În anul 476 Odoacru ia conducerea răscoalei legiunilor germanice - formate din mercenari rugi, schiri, heruli, turchilingi -, ocupă Roma şi este proclamat rege; el însuşi se consideră "patriciu" (reprezentant imperial pentru Italia).

---

[72] **N. Iorga**, *Bizanţ după Bizanţ*, Bucureşti, 1972; **Ch. Diehl**, *Figuri bizantine*, B.P.T., 1969; **Procopius din Cezareea**, *Istoria secretă*, Bucureşti, 1970, etc.

Scanned with OKEN Scanner

Recapitulând datele istorice şi analizând importanţa lor putem spune că, în fapt, anul 476 marchează finalul previzibil al unei istorii pline de avataruri. Sinusoida dezvoltării Romei are ca amplitudine minimă reperul reprezentat de regalitate, maxima revine Republicii şi Imperiului timpuriu, iar minima de coborâre - Imperiului târziu.

În acest complex istorico-social, căderea din 476 pune în evidenţă criza de sistem manifestată, pe de o parte, prin dezorganizarea internă şi decăderea economiei proprii, iar pe de altă parte prin accentuarea caracterelor eterogene-contradictorii.

Acesta este momentul final al disfuncţiei autoreglării, moment ce poate fi interpretat, în acelaşi timp, şi ca premisă a unei noi calităţi deoarece va permite "lansarea" unui tip structural deosebit: feudalismul.

Pe fostele teritorii imperiale iau naştere noi state, cu forme de organizare care anunţă un model social-politic nou.

Prăbuşirea Imperiului roman de apus, grăbind procesul de descompunere a relaţiilor sclavagiste, a contribuit la crearea condiţiilor prielnice pentru apariţia unei noi structuri economico-sociale, pentru dezvoltarea relaţiilor feudale; se ajunge astfel la sfârşitul antichităţii şi la începutul evului mediu.

Prin urmare, secolul al V-lea marchează finalul unui imperiu care ajunsese să deţină un rol esenţial în lumea antică; în tot timpul existenţei sale se puseseră însă toţi pilonii pe care se va sprijini evoluţia unor ţări, popoare şi limbi distincte.

Criza "fatală" a Imperiului roman s-a datorat unui complex de cauze având ca punct central involuţia relaţiilor sclavagiste, caracteristică ce face loc unor forme deja existente, dar încă neinstituţionalizate (de exemplu colonatul sau colegiile profesionale); asemenea forme, ca şi unele măsuri politice de liberalizare (extinderea dreptului de cetăţenie asupra tuturor oamenilor liberi), erau, în realitate, nu posibilităţi interne de refacere, ci "semnale" ale altei structuri, non-sclavagiste, aşa cum a şi dovedit evoluţia istorică.

Scanned with OKEN Scanner

3.5. "Unitatea" politică

Republica romană instaurase o viaţă politică strâns legată de viaţa cetăţenească în general. În condiţiile aspre ale luptelor pentru independenţă, cetăţeanul se simţea şi era considerat total subordonat intereselor statului (în strânsă relaţie cu această situaţie, rolul foarte important al familiei)[73].

Poate aşa se explică ataşamentul romanilor faţă de formele de conducere colectivă (cu limitele impuse de epocă), precum şi repulsia lor permanentă faţă de ideea unui conducător absolut (formele intermediare care anunţă şi pregătesc Imperiul - triumviratele -; conjuraţia împotriva lui Caesar; rezerva lui Octavian August, care se proclamă pentru început numai "princeps senatus)[74].

Aceeaşi epocă, cu privaţiunile impuse de situaţia politică, precum şi de insuficienţa resurselor materiale, stă la baza

---

[73] "Familia" din Roma arhaică reprezenta nucleul esenţial al organizării statului.În aceeaşi familie intrau rudele de sânge dar şi sclavii, liberţii şi clienţii, toţi depinzând de autoritatea nelimitată a lui "pater familias", autoritate care a mers, într-o anumită epocă, până la dreptul de a decide asupra vieţii oricărui membru al familiei. Emanciparea de sub această tutelă despotică s-a făcut foarte greu (vezi primele reforme ale lui August), numai sub imperiul unor necesităţi de stat; dar urmele ei se regăsesc peste secole şi milenii (dependenţa materială faţă de şeful familiei în comunele feudale italiene; dreptul exclusiv al primului născut-bărbat de a moşteni averea şi titlurile familiei - în Franţa medievală sau înAnglia). Este posibil ca această longevitate juridică a dreptului familiei să se explice prin necesitatea protejării proprietăţii.

[74] După cum se ştie, conflictul dintre triumviri, încheiat prin moartea lui Antoniu şi a Cleopatrei (31 î.e.n.) marchează sfârşitul definitiv al Republicii în istoria romană. În acelaşi an Octavianus devine oficial Augustus şi Princeps senatus "preşedintele senatului" deşi, în realitate, el inaugurează imperiul, iar în cei 47 ani de domnie este, în fapt, un tipic monarh absolut. Abia Diocleţian va introduce "dominatul" prima formă de conducere în totală contradicţie cu formele colective anterioare periadei clasice. Împăratul devine (şi este recunoscut oficial ca atare) conducător absolut şi împrumută din Orient caracterul sacerdotal al puterii şi al persoanei imperiale.

Scanned with OKEN Scanner

asprei legislații romane; printre altele, și restrângerea maximă a dreptului de cetățenie[75].

Odată cu marile cuceriri, cu contactele între civilizații, culturi și sisteme politice eterogene, se modifică și aspectele vieții politice. Este cunoscută de altfel cotitura radicală pe care o reprezintă Imperiul prin degradarea vechilor principii politice. În epoca imperială, ideea de "unitate" politică are drept suport ideologic conceptul de "universalitate", prin care se încerca justificarea acestui stat nesudat[76].

Deși romanii, în general, au fost refractari față de împrumutul de forme politice străine structurii lor tradiționale (nu au acceptat niciodată ideea unui stat federativ), totuși, în a doua etapă imperială, ca urmare a tulburărilor adânci pe care le înregistrează structura generală a statului se "importă" forme oriental-asiatice care duc la despotism și decadență, decadență vizibilă în începuturi de destrămare a vechilor tradiții politice, "împestrițarea" întregului sistem cu forme străine, ciudate, greu de înțeles și de acceptat; acest tablou care devine repede contradictoriu, "lansează" deja elemente noi, ce vor dezvolta în curând direcții evolutive divergente.

Una dintre modificările cele mai frapante, vizibile mai ales ca mentalitate, în Imperiul târziu, este transformarea împăratului în persoană sacrosanctă (până la zeificare), așa cum rezultă din documentele vremii.

---

[75] De altfel, acest drept se manifesta destul de limitat chiar și în societăți autodeclarate democratice: de exemplu, la Atena, cu toate că exista o oarecare îngrădire a puterii absolute a unor categorii nobiliare, democrația avea un caracter restrictiv și exclusivist, cu două trăsături dominante: cetățenesc (excludea 1/2 din populație - sclavii și cei fără drept de vot) și masculin (excludea femeile) - vezi **Bonnard**, *Civilizația greacă*, Editura Științifică, București, 1967, pag. 137-156

[76] Ideea de "unitate" o vom găsi transformată în cea de "universalitate", ca motivare a supremației romane în epoca de declin a statului; primele conflicte cu creștinismul vor porni tot de aici, căci și religia creștină se voia universală; ulterior, tot această idee comună va constitui puntea de înțelegere între puterea politică și cea ecleziastică (vezi alianța cu biserica, baza imperiului lui Carol cel Mare; sau războaiele albigenzilor - secolul al XIII-lea, când regalitatea franceză și papalitatea s-au aliat pentru a distruge feudele bogate din Provence - sub pretextul ereziei religioase -).

Scanned with OKEN Scanner

Pe de altă parte, legiunile încep să intervină în arena politică impunând alegerea anumitor împărați, de obicei comandanți militari; mai mult, sunt acceptați împărați de origine provincială: Traian fusese hispanic, între anii 193-235 au domnit împărații afro-sirieni, Aurelian era din Illiria, Diocleţian din Dalmaţia, Regalianus și Licinius din Dacia etc.

Unii împărați, conștienți de necesitatea readaptării sistemului politic în special, recurg la măsuri de "corectare".

Astfel, Caracalla, în anul 212, extinde dreptul de cetățenie asupra tuturor oamenilor liberi, consemnând prin acest act schimbarea profundă de concepție pe care o suferise statul.

Dacă, în perioada preimperială, restrângerea dreptului de cetățenie reprezenta, sub aspect juridic, protejarea romanilor în condițiile impuse de o societate cu resurse economice limitate, în Imperiul târziu, dimpotrivă, toleranța în această privință semnifica o acțiune în plus care să contribuie la salvarea ideii de "unitate internă" și "universalitate" a statului roman, la consolidarea conceptului de "solidaritate cetățenească" generală - tocmai pentru a estompa și pe această cale diferențierile adânci de ordin economic, social, cultural, care marcau din ce în ce mai dramatic opoziția dintre metropolă și provincii.

După regiuni, viața politică începe să se diferențieze, iar culoarea specifică este dată de relația dintre principiile romane și tradițiile locale.

3.6. "Unitatea" de structură socială

Poate că, în modul cel mai vizibil, relativitatea și fragilitatea unității romane se manifestă în organizarea socială (sub două aspecte: intern, concretizat prin diferite forme de protest ale unor grupuri sociale; extern, exprimat prin contradicții de grad diferit între metropolă și colonii).

Despre o unitate socială nu se poate vorbi nici măcar prin raportare la primele etape de dezvoltare a Romei. Antagonismul dintre conducători și patricieni pe de o parte și plebei de pe altă parte se accentuează paralel cu cuceririle pe

Scanned with OKEN Scanner

Pe de altă parte, legiunile încep să intervină în arena politică impunând alegerea anumitor împăraţi, de obicei comandanţi militari; mai mult, sunt acceptaţi împăraţi de origine provincială: Traian fusese hispanic, între anii 193-235 au domnit împăraţii afro-sirieni, Aurelian era din Illiria, Diocleţian din Dalmaţia, Regalianus şi Licinius din Dacia etc.

Unii împăraţi, conştienţi de necesitatea readaptării sistemului politic în special, recurg la măsuri de "corectare".

Astfel, Caracalla, în anul 212, extinde dreptul de cetăţenie asupra tuturor oamenilor liberi, consemnând prin acest act schimbarea profundă de concepţie pe care o suferise statul.

Dacă, în perioada preimperială, restrângerea dreptului de cetăţenie reprezenta, sub aspect juridic, protejarea romanilor în condiţiile impuse de o societate cu resurse economice limitate, în Imperiul târziu, dimpotrivă, toleranţa în această privinţă semnifica o acţiune în plus care să contribuie la salvarea ideii de "unitate internă" şi "universalitate" a statului roman, la consolidarea conceptului de "solidaritate cetăţenească" generală - tocmai pentru a estompa şi pe această cale diferenţierile adânci de ordin economic, social, cultural, care marcau din ce în ce mai dramatic opoziţia dintre metropolă şi provincii.

După regiuni, viaţa politică începe să se diferenţieze, iar culoarea specifică este dată de relaţia dintre principiile romane şi tradiţiile locale.

3.6. "Unitatea" de structură socială

Poate că, în modul cel mai vizibil, relativitatea şi fragilitatea unităţii romane se manifestă în organizarea socială (sub două aspecte: intern, concretizat prin diferite forme de protest ale unor grupuri sociale; extern, exprimat prin contradicţii de grad diferit între metropolă şi colonii).

Despre o unitate socială nu se poate vorbi nici măcar prin raportare la primele etape de dezvoltare a Romei. Antagonismul dintre conducători şi patricieni pe de o parte şi plebei de pe altă parte se accentuează paralel cu cuceririle pe

Scanned with OKEN Scanner

care le realizează statul roman. În epoca respectivă sclavii erau, din punct de vedere juridic, o categorie socială inexistentă, deoarece erau asimilaţi uneltelor; mult mai târziu, în urma agravării decăderii economiei agrare, plebeii încep să-şi alieze anumite categorii de sclavi. Odată cu sfârşitul Republicii se mai cristalizase şi o altă categorie socială menţionată încă din secolul al VI-lea - conform Legilor celor XII table - proletarii - "cei care nu au nimic în afară de copii", categorie întreţinută de stat (primeau hrană gratuit sau cu preţuri foarte reduse).

De remarcat că, în aceeaşi perioadă istorică, Dacia preromană nu a cunoscut sclavajul ca instituţie; se poate vorbi (în lipsa unor dovezi certe, dar prin analogii şi informaţii indirecte) despre existenţa unor relaţii de dependenţă "clientelare" între pătura nobiliară şi ţăranii agricultori (situaţie similară cu cea a celţilor, dardanilor şi, poate, cu a vechilor greci). Este adevărat că sclavia, sub formele ei dezvoltate, a fost introdusă de romani în Dacia (după cum o dovedesc textele unor inscripţii) dar, nereuşind să se integreze în structura social-economică tradiţională dacică, ea s-a pierdut odată cu părăsirea Daciei de către trupele şi administraţia romană[77].

După cum se ştie, la Roma principalele probleme litigioase au fost cele ale drepturilor politice şi ale repartizării teritoriilor care făceau parte din "ager publicus". Numai constrânşi de necesitatea organizării unei armate cu care să-şi asigure stăpânirea în Peninsula Italică, patricienii acceptaseră înfiinţarea tribunatului poporului, cu drept de veto.

Nici în epoca lui Augustus, celebra "pax romana"[78] nu a reuşit să niveleze antagonismele. Stabilitatea în exterior - o mai mare siguranţă a frontierelor şi a provinciilor, un control mai eficient

---

[77] **H. Daicoviciu**, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj-Napoca, 1972

[78] Este adevărat că statul s-a bucurat de o jumătate de secol de pace; dar, în realitate, aceasta era liniştea rezultată din supunerea necondiţionată a celor învinşi. Octavian încearcă să restaureze vechea viaţă morală: a legiferat controlul averilor; a emis un cod al vieţii civice şi de familie care prevedea impozit pe celibat pentru bărbaţi, interzicerea accesului la funcţii

Scanned with OKEN Scanner

din partea metropolei - nu a fost însoţită de acelaşi fenomen pe plan intern. Epoca lui Augustus nu a contribuit la o consolidare a unităţii romano-latine deoarece, subteran, în forme pentru moment insesizabile, evoluţia urmează direcţii divergente; societatea romană a epocii permite de pe acum existenţa germenilor decăderii, prin faptul că nu poate rezolva problema inegalităţii sociale, agravând astfel echilibrul instabil dintre sistemele parţiale, şi aşa evoluate inegal în cadrul aceleiaşi structuri.

Bogăţiile aduse din provincii permiseseră lucrări edilitare de mare amploare şi rafinament[79]; însă, tot ca o urmare a imenselor posibilităţi materiale pe care Roma le deţinea în regiunile colonizate, economia internă începe să fie neglijată, accentul deplasându-se pe "import". Spre deosebire de epoca arhaică, unde fiecare cetăţean avea dubla calitate de producător şi soldat, în epoca imperială armata devine o profesie[80], în care vor fi folosite intens şi trupe de mercenari provinciali sau "barbari"[ ], fapt care are ca urmare, în primul rând, o redistribuire a activităţilor economice: toată greutatea muncii productive o suportă sclavii şi plebeii / total neinteresaţi în mărirea productivităţii muncii -.

Hadrian va fi iniţiatorul unui nou sistem economic: cedarea unor pământuri din "ager publicus" populaţiei rurale, în schimbul unor cote în produse (formă din care se va dezvolta ulterior colonatul ca o categorie social-economică distinctă). Acest element inovator, alături de recunoaşterea, încă din secolul I e.n., a dreptului meseriaşilor de a se organiza în colegii (similare

---

de stat a celor necăsătoriţi; a emancipat de sub tutela familiei femeile cu cel puţin trei copii etc. Dar, acelaşi Augustus se comporta ca un tipic monarh absolut; era şeful suprem al armatei, şef religios, avea legiuni speciale de pază şi nu putea fi criticat fără a se suporta consecinţe. (Vezi exilul pe viaţă al lui Ovidius la Tomis, Scythia Minor).

[79] Roma se transformă acum într-un oraş de marmură; se construiesc Forumul, arcuri de triumf, biblioteci, arene sportive, băi publice (vezi şi **J. Carcopino**, *Viaţa cotidiană în Roma la apogeul Imperiului*, Bucureşti, 1979).

[80] Înrolarea dura 20-30 de ani; vezi şi modificarea semantică (română) a lui *veteranus*, de la "soldat eliberat" la "bătrân".

Scanned with OKEN Scanner

asociaţiilor profesionale şi religioase greceşti)[81] sunt semne care infirmă stabilitatea de organizare, precum şi posibilităţile de autoreglare de care dispunea formaţiunea respectivă.

La acestea se adaugă accentuarea diferenţelor sociale, a exploatării sclavilor, restrângerea drepturilor pentru plebei.

În ceea ce priveşte contactul cu Grecia şi cu Orientul, direcţia şi efectul influenţelor au parcurs un drum contrar primelor aşteptări[82]. Deşi învingători, romanii nu reuşesc să-şi impună stilul de viaţă şi limba în aceste regiuni. Dimpotrivă, oameni de acţiune, deprinşi cu viaţa aspră a campaniilor alpine şi africane, legionarii Imperiului sunt fascinaţi de rafinamentul vieţii şi culturii greco-orientale. Grecii se introduc astfel în toate domeniile, iar influenţa lor, începută sub diferite forme chiar înainte de cucerirea Greciei, se va impune ca un factor decisiv în cristalizarea clasicismului latin[83].

Deci, se poate spune că, în această îndelungată perioadă din istoria statului roman, expansiunea teritorială neobişnuită şi, drept urmare, contactul cu civilizaţii diverse aflate pe trepte diferite de evoluţie, unele superioare Romei, au obligat-o la o mare "deschidere" dar, în acelaşi timp i-au subminat unitatea în aspectele ei esenţiale, creindu-se premisele unor modificări fundamentale de structură.

---

[81] Pentru problema în ansamblu poate fi consultată şi lucrarea *Istoria Românilor* (**C.C. Giurescu şi Dinu Giurescu**), Bucureşti, 1976

[82] Se ştie că, uneori, impunerea unei civilizaţii depinde mai ales de gradul de dezvoltare a societăţii respective şi apoi de raportul de forţe dintre învingător şi învins.

[83] În prefaţa la volumul lui **Finley**, *Vechii greci*, Em. Condurachi consideră că influenţa complexă pe care o exercită grecii asupra lumii romane are la bază remarcabila originalitate a culturii greceşti, atât prin comparaţie cu Orientul antic, cât şi cu alte elemente culturale europene (pag. 11).

Scanned with OKEN Scanner

4. "UNITATEA" LINGVISTICĂ

Din acest punct de vedere sunt de remarcat, pentru întreaga epocă analizată, pe de o parte funcționarea latinei ca unic mijloc de comunicare între părțile componente ale Imperiului, iar pe de altă parte o accentuare cantitativă și calitativă a evoluțiilor în structura latină. Este ceea ce am putea numi o "supraviețuire adaptată": latina a rezistat multă vreme, în majoritatea teritoriilor anexate, prin prestigiul politico-cultural roman, dar nu s-a putut sustrage "asaltului" pe care îl declanșase bilingvismul. Aspectele lingvistice au resimțit adânc aceste modificări multiple. Două ni se par a fi laturile esențiale ale procesului de diferențiere lingvistică: diferențierea internă și diferențierea externă.

Scanned with OKEN Scanner

4.1. Diferenţierea internă[84]

Este vorba în primul rând de faza pe care am putea-o numi "internă", în care se adânceşte opoziţia dintre norma clasică şi vorbirea populară "sermo vulgaris"[85].

După cum s-a arătat mai sus, din latina arhaică se dezvoltaseră două principale aspecte[86]: latina clasică (cu un sistem de norme care îi conferă stabilitate, echilibru şi rafinament stilistic) şi latina vulgară, care nu mai corespunde cerinţelor clasice, dată fiind, printre altele, şi lipsa de instruire a celor care o foloseau în mod curent[87].

Iată un foarte scurt fragment din Titus Livius (Ab urbe condita, pag. 1), scriitor considerat ca unul dintre cei mai buni mânuitori ai latinei clasice: "Facturusne operae pretium sim si a primordio Urbis res populi Romani praescripserim nec satis scio nec, si sciam, dicere ausim, quippe qui cum veterem tum vulgatam esse rem videam, dum novi semper scriptores aut in rebus certius aliquid allaturos se aut scribendi arte rudem vetustatem superaturos credunt"... trad.rom. "Nu ştiu dacă împlinesc o lucrare de valoare scriind istoria poporului roman de la începuturile oraşului (n.n. Roma), iar dacă aş şti, n-aş îndrăzni s-o spun, căci îmi dau seama că subiectul este şi vechi,

---

[84] Ne rezumăm aici la enunţarea câtorva elemente prin care să se întregească imaginea generală a consecinţelor pe care le-a avut dezagregarea statului roman asupra procesului de diversificare lingvistică.

[85] Aspectele sociale ale latinei, după **Väänänen** (*Introducción al latín vulgar*, 1968, pag. 43/54): sermo urbanus, sermo rusticus, sermo plebeius, sermo vulgaris; elementele lor componente au trecut de la un domeniu la altul; precizăm din nou că toate acestea sunt variante ale unui idiom unic - latina.

[86] Stadiile cronologice ale latinei (Väänänen, 36/39): arhaică (până în secolul II î.e.n.); preclasică (secolele II-I î.e.n.); clasică (secolul I î.e.n.-I e.n.); postclasică până în jurul anului 200 e.n.); latina târzie (secolele III-VII e.n.- renaşterea carolingiană); Conciliul din Tours (813) va recunoaşte existenţa unei relaţii *rustica romana lingua/theotisca lingua.*

[87] **Grandgent**, *Introducción al latín vulgar, Madrid*, 1928; **Devoto**, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1972; **Väänänen**, *Introducción al latín vulgar*, Madrid, 1968 etc.

Scanned with OKEN Scanner

şi comun, deoarece mereu apar mulţi istorici care socotesc că sunt în stare fie să aducă ceva nou în informaţie, fie să depăşească, prin talentul lor, stângăcia celor ce i-au precedat".

Latina vulgară a cunoscut o mare extindere şi folosire în toate zonele Imperiului roman, fapt pentru care s-a discutat mult în jurul conceptului însuşi. De aceea, considerăm că merită subliniate precizările făcute în *Manualul de lingvistică romanică* [88]: "Latina vulgară nu este o limbă în sine. Ea este o varietate stilistică şi socio-culturală, idiolectală internă a limbii latine înseşi. De aceea examinăm latina "vulgară" în cadrul limbii latine, fără să o separăm de aceasta în sistem, ci numai prin nivelul social, cultural, geografic (spaţial) şi temporal al normelor... Latina vulgară se caracterizează, aşadar, printr-un polimorfism social, cultural, regional (teritorial) şi chiar individual (ideolectal) care ne dă dreptul de a o considera nu atât o structură lingvistică sui-generis, ci, mai degrabă, un ansamblu de tendinţe realizate în timp şi în spaţiu, în interiorul latinei înseşi. Existenţa latinei vulgare înăuntrul latinei pune problema unor limite interne şi externe ale latinei ... . Regiunile, urbanitatea sau rusticitatea, prezenţa sau absenţa şcolilor fac ca, din Dacia şi până în Lusitania, raportul normă cultă/"normă" populară să aibă configuraţii foarte diferite. Este deci mai realist şi mai prudent a vorbi despre mai multe varietăţi[89] de latină vulgară, diferenţiate social, teritorial, diacronic"...

4.1.1. Cu cât situaţia statului roman devine mai instabilă, cu atât posibilităţile de cultivare a limbii se restrâng; drept urmare, prin intermediul soldaţilor şi al coloniştilor romani (proveniţi din toate provinciile romane), se transmite în toate direcţiile un idiom impregnat de numeroase forme italice, extra-italice, non-literare, de tendinţe populare[90]. Cea mai mare

[88] Elaborat de colectivul de specialitate al Universităţii Bucureşti, pag.11

[89] În funcţie de timp şi spaţiu, ar fi mai potrivit să se vorbească despre "realizarea diferită, la un moment dat, a latinei vulgare, în funcţie de . . . "

[90] Se impune precizarea că "straturile" de latină vulgară exprimă, în fapt, nu o suprapunere diacronică a unor aspecte ale limbii latine, ci acele diferenţieri provenite din "amprenta" dialectală (socială) preromană (sau concomitentă cu epoca romană) regăsită în uzajul latinei vulgare.

Scanned with OKEN Scanner

extindere (şi cea mai mare relevanţă) o au elementele lingvistice vechi, care au avut posibilitatea de a fi cunoscute în toate regiunile cucerite. Reprezentative ni se par a fi în această direcţie unele documente ca: inscripţii, lucrări de popularizare, cele două ediţii ale Bibliei (*Itala* şi *Vulgata*), *Peregrinatio Aethariae ad Loca Sancta*, dar, în mod special, *Appendix Probi*[91], deoarece aici sunt cuprinse, în linii mari, majoritatea transformărilor cu mare răspândire în secolul al III-lea e.n., cu un grad maxim de difuzare în toate teritoriile viitoarei România..

4.2. Diferite "miscări" în sistemele vocalice şi consonantice

Astfel, în fonetică, vocalïsmul este afectat de multiple tendinţe non-literare:

- se extinde monoftongarea diftongilor (*auris non oricla, caelum non celum* etc.).
- apare des sincopa vocalei post sau protonice mediale (*viridis non virdis, calidus non caldus, speculum non speclum* etc.)
- vocalele corelative neaccentuate se confundă (*vinea non vinia, senatus non sinatus* etc.).
- readaptarea lui Y, pe care niciodată latina nu l-a putut accepta ca fonem (deşi îl cunoştea în cuvinte greceşti), ca urmare a neadaptării lui la sistemele fonetice latineşti (*gyrus non girus, myrta non murta* etc.).
- trecerea de la opoziţia de cantitate vocalică la opoziţia bazată pe grad de închidere câştigă teren (vocalele lungi devin închise, iar vocalele scurte se deschid): *columna non colomna, turma non torma*; încă din secolul I e.n. se făcea distincţie între perechile de vocale lungi şi scurte, distincţie ce se concretizează în secolul al V-lea prin opoziţia dintre E închis/E deschis.

---

[91] Apendice anonim la Gramatica lui Probus (scrisă, probabil, în anul 271 e.n.); primul termen al formulelor lui Probus reprezintă forma clasică, corectă, iar cel de-al doilea termen - forma populară, îndreptată de către autor; exemplu *socrus non socra, neptis non nepticla, auris non oricla, senatus non sinatus, fax non facla, pauper mulier non paupera mulier* etc. . .

Scanned with OKEN Scanner

Modificări se constată şi în sistemul consonantic: încă din secolele II-III e.n. avansează procesul de simplificare a grupurilor consonantice (*auctor non autor, persica non pessica, grundio non grunnio* etc.).

- se reduc consoanele în poziţie finală (*pridem non pride, idem non ide* etc.);

- în secolul al V-lea ia o mare amploare fenomenul de sonorizare a surdelor intervocalice, concomitent cu procesul de alterare a velarelor şi dentalelor de către E, I, Y (de unde dezvoltarea seriilor africate şi palatale în România).

Dacă unele dintre aceste modificări se opresc la stadiul de "accidente" fonetice, în sensul că nu afectează sistemul fonologic (nu dispar şi nu se creează foneme noi - de exemplu sincopele vocalice sau confuziile vocalelor corelative neaccentuate), altele au un caracter mai statornic şi contribuie în mod definitoriu la prefigurarea unor noi elemente sistematice romanice (de exemplu trecerea la opoziţia vocalică bazată pe grad de închidere, alterarea unor consoane de către E, I, Y).

În *Appendix Probi* nu lipsesc nici formele hipercorecte, care demonstrează o dată în plus instabilitatea lingvistică a epocii şi modificarea raportului între cei doi termeni: NORMĂ/TENDINŢĂ (*vir non vyr, occasio non ocansio, draco non dracco*).

4.3. Dezechilibrarea structurii morfo-sintactice

Morfosintactic situaţia este aproximativ aceeaşi:

- declinările continuă să se disloce: unele substantive feminine trec de la declinarea a IV-a spre declinarea I (*nurus non nura, socrus non socra*)[92];

[92] Mecanismul ar fi următorul: socer-*i* (masculin declinarea a II-a) "socru", prin generalizarea mărcii *-us* la masculine devine *socerus-i* (ca urmare a sincopării vocalei posttonice mediale); confuzia semantică între *socrus* (provenit din *socer*) şi *socrus-us* (feminin IV) se evită prin trecerea femininului *socrus* la declinarea I, deci *socra*; opoziţia masculin *socer*/feminin *socrus* se transformă în varianta masculin *socrus*/feminin *socra*; ulterior, după acelaşi model, trec la declinarea I-a şi alte feminine din declinarea a IV-a, exemplu *nurus*.

Scanned with OKEN Scanner

- altele trec de la clinarea a III-a și a IV-a la declinarea I (*neptis non nepticla, anus non anucla, fax non facla*)[93].

- clasele de adjective tind spre simplificare și regularizare prin deplasarea spre tipul flexionar cu forme distincte pentru toți termenii corelației de gen (*pauper mulier* non *paupera mulier, tristis non tristus, acre non acrum* etc.);

- la fel, unele categorii pronominale (*ipse non ipsus*) sau clase verbale (*tundeo non detundo*).[94]

La Commodianus (sfârșitul secolului al III-lea) superlativul apare ca efect al repetiției[95], iar la Sf. Augustin (sfârșitul secolului al IV-lea-începutul secolului al V-lea) superlativul clasic sintetic poate avea și valori de comparativ sau chiar de pozitiv (exemplu *Sancta atque dulcissima...hic est filius meus carissimus...*).

Modificări importante sunt înregistrate și în sistemele pronominale:

- astfel, odată cu secolul al III-lea e.n. se înmulțesc cazurile de folosire a lui *ille* cu valoare de pronume personal (fenomen consemnat încă de Petronius);

- substituirea lui *suus* prin *eius*;

---

[93] Ca urmare a preferinței pentru diminutive (sufixele diminutivale aveau forme pentru toate genurile); majoritatea unor astfel de substantive trec spre declinarea I-a specific feminină.

[94] Se trece destul de ușor de la o conjugare la alta; este vorba în special de deplasările reciproce între conjugarea a II-a și a III-a, a căror flexiune prezintă doar ușoare deosebiri; multe limbi romanice (cele occidentale mai ales) vor prelua sistemul de trei conjugări; situația limbii române - care conservă cele patru conjugări (clase verbale) latinești este și de data aceasta aproape singulară în contextul general romanic și se explică și prin factori de natură extralingvistică; evoluția este "simetrică" cu cea din flexiunea nominală (neutrul, vocativul, flexiunea sintetică la cazuri reprezintă rezultate ale interferenței unor factori specifici; pe de o parte izolarea Daciei într-o perioadă când în latină nu se pierduseră formele primare, pe de altă parte contactul cu limbi - slava sau balcanice - care cunoșteau aceleași structuri).

[95] Aceste forme de superlativ, considerate ca fiind de origine grecească, apar încă de la Vitruvius, dar se manifestă cu mare frecvență în textele creștine: *malum-malum, bene-bene, fortis-fortis, bonis-bonis* etc.

Scanned with OKEN Scanner

- paralel cu reducerea dezinenţelor devine frecventă combinaţia între forme verbale şi pronume personale pentru marcarea persoanei (deseori *ego* sau *tu*);

- variantele contrase ale diferitelor demonstrative apar tot mai des - în special la scriitorii creştini din secolele al IV-lea şi al V-lea: *is ipse, iste ipse, ipse ille, ille ipse, iste hic, hic ipse* etc.[96]

Începând cu secolul al III-lea e.n. capătă mare extindere formele cazuale prepoziţionale, analitice, paralel cu procesul de nivelare a unor cazuri (vocativul cu nominativul, ablativul cu acuzativul): în acest ultim caz a avut importanţă şi regimul special al unor prepoziţii, adică posibilitatea lor de a se combina atât cu morfeme de acuzativ, cât şi cu morfeme de ablativ, în cadrul opoziţiei mişcare/non-mişcare (*sub, subter* etc.).

Faptul că Dacia menţine mai bine unele forme cazuale sintetice poate fi pus în legătură, ca şi la păstrarea neutrului, cu un factor extra-lingvistic şi anume, separarea acestui teritoriu la o dată la care nu se generalizează toate modificările în toate regiunile Imperiului roman, dar se blocaseră unele căi de comunicaţie între Estul şi Vestul statului.

Secolul al III-lea reprezintă un punct nevralgic şi în ceea ce priveşte flexiunea verbală; acum încep să se piardă formele perifrastice, gerundivul, participiul viitor, verbele deponente etc. Mai târziu, în secolul al V-lea, se vor dezvolta forme de condiţional şi construcţii pasive analitice, iar în secolul al VI-lea[97] se generalizează procesul de dizolvare a declinării sintetice în Occident, dar şi consolidarea viitorului analitic[98].

Majoritatea acestor modificări, apărute mai întâi sub forma unor tendinţe specifice vorbirii celor fără cultură, prin adoptarea lor de către populaţiile cucerite, în condiţiile unui analfabetism cvasigeneral (care favoriza transmiterea orală) vor constitui cu timpul elemente esenţiale ale structurilor lingvistice romanice. Ca rezultat important, fundamental, al tuturor

---

[96] **Grandgent**, lucr.cit., pag.51

[97] **Grandgent**, lucr.cit., pag.63, 73

[98] Vezi cele şase modele de viitor analitic stabilite de **Meyer-Lübke**, *Grammatik...*

Scanned with OKEN Scanner

schimbărilor menţionate are loc transformarea structurii sintetice în una analitică (existentă, în grade diferite, în toată România), foarte accentuat în Romania occidentală, mai diferenţiat şi limitat în Romania orientală[99].

Începuturi ale trecerii de la construcţii specific sintetice la altele analitice se observă deseori încă din epoca latină; de exemplu, chiar în latina clasică, comparaţia la unele adjective se făcea analitic: *idoneus, egregius, conspicuus*.

Din secolul al IV-lea e.n. se evidenţiază caracterul mai liber al sintaxei şi topicii, detaşarea lor faţă de normele clasice.

Astfel, în *Peregrinatio*... pag. 37: "Haec est vallis ingens et planissima, în qua filli Israhel commorati sunt his diebus, quod sanctus Moysens ascendit in montem Domini et fuit ibi quadraginta diebus et quadraginta noctibus"... trad. rom. "Aceasta este o vale foarte mare şi foarte netedă, în care au stat fiii lui Israel în zilele când sfântul Moise s-a suit pe muntele Domnului şi a stat acolo patruzeci de zile şi patruzeci de nopţi"...

Vulgata, Exodus, XXXII, pag. 33-34: "Cui respondit Dominus: qui peccaverit mihi delebo eum de libro meo; tu autem vade, et duc populum istum quo locutus sum tibi; angelus meus praecedette, Ego autem in die ultionis visitabo et hoc peccatum eorum"... trad. rom. "Acestuia i-a răspuns Dumnezeu: pe cel care a păcătuit îl voi şterge din cartea mea; tu însă du-te şi du poporul acesta în locul de care ţi-am vorbit; îngerul meu te va călăuzi. Iar eu, în ziua judecăţii din urmă, voi avea grijă şi de păcatul acesta al lor"...

Acest proces de readaptare a normei clasice, asociat cu o evidentă preferinţă pentru o linie evolutivă analitică este cu atât mai semnificativ, cu cât are o mai mare frecvenţă.

Latina vulgară, foarte receptivă la schimbări rapide de regim lingvistic, este limba de fiecare zi a provinciilor şi constituie, în fapt, baza structurală a viitoarelor limbi romanice.

4.3.1. În ceea ce priveşte aportul direct al idiomurilor de substrat în formarea limbilor romanice, sunt încă dificil de delimitat atât ponderea cantitativă, cât şi valoarea calitativă.

---

[99] **E. Coşeriu**, *Sincronía, diacronía, tipología, Actas del XI Congreso Internaccional de lingüística y filología románica*, Madrid, 1968

Scanned with OKEN Scanner

4.4. Dinamica de transmisie a inovaţiilor în diferite provincii romanizate

4.4.1. Este adevărat că a existat un permanent paralelism la nivel sincronic - în toată epoca imperială - între latina vulgară şi cea clasică (limbă oficială, de şcoală, cultură), din care cauză este şi greu de fixat o limită foarte precisă în timp pentru supravieţuirea lor; condiţiile istorico-sociale nu au permis latinei clasice să-şi exercite funcţia ei coordonatoare decât diferenţiat: în mică măsură şi în timp limitat pentru teritoriile orientale; mai complex şi mai durabil pentru Occident. Se va vedea mai departe cum, în anumite teritorii, continuitatea latinei clasice în cultură a imprimat un ritm specific evoluţiei lingvistice.

4.4.2. Dificultăţile pe care statul le întâmpină în menţinerea unei "unităţi" administrativ-politice se reflectă atât în transmiterea inegală a modificărilor lingvistice, cât şi în libertatea de evoluţie lingvistică pe care încep să o trăiască regiunile romanizate.

Astfel, căderea lui *S* în poziţie finală, fenomen de origine rustică, s-a transmis pe direcţia Roma-Orient-Dacia, dar nu a afectat direcţia Galia-Iberia, unde supravieţuise, prin intermediul şcolilor, vechea tradiţie clasică.

Tot acum se poate vorbi şi despre un început de diferenţiere lexicală regională: *plus*-Italia, Galia/*magis*-Iberia, Dacia; *precare*-Italia, Galia/*rogare*-Iberia, Dacia; *mulier* Italia, Iberia, Dacia/*femina* - Galia etc.[100]

Dezvoltarea inegală a unor fenomene va separa net teritoriile romanice[101]; astfel, regimul diferit al diftongilor sau al

---

[100] **Devoto**, lucr.cit. 297

[101] H. Lüdke (Congr. X FLR 1965), consideră că drumurile imperiului, alături de izolarea geografică, acţionează împotriva elementului centralizator pe care l-a reprezentat latina clasică; prima categorie de inovaţii, cele panromanice, s-ar datora Imperiului şi drumurilor maritime (căderea cons.finale, sincopa vocalelor neaccentuate); modificările cu arie parţială se datoresc drumurilor terestre (sistem vocalic cu 4 grade de deschidere, transformarea lui PT în TT, palatalizarea velarelor) şi afectează ariile extreme ale Romaniei: Iberia, Dalmaţia, Dacia etc.

Scanned with OKEN Scanner

seriilor africate şi palatale (atât de la un grup de limbi la altul, cât şi de la o etapă istorică la alta în cadrul aceluiaşi idiom) are ca punct de pornire tot dezechilibrarea sistemului fonologic încă din latină. De exemplu, se ştie că urmări foarte importante pentru evoluţia vocalismului şi a consonantismului a avut-o pierderea opoziţiei de cantitate. Această caracteristică, asociată şi cu modificarea structurii accentului, va provoca reorganizarea sistemului vocalic, în primul rând prin transferarea funcţiei fonologice asupra opoziţiei bazată pe grad de închidere. Transformarea vocalelor lungi în vocale închise şi a vocalelor scurte în vocale deschise are loc aproape concomitent cu monoftongarea ultimilor diftongi; aşa se ajunge la situaţii ca aceea în care componenţii unei opoziţii au origini diferite; de exemplu, E *închis* provine atât din E *lung*, cât şi din diftongul *OE*; E *deschis* provine din E *scurt*, dar şi din diftongul *AE* etc., de unde posibilităţi de confuzii semantice.

Reechilibrarea sistemului se va face, pe lângă alte modalităţi care ţin de epoca romanică (cum ar fi, de exemplu, dezvoltarea unor noi serii vocalice în franceză sau română) şi printr-o rediftongare, cu faze incipiente încă din latină, dar care afectează toată Romania - cel puţin pentru fazele vechi ale idiomurilor respective[102]. Diferenţierea romanică ulterioară în ceea ce priveşte valorificarea procesului de diftongare a fost explicată de către Malmberg ca urmare a naturii silabice: limbile romanice care manifestă preferinţă pentru silaba deschisă păstrează diftongii (spaniola, italiana, româna)[103], în timp ce limbile care menţin opoziţia dintre silaba închisă şi silaba deschisă renunţă în general la diftongi.

4.4.3. Şi în consonantism pierderea caracterului relevant al cantităţii provoacă reorganizarea sistemului; în compensare se va ajunge la noi serii consonantice. Faza iniţială, de alterare a velarelor şi a dentalelor în contact cu E, I, Y, începe în latină şi reprezintă

---

[102] **Rosetti**, *Istoria limbii române*, I, Bucureşti, 1965, A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*, Berne, 1955 etc.

[103] Opoziţia vocală/diftong în română are funcţii fonologice: marchează genul (*prost/proastă*), numărul (*bob/boabe*), persoana (*merg/meargă*) etc.

Scanned with OKEN Scanner

un fenomen comun României vechi (la fel, palatalizarea sonantelor şi a grupurilor care conţin sonante). Diferenţele între zonele romanice în ceea ce priveşte evoluţia, stabilizarea fenomenului, precum şi preferinţa pentru seriile africate surde sau sonore apar mai târziu.

4.4.4. Tot astfel, diferenţa importantă între limba română şi Romania occidentală în ceea ce priveşte structura categoriei genului nu poate fi analizată separat de epoca în care se "izolează" diferitele provincii romanizate[104]. Data timpurie a părăsirii Daciei (271 sau 275 e.n.) a contribuit, fără îndoială, la menţinerea corelaţiei ternare de gen (pierderea neutrului nu se transmisese la data respectivă, în mod egal, în toate zonele romanizate), caracteristică ce va fi ulterior consolidată prin contactul cu limbi care cunoşteau corelaţia de gen tot în structură ternară (limbile balcanice şi cele slave, în general).

Aceiaşi factori pot fi invocaţi, de regulă, pentru a explica persistenţa în limba română a celor patru tipuri flexionare verbale (conjugări), faţă de trei în majoritatea limbilor romanice occidentale, a unor forme cazuale sintetice (comparativ cu "declinarea" analitică din România occidentală etc.)[105].

Exemplele de acest fel sunt numeroase: nu am reţinut, pentru moment, decât câteva dintre cele mai semnificative, urmând să se reia discuţia, de la caz la caz, în capitolele următoare.

4.5. Diferenţierea externă

Aproape concomitent se produce un al doilea proces de diferenţiere, cel pe care l-am putea numi "extern" deoarece

---

[104] Izolarea nu trebuie înţeleasă ca un fenomen definitiv şi ireversibil; în ciuda unor momente de "hiat" (în special în epoca migraţiilor), în teritoriile romanizate s-a păstrat conştiinţa "apelului" la o tradiţie unică, cea latină (o dovedeşte, în primul rând, folosirea limbii latine, concomitent cu a altor limbi, în corespondenţa oficială a primelor formaţiuni statale româneşti; exemplu, celebra scrisoare a lui Menumorut).

[105] **Devoto**, lucr. cit., discuţiile din întreaga lucrare

Scanned with OKEN Scanner

se dezvoltă cu precădere în provincii. Este vorba despre diferenţierea lingvistică regională în ultima perioadă imperială şi după prăbuşirea Imperiului roman de apus, fază esenţială în formarea idiomurilor neolatine. Această epocă este strâns legată de alte împrejurări istorice; invaziile populaţiilor migratoare, care se întind, în mare, până la începutul secolului al XIII-lea şi care contribuie la adâncirea diferenţierilor dialectale romanice. Pe teritoriile unora dintre regatele iniţial germanice se vor constitui nucleele de formare a culturilor şi limbilor romanice occidentale.

Scanned with OKEN Scanner

5. ROMANIZARE / NONROMANIZARE

Nu putem încheia această primă parte fără câteva cuvinte despre stabilitatea procesului de romanizare lingvistică, proces ce a decurs lègic din extinderea teritorială romană, cu toate consecinţele pe care ea le-a implicat. Astfel, în perioada istorică pe care am prezentat-o mai sus, ca urmare a dezagregării Imperiului roman, separarea şi desprinderea provinciilor - sub aspect lingvistic - evoluează în două direcţii principale.

Direcţia evolutivă cea mai importantă este reprezentată de procesul de formare a popoarelor romanice, proces care rezultă din fuzionarea vechii societăţi romane cu populaţiile cucerite; paralel se constituie şi limbile romanice, în urma integrării în structura latină a elementelor de substrat şi suprastrat.

Scanned with OKEN Scanner

A doua direcţie, de interes secundar pentru romanitate, este cea specifică unor teritorii, foste colonii romane, unde nu s-au format idiomuri de origine latină. Este vorba despre provinciile asiatice şi africane, Grecia, zona balcanică, Panonia, regiunile germanice şi Britania. Cauzele acestei situaţii diferă de la un teritoriu la altul, în funcţie de nivelul de dezvoltare a regiunilor respective (anterior cuceririi), precum şi de trăsăturile specifice pe care le-au avut în perioada de stăpânire romană, ca şi în epocile ulterioare.

Astfel, în provinciile asiatice, în Egipt şi Grecia, romanii s-au găsit de la început în faţa unor tipuri de civilizaţie superioare, pe care nu numai că nu au putut să le "romanizeze" ci, dimpotrivă, sub influenţa cărora s-au aflat în permanenţă. Atât Egiptul, cât şi Grecia erau deţinătoarele unei bogate moşteniri ştiinţifice, de care romanii au beneficiat în limitele posibilităţilor timpului şi care va mai fi transmisă Europei peste aproape un mileniu, prin intermediul arabilor.

Aşa încât, ca şi altă dată în istorie, întâlnirea dintre culturi aflate pe trepte diferite de dezvoltare, independent de raportul de forţe (militare) dintre învingători şi învinşi, se rezolvă şi acum în favoarea culturii superioare.

Alteori, romanizarea lingvistică a fost împiedicată de factori nonculturali: fie termenul scurt al ocupaţiei, fie slaba colonizare sau folosirea teritoriilor respective în special ca zone de trecere, bază de aprovizionare sau puncte de staţionare pentru diferite legiuni de frontieră (Britania sau Panonia).

În sfârşit, romanizarea nu a putut evolua acolo unde elementul latin a fost covârşit (mai întâi sub aspect cantitativ) de structuri lingvistice străine (cele slave în regiunea balcanică, cele germanice în Germania şi nordul Europei, cele berbere în nordul Africii).

Totuşi, deşi aceste teritorii, desprinzându-se de romanitate, evoluează pe coordonate divergente, amintirea trecutului roman continuă să se păstreze în limbile respective, în special prin elemente lexicale de origine latină.

Scanned with OKEN Scanner

5.1. Astfel, în bulgară, sunt de origine latină cuvinte ca: bivol (*bubalus*), Dómna (*domina*), fákla (*facula*), kandílo (*candela*), komin (*caminus*), paun (*pavonem*) etc.

5.2. În albaneză: prind (*parentes*), kunat (*cognatus*), ligie (*legem*), kuvend (*conventum*), kal (*caballus*), furkë (*furca*) etc.

5.3. În germană: Köln (*colonia*), Koblenz (*confluentes*), most (*vinus mustum*), Keller (*cellarium*), Essig (*acetum*) etc.

5.4. Dintre limbile neromanice, engleza deţine cel mai bogat fond lexical de origine latină. Fără să mai menţionăm influenţele romanice (în special cea franceză, care începe cu secolul al XI-lea - prin cucerirea normandă - şi continuă până în epoca modernă), chiar interferenţa cu latina a lăsat urme importante, care pot fi urmărite în diferite etape.

5.4.1. Engleza arhaică (elemente lingvistice provenind din timpul ocupaţiei romane - secolele I-V e.n.): bwyst (*bestie*), carchar (*carcerem*), fln (*vinum*), diafol (*diabolus*), frwyth (*fructu*), fork (*furca*), pin (*pinum*) etc., la care se adaugă toponimice ca: London (*Londonium*), Dorchester (*Durnovaria*), Glouchester (*Guevum*), ca şi formele compuse cu lat. *castra*, *castrum* (*Lanchester, Manchester*) sau *colonia* (*Lincoln*).

5.4.2. Engleza veche (secolele V-VII) rămâne deschisă influenţei, ca urmare a creştinării (oficial în anul 597); ca peste tot în lumea catolică, şi aici latina devine "limbă sacră": mil (*milia*), lilie (*lilium*), scol (*scola*), confort (*confortare*), to pray (*precare*) etc. Problema este tratată foarte amănunţit de **C. Tagliavini** (lucr.cit.).

5.4.3. Menţionăm acum (deşi problema va fi dezvoltată în capitolele următoare) extinderea lingvistică a romanităţii mult mai târziu, în plin feudalism - când, odată cu armatele cuceritorilor spanioli, portughezi (sfârşitul secolului al XV-lea) şi, ulterior, francezi, limbile spaniolă, portugheză, franceză, de mult constituite, devin pentru totdeauna limbi oficiale şi naţionale ale unor întinse teritorii americane: America de sud şi centrală, Canada, Mexicul.

Scanned with OKEN Scanner

6. RAPORTUL SCLAVAGISM - FEUDALISM ŞI LUMEA LATIN-ROMANICĂ

Criza urbană se declanşează în tot Imperiul, ca urmare a disfuncţionalităţii structurii sclavagiste, dar se instalează treptat, pe măsură ce se agravează caracterul contradictoriu al evoluţiei ei. Şi gradul de dezurbanizare este neomogen: se simte mai puţin în sudul Galiei şi nordul Iberiei, dar mai mult şi mai de timpuriu în alte zone (de exemplu, Dacia).

Prin urmare, de la o primă etapă, caracterizată printr-o romanizare cu dublu caracter: urban-rural (administraţie unică romană, cu nucleu în colonii şi municipii, dar cu vaste iradieri rurale), se trece la o a doua etapă, când centrul de greutate se mută în zonele rurale. Feudalismul în ţările romanice urmează fazele generale structurale ale societăţii respective; dar, de la teritoriu la teritoriu, poartă amprenta particularităţilor proprii sistemelor parţiale integrate.

Scanned with OKEN Scanner

Astfel, în Occident, persistența obștei gentilice, asociată cu tradiția orașelor-cetăți (de origine italică sau etruscă - în Italia) converg spre un feudalism care dezvoltă la maximum economia naturală (rezultat al sistemului senioral și care, în ultima instanță, va înlătura statul de concepție antică), evoluția independentă a feudelor, dinamica lor inegală; de unde, ca rezultat lingvistic, și marea diversificare dialectală (Italia, Franța). Căci nu poate fi separată rapida dezvoltare a "comunelor" italiene în feudalism de tradiția milenară a unei civilizații esențial urbană (Magna Graecia, Etruria), după cum nu poate fi ignorată nici involuția urbană în evul mediu timpuriu în Franța, după închiderea Mediteranei prin invazia maură.

În partea estică a fostului Imperiu roman (în special regiunea carpato-dunăreană), obștea teritorială - de origine locală (consolidată, ca formă organizatorică viabilă, între retragerea aureliană și "înflorirea" orașelor din secolul al X-lea) a favorizat o viață socială mai unitară și mai larg cuprinzătoare; obștea avea funcții economice, fiscale, militare: "Poporul român trăia în obști sătești, lucrând în comun o parte a pământului (pentru constituirea, din produsele obținute, a rezervei comunității), iar o altă parte era împărțită în loturi familiale cultivate de membrii familiei . . . Pământurile din agricultură, pășunile, pădurile, apele rămân în stăpânire comună, devălmașă, încă o lungă perioadă de timp... De obligațiile față de puterea politică este răspunzătoare întreaga obște. Aceasta răspundea, de asemenea, solidar, în caz de delicte penale săvârșite pe teritoriul ei, după cum avea și îndatorirea de a se apăra, iarăși solidar, în caz de primejdie... "[106].

---

[106] **Maria Comșa**, *Considerații cu privire la obștea sătească locală de pe teritoriul României în secolele III-IV*, în Muzeul Național, III, 1976, pag.85; observații interesante asupra rolului obștei teritoriale în dezvoltarea specifică a societății românești se găsesc și la alți autori: **P.P. Panaitescu**, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964: **D. Tudor**, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968; **D. Macrea**, *Viața în Dacia romană*, București, 1969; **H. Stahl**, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I-III, București, 1958-1965; **H.H. Stahl** și **P.H. Stahl**, *Civilizația vechilor sate românești*, București, 1968, etc.

De asemenea, *Istoria României*, coordonator **Ștefan Pascu**, ediția a III-a, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1974, pag. 89-92 insistă asupra importanței acestei "amprente" locale în evoluția ulterioară a fostei Dacii romane.

Scanned with OKEN Scanner

Maria Comşa subliniază permanenţa sistemului de obşte[107] pe teritoriul dacic înainte şi după epoca romană, alături de supravieţuirea, până în secolul al V-lea, a unor foste centre urbane - de exemplu, Sarmizegetusa; în sprijinul acestui fapt sunt citate lexeme autohtone care se referă la această formă de organizare: *moş, moşnean, moşie* "bunuri rămase de la moşi", *cătun, vatră* "aşezare"; nu s-au păstrat din latină *vicus* şi *pagus*, dar s-a menţinut *fsat* "sat" (din latină *fossatum* "aşezare întărită).

De altfel, unitatea lingvistică deosebită românească[107] în cadrul general al României nu poate fi analizată separat de faptul că fosta Dacie romană a evoluat spre feudalism plecând tocmai de la celula de bază care a fost obştea sătească teritorială, şi nu de la mari latifundii sau feude, ca în Occidentul României.

Vezi, în acest sens şi precizările **Eugeniei Zaharia** [108]: "În această vreme (secolele III-X), în fosta provincie Dacia se revine la viaţa rurală organizată în obşti teritoriale; în aceste condiţii se petrece continuarea şi extinderea teritorială a procesului de romanizare. Amestecul dacilor liberi cu daco-romanii a dus treptat, datorită mai multor factori, la uniformizarea caracterului etno-lingvistic şi cultural în teritoriul carpato-dunărean"...

O sintetizare concludentă a situaţiei generale culturale a zonei realizează **Răzvan Theodorescu**[109]: "... datorită unei aşezări geografice la confluenţa marilor arii cultural-politice în curs de cristalizare în vremea postromană, părţile răsăritene şi apusene ale Dunării de Jos au continuat a fi integrate, de-a lungul feudalismului,

---

[107] Adăugăm şi o precizare importantă: MENŢINEREA LIMBII ROMÂNE ŞI OMOGENITATEA EI AU FOST FAVORIZATE ŞI DE FAPTUL CĂ MIGRATORII CARE AU TRAVERSAT FOSTA DACIE ROMANĂ NU AU FONDAT STATE, DECI NU ŞI-AU PUTUT IMPUNE LIMBA.

[108] *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII-VIII*, Editura Academiei RSR., Bucureşti, 1977, pag.107.

În legătură cu zona carpato-dunăreană semnalăm lucrarea recentă a lui **V. Lovinescu**, *Dacia hiperboreană* (Buc., 1992) în care se încearcă demonstrarea ipotezei că civlizaţia carpatică este anterioară celei sumeriene; migraţia a pornit din nord spre sud, prin această zonă; strămoşii dacilor ar fi fost contemporani cu etruscii şi cu înaintaşii secuilor de astăzi. Deci, colonizarea Europei s-ar revendica din acest proces.

[109] *Bizanţ-Balcani-Occident*, Editura Academiei RSR., Bucureşti, 1974, pag. 45

Scanned with OKEN Scanner

în diferite chipuri, în istoria şi cultura Europei sud-estice şi est-centrale, jucând în prima jumătate a celui de-al doilea mileniu un rol esenţial pe de o parte în "internaţionalizarea" unor aspecte particulare ale evoluţiei istorice şi culturale a societăţii feudale româneşti, iar pe de alta, în reflectarea pe plan local, românesc, a unor fapte de politică şi de civilizaţie cu o cuprindere mai largă, europeană... Ca şi Dobrogea, Banatul şi Oltenia secolelor IV-VI au cunoscut... o prelungire a controlului roman şi a celui romano-bizantin asupra unor capete de pod de pe malul stâng al Dunării... la sfârşitul secolului al III-lea însă, Dunărea olteană şi bănăţeană era stăpânită chiar de unele - desigur reduse - garnizoane romane... societatea românească a preluat, în chip selectiv, formele de cultură superioare contemporane din ariile imediat învecinate, pentru satisfacerea unor nevoi de afirmare a unor veleităţi proprii"...

Scanned with OKEN Scanner

7. FEUDALISMUL TIMPURIU ÎN ROMÂNIA (Populaţiile migratoare, primele formaţiuni statale; dezvoltarea unor noi structuri economico-sociale şi politico-culturale; diversificarea şi evoluţia lingvistică a teritoriilor romanizate)

Baza societăţii feudale este proprietatea funciară, deoarece aceasta generează relaţii de proprietate tipic feudale: I = relaţii în interiorul clasei conducătoare, între senior şi vasali; II = relaţii între feudali (seniori + vasali)/iobagi[110].

În general, se poate vorbi despre afirmarea evului mediu în Europa între secolele VI-VII - pentru teritoriile occidentale - şi secolele VII-X - pentru cele orientale -, adică atunci când pot fi distinse relaţiile de producţie caracteristice.

[110] *Istoria evului mediu*, I, Tipografia Universităţii Bucureşti, 1972, pag. 10

Scanned with OKEN Scanner

Unii specialişti însă se arată mai puţin severi cu limitele temporale sau spaţiale ale formaţiunii feudale. Jaques le Goff[111], deşi îşi exprimă rezerva în ceea ce priveşte fuzionarea completă a romanităţii cu lumea "barbară", menţine, în general, aceleaşi delimitări[112], dar Focillon consideră că evul mediu occidental începe odată cu Carolingienii[113], după ce invaziile consumaseră

[111] **Le Goff** (*Civilizaţia Occidentului medieval*, Bucureşti, 1971, pag. 86) se referă, în special, la continuitatea spiritual-culturală menţinută prin oamenii de cultură latină: în dispùta clasică a istoricilor asupra preponderenţei continuităţii sau discontinuităţii între antichitate şi evul mediu, se impune părerea conform căreia evul mediu timpuriu a constituit elementul de continuitate "Ceea ce este esenţial e de a înţelege că substanţa culturii antice nu a pierit niciodată". Şi **Curtius** (lucr.cit.), pag. 31 aderă la aceeaşi idee. Le Goff - nota 115 - şi Focillon - nota 116 - absolutizează uneori decăderea postimperială şi o pun pe seama invaziilor germanice, fără să ţină seama că prin germanici, se schimbă "caracterele" culturii comparativ cu antichitatea. De altfel, în aprecierea unei civilizaţii contează în mod esenţial perspectiva din care este abordată: dacă este considerată "comparativ" sau prin "excludere" (Lotman, lucr.cit.)

[112] **Le Goff**, lucr.cit., pag. 69

[113] Comentând o idee mai veche a lui Pirenne, Focillon plasează începutul evului mediu după depăşirea epocii de contact între societatea sclavagistă romană în dezagregare şi comuna primitivă germanică (*Anul o mie*, Bucureşti, 1971, pag. 11): evul mediu începe odată cu blocarea Mediteranei de către Islam şi cu estomparea tonalităţii urbane "Închizând marea, invazia musulmană a împins civilizaţia europeană spre nord şi a despărţit-o de vatra maritimă din care, până cu puţin înainte, îşi trăgea resursele materiale şi morale".

La Curtius, de exemplu, conceptul de "ev mediu latin" este definit prin prisma complexităţii fenomenelor privite în perspectivă istorică: ". . . prin ea (n.n. noţiunea de "ev mediu latin") înţeleg aportul Romei, al ideii sale de stat, al bisericii şi culturii sale la formarea întregului Ev mediu, deci un fenomen cu mult mai cuprinzător decât supravieţuirea limbii şi literaturii latine. În decursul multor secole, Roma ajunsese să-şi înţeleagă existenţa statală ca o misiune universală. Prin ridicarea creştinismului la rangul de religie de stat, universalismul Romei a căpătat un aspect dublu: statului i se alătură pretenţia de hegemonie a bisericii" (*Literatura europeană şi evul mediu latin*, Editura Univers, Bucureşti, 1970, pag. 39).

De altfel, această bază ideologică - comună statului şi religiei - a provocat marile conflicte de putere între ele (exemplu situaţia din Franţa sau Anglia),

Scanned with OKEN Scanner

ultimul capitol al marilor culturi mediteraneene, de care însă nu se vor putea detaşa niciodată; asemănătoare este şi opinia exprimată de **Radu Manolescu**[114].

Atragem atenţia asupra faptului că feudalismul, ca orice altă structură economico-socială, nu a fost - şi deci nu poate fi judecat astfel - o etapă unitară în toată perioada ei de existenţă.

Cel puţin din necesităţi didactice (studiul romanităţii sub diferite forme de manifestare) putem deosebi unele segmente temporale ale societăţii feudale:

I) Feudalismul timpuriu (incipient): perioada postimperială, prima renaştere culturală din secolul al VII-lea, Renaşterea carolingiană (secolul al IX-lea) - implicând momente de decădere, dar şi de acumulări, fără de care nu ar fi fost posibilă evoluţia; etapa corespunde, în mare, procesului de formare şi diversificare a limbilor romanice.

II) Feudalismul dezvoltat: consolidarea feudelor, dezvoltarea lor independentă şi inegală, cu efecte în diversificarea romanică; profilarea statelor centralizate şi a unor limbi naţionale.

III) Feudalismul târziu: consolidarea statelor naţionale, care favorizează în paralel şi drept componentă fundamentală afirmarea deplină a limbilor naţionale (în speţă, cele romanice).

---

conflicte acutizate în perioada luptelor pentru închegarea statelor naţionale-unitare; dar, în final, aceeaşi ideologie s-a concretizat printr-un interes comun - asocierea la exercitarea puterii - şi astfel, s-a statornicit pacea".

În estul României situaţia a evoluat diferit din acest punct de vedere; cel puţin pentru perioada de început a statelor româneşti, puterea politică a găsit un sprijin constant din partea bisericii creştin-ortodoxe (este adevărat că liantul este foarte puternic: necesitatea de a rezista acţiunilor militare şi politice care vizau desfiinţarea primelor formaţiuni statale române).

[114] **Radu Manolescu**, *Societatea feudală în Europa apuseană*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1974, pag.13-15

Scanned with OKEN Scanner

7.1. Origini şi caracteristici ale feudalismului timpuriu european în România

7.1.1. Formarea feudalismului s-a realizat, în principal, sub două aspecte: pe de o parte, transformarea societăţii sclavagiste în societate feudală prin destrămarea vechiului mod de producţie (situaţia fostului Imperiu roman de apus); pe de altă parte, ca urmare a trecerii de la forme ale comunei primitive şi sclavaj patriarhal la feudalism (proces specific pentru triburile germanice sau slave).

7.1.2. De obicei, cele două aspecte se întrepătrund în decursul îndelungatului proces de consolidare a acestei noi societăţi. Astfel, în Europa occidentală, societatea feudală este rezultatul descompunerii sclavagismului antic, iar Europa orientală dezvoltă feudalismul prin contopirea sclavagismului în descompunere (cu caractere specifice Imperiului roman de răsărit) cu forme ale comunei primitive tot în plină dizolvare (aduse de triburile slave).

Atât germanicii, cât şi slavii cunoşteau sclavia, însă sub aspecte proprii, patriarhale; sclavajul nu constituia deci, pentru triburile respective, un factor esenţial şi determinant în structura socială, aşa cum fusese în statul roman. Analizând evoluţia acestui proces, atragem atenţia asupra vicierii funcţiei de autoreglare a sclavagismului, de unde şi imposibilitatea sistemului de a rezolva criza generală prin forţe proprii: aşa se explică şi rolul complex pe care l-au avut populaţiile migratoare, veritabil "semnal" pentru elaborarea unei noi structuri economico-sociale.

7.1.3. De asemenea, în structura formaţiunii sclavagiste încep să apară şi forme nespecifice ei. Astfel, printre instituţiile din Imperiul târziu - care se dezic de structura sclavagistă şi, prin aceasta, sunt susceptibile de progres, se află şi colonatul, formă care cumulează caracteristici atât ale vechii societăţi, cât şi ale celei noi, şi care va deveni o celulă de bază mai ales în consolidarea

Scanned with OKEN Scanner

statelor din provinciile răsăritene ale fostului Imperiu roman[115]. H. Focillon evidenţiază de asemenea contribuţia importantă a barbarilor în procesul de modificare structurală pe care îl suferea Imperiul roman[116], în contextul unui ansamblu de orientări şi direcţionări specifice fiecărui grup.

După cum se ştie, există posibilitatea ca evoluţia unei civilizaţii să înceapă de la stadiul care i-a fost impus, iar diversitatea condiţiilor în care se dezvoltă societatea are drept rezultat inegalitatea ritmului şi a etapelor.

Într-adevăr, analizând comparativ datele şi condiţiile de cristalizare ale societăţii feudale, se poate constata că feudalismul occidental european s-a dezvoltat mai târziu decât cel din Extremul Orient, mai devreme decât în Rusia şi

---

[115] Cf. **Grimal**, lucr.cit., pag. 81: "În producţia agricolă locul sclavilor este treptat luat de coloni; începând cu secolul I e.n., aceştia erau oameni liberi dar, cu vremea, neachitarea datoriilor contractate faţă de marii proprietari, care le încredinţau loturi, îi leagă de pământ". . . În aceeaşi ordine de idei adăugăm şi un alt fapt: după eliberarea din armată, veteranii primeau o cotă de pământ, în schimbul unor servicii (cel mai des militare; dar, uneori, şi economice - cedarea unor procente din produsele agricole); şi acest element, alături de altele similare, va participa mai târziu la constituirea unui nou tip de relaţii sociale, având ca punct central dependenţa de seniorul feudal. ÎNLOCUIREA SISTEMULUI DE RELAŢII DE DEPENDENŢĂ FAŢĂ DE STAT (CARACTERISTIC ROMEI) CU UN SISTEM BAZAT PE DEPENDENŢA PERSONALĂ VA CONSTITUI UNA DINTRE DEOSEBIRILE FLAGRANTE ŞI DEFINITORII ÎNTRE ANTICHITATEA ROMANĂ ŞI EVUL MEDIU ROMANIC.

[116] **H. Focillon**, lucr.cit., pag. 16 deplânge contribuţia barbarilor germanici la decăderea Romei "veneau cu decăderea lor proprie, Götterdämmerung"... În legătură cu această idee a lui Focillon (care, dezvoltată pe parcursul lucrării, duce la concluzia că germanismul a impus Europei un nivel general extrem de coborât şi a provocat distrugeri cu caracter ireversibil), ţinem să precizăm că noţiunea de Götterdämmerung nu este neapărat un simbol al distrugerii totale ci, mai ales, aşa cum a apărut, de altfel, foarte des în literatură, ca "amurg al zeilor", adică sfîrşitul unei epoci, cu caracteristici complexe care trimit atât la vechea societate (de unde şi sentimentul de nostalgie), cât şi la cea nouă, în formare (privită, e drept, încă cu neîncredere şi nelinişte).

În legătură cu întrepătrunderea dintre vechi şi nou în procesul de evoluţie socială, vezi şi **Huizinga**, *Amurgul evului mediu*, Univers, Bucureşti, 1970, pag. 3.

Scanned with OKEN Scanner

concomitent cu etapa în care fosta Dacie romană își menținea, ca formă organizatorică esențială, sistemul obștilor și al uniunilor de obști[117]. Precizăm că, referitor la feudalismul din România occidentală, acesta își datorează existența fuzionării dintre lumea romană și cea barbară[118]. Fuzionarea componentelor de bază va avea loc în condițiile menținerii temporare a unor forme specific romane (administrația municipală, diferite modalități de exploatare agricolă etc.)[119], dar și prin infiltrarea de elemente tipic germanice în cadrul general roman (legislația, esența dreptului)[120]. Pe drept cuvânt, marile invazii pot fi considerate ca o graniță între două lumi: cea antică, la a cărei definitivă prăbușire își aduc ultima contribuție, și cea medievală, la a cărei constituire pun o piatră hotărâtoare (fapt care transpare, de altfel, și în mutarea centrelor de civilizație și cultură spre nord)[121].

7.1.4. Între diferitele valuri migratoare a existat o anumită "inegalitate", atât sub aspectul etapei sociale în care se găseau în momentul invaziei, cât și, mai ales, al consecințelor. În timp ce unii barbari (hunii) au manifestat în general violente tendințe destructive - combinate cu o totală lipsă de productivitate economică -, alții (unele ramuri germanice) au menținut și au continuat, chiar dacă sub forme transformate, diferite tradiții ale vieții romane. În general, istoriografia occidentală subliniază vitalitatea latinității în feudalismul european, insistând cu deosebire asupra contrastului dintre vechea și "perfecta" civilizație romană și "decăderea" impusă de "barbari"[122].

Pentru a ne menține în cadrul unei analize obiective trebuie să precizăm însă că, de exemplu, dezurbanizarea (ca ele-

---

[117] **Eugenia Zaharia**, lucr.cit., pag.106-121

[118] După cum se știe, romanii, ca și grecii înaintea lor, considerau "barbari" pe toți cei stabiliți în afara granițelor Imperiului, indiferent de stadiul de dezvoltare la care se aflau comparativ cu metropola.

[119] **H. Focillon**, lucr.cit., pag. 14

[120] Idem

[121] **Le Goff**, lucr.cit., pag.53-87

[122] Identic cu nota 124

Scanned with OKEN Scanner

ment principal al "decăderii) nu a fost generală - în sensul de distrugere totală, cantitativ şi calitativ. Oraşele care aveau un caracter semiagrar au rezistat, chiar cu etape de "degradare" temporară şi parţială, şi au avut astfel resurse prin care, mai târziu, s-au putut reface şi adapta noilor cerinţe (vezi înviorarea comerţului şi a meseriilor în evul mediu dezvoltat). Fără aceste nuclee de rezistenţă societatea n-ar fi putut trece la o formaţiune nouă, feudalismul.

În ceea ce priveşte folosirea unei terminologii adecvate etapei istorice (în anul 543 nu se putea vorbi încă de "Spania" şi, cu atât mai puţin de "Italia")[123], vezi discuţia mai largă asupra problemei în alte lucrări ale noastre.

Pentru un alt punct de vedere asupra amploarei şi a consecinţelor invaziilor germanice - vezi capitolul 8.

După cum subliniază şi H. Focillon[124], cunoaşterea limbii latine se perpetuează (nu totdeauna prin filiere "oficiale") reuşind astfel să repună în circuit, treptat, valorile culturale ale antichităţii: "Latina nu e doar limba cancelariilor: e limba tranzacţiilor şi a vieţii de zi cu zi. E prin excelenţă o limbă vie[125]

[123] **E. Goga,** *Tiempo histórico y evolución socio-lingüística.* Analele Universităţii Bucureşti, XXVII, 1978

[124] **H. Focillon,** *Anul o mie*, Bucureşti, 1971, pag.15

[125] Latina medievală poate fi considerată o limbă "vie" numai dacă admitem că "funcţional" (în cult, administraţie, cultură, relaţii interstatale etc.) se realiza sub dublu aspect - scris şi vorbit. -. Din acest punct de vedere, "reculturalizarea" datorată în special Renaşterii Carolingiene constituie un adevărat moment de cotitură pe care nimeni nu îl poate ignora şi nici contesta. Nu putem neglija însă un fapt esenţial: în timp ce latina avea toate aceste funcţii, paralel, limbile romanice se aflau într-un intens proces de stabilizare şi afirmare. Că este aşa şi nu altfel ne-o dovedeşte redactarea trilingvă a primului text romanic - *Les Serments de Strasbourg* - anul 842, unde textul de bază, în latină, a fost "tradus" în "germanică" şi "romanică" (franceză) pentru a putea fi înţeles de soldaţi. Deci, această latină medievală nu mai era o limbă "vie" în sensul de "mijloc de comunicare într-o colectivitate delimitată naţional". Pe de altă parte trebuie să subliniem şi alte caracteristici: latina medievală a funcţionat "sincronic" cu idiomurile romanice numai în Occidentul României (deşi era cunoscută şi folosită în cancelariile româneşti - dar sporadic, ocazional); ea nu mai era total identică nici cu latina clasică, deoarece distanţa în timp şi "hiatul" cultural postimperial până la Carol cel Mare o marcaseră (drept urmare, influenţele locale, imperfecta cunoaştere a sistemelor clasice de către copişti se fac simţite în mod clar, cu precădere în sintaxa mult mai laxă şi în lexic).

Scanned with OKEN Scanner

şi e, de asemenea, limba spiritului... Unii principi barbari au fost nu numai ştiutori de carte, ci şi elocvenţi oratori latini... România nu e moartă. E în alt fel configurată, însă viaţa pare să i se sprijine pe aceleaşi temelii"...

În contrast cu această continuitate primordial culturală, Focillon insistă asupra nivelului scăzut - general - al barbarilor (lucr.cit., pag. 29): "O civilizaţie nu se defineşte doar prin elemente, prin caractere, prin anumite fenomene majore; ea se defineşte mai cu seamă printr-un nivel - în conceperea vieţii, nivel al instituţiilor, nivel al gândirii şi al operei de artă... Ori, nivelul impus Europei apusene de germanism e un nivel extrem de coborât[126], chiar dacă se alcătuiesc în continuare versuri latineşti"...

7.2. Contactul dintre migratori şi lumea romană

Germanicii se stabiliseră iniţial pe Rin, Dunăre, Vistula, în sudul Scandinaviei, nordul Mării Negre. În perioada dintre secolele I î.e.n. şi I e.n. aceste triburi trecuseră la o viaţă sedentară. În perioada primelor contacte cu Roma, triburile germanice aveau încă o organizare specifică comunei primitive[127] - la rândul ei în faze diferite de evoluţie, de la un grup de triburi la altul -, etapă pe care Roma o cunoscuse cu mult timp în urmă. Statul roman, încă din secolul I î.e.n., stabileşte contacte cu germanicii[128]; aceştia erau coloni, mercenari sau aveau statut de federaţi.

---

[126] Afirmaţie absolutizantă; este adevărat că germanicii aduceau o "altă" civilizaţie, poate mai puţin evoluată, dar cu mari deschideri spre influenţe de naturi diferite. Aşa se explică menţinerea urbanizării în zona mediteraneeană, continuitatea limbii latine în şcolile regatelor vizigote din Iberia, progresul unor meserii (fabricarea oţelului la Toledo), încurajarea breslelor

[127] Primele informaţii apar la **Tacit** (*Despre originea şi ţara germanicilor*, probabil în anul 98 e.n.): organizarea în familii, proprietatea mixtă asupra pământului, sclavia patriarhală

[128] Se va ajunge cu timpul la existenţa unor legiuni compacte germanice, la promovarea unor şefi militari ca generali în armata romană (francul Arbogast, vandalul Stilicon, suevul Ricimer etc.).

Scanned with OKEN Scanner

Spre sfârşitul secolului al II-lea e.n. goţii coboară din Scandinavia în nordul Mării Negre, unde se alătură pentru o oarecare perioadă de timp populaţiilor sarmate, bastarne, alane, slave, dacice, precum şi coloniştilor greci şi romani. Pe acest teritoriu încep să se formeze uniunile de triburi gotice şi slave.

Odată cu secolul al IV-lea e.n. se poate vorbi despre începutul procesului de schimbare a religiei la unele triburi germanice - în etapa stabilirii vizigoţilor la Dunăre. Creştinismul este adoptat iniţial de către aristocraţie[129], probabil din interese politice, dar sub forma ariană; doctrina egalitară a acestei secte convenea mai bine societăţii germanice, a cărei structură socială era încă tributară, sub acest aspect, vechiului mod de organizare a comunei primitive (la această transformare de mentalitate a contribuit şi vecinătatea cu Bizanţul, care avea atunci - ca religie oficială-arianismul).

Marea migraţie a germanicilor începe însă odată cu sfârşitul secolului al III-lea e.n. şi atinge apogeul în secolul al IV-lea şi al V-lea.

Cauzele migraţiei sunt urmarea unei situaţii deosebit de complexe, caracterizată prin concordanţa în timp a unor factori

---

[129] Evoluat în diaspora evreiască, creştinismul a reprezentat o etapă nouă în dezvoltarea religiilor, deoarece corespundea cerinţelor unei religii fără graniţe naţionale, în condiţiile în care Imperiul roman se străduise să anuleze independenţa şi particularităţile specifice provinciilor. În Imperiul roman această nouă religie a fost oficializată de împăratul Constantin cel Mare, prin Edictul din Milan - anul 313 ". . . printre alte dispoziţii de natură să asigure binele majorităţii, trebuie să reglementăm în primul rând cele referitoare la respectul faţă de divinitate, adică să dăm creştinilor, ca şi tuturor celorlalţi, libertatea şi posibilitatea ca fiecare să urmeze religia pe care o doreşte, pentru ca tot ce este divin în lăcaşul ceresc să ne poată fi favorabil şi propice nouă şi tuturor celor care sunt adunaţi sub autoritatea noastră . . . Deci, se cuvine ca Devoţiunea Ta să ştie că am hotărât, suprimând complet restricţiile privitoare la creştini, din scrisorile adresate anterior biroului tău, să abolim prevederile care ni se păreau de rău augur şi străine de clemenţa noastră şi să permitem de acum tuturor celor care sunt hotărâţi să respecte religia creştinilor să o facă liber, fără a fi tulburaţi sau pedepsiţi" (**Fl. Căzan**, lucr.cit., pag.124)

Scanned with OKEN Scanner

esenţiali. În etapa în care triburile germanice realizează un relativ echilibru prin trecerea la viaţa sedentară, are loc şi o "explozie demografică": mase mari de oameni, care se îndeletniceau cu creşterea vitelor şi care practicau o agricultură extensivă, se văd nevoiţi să caute o lărgire a spaţiului. La această situaţie se adaugă şi existenţa cetelor armate[130] ale şefilor de trib, precum şi comasarea unor armate numeroase rezultate din formarea uniunilor tribale[131].

Desigur că, în dezvoltarea procesului respectiv, au acţionat şi unele condiţii favorizante, printre care trebuie să amintim în primul rând agravarea crizei sclavagiste (regresul economic şi dezorganizarea muncii productive în Imperiul roman, intensificarea mişcărilor de protest ale sclavilor şi colonilor[132], slăbirea capacităţii militare romane sau primele invazii ale hunilor[133]).

În anul 275 alamanii ocupă regiunea dintre Rin şi Dunăre (lat. *agri decumates*); tot în secolul al III-lea goţii atacă Dacia, Moesia şi Tracia, iar celţii şi saxonii încep - în secolul al V-lea - atacurile în Britania; în anul 358 francii devin federaţi în Toxandria (la sud de gurile Rinului). În primul deceniu al

---

[130] Unii autori folosesc termenul "gărzi" pentru "cete" şi invers; considerăm că există o oarecare deosebire între cele două accepţii, deosebire care reflectă şi diferenţele de epocă istorică. Lexemul *cete* se referă la anumite legături între şeful de trib şi membrii cetelor (legături ce ţin încă de noţiunea de solidaritate specifică comunei primitive), în timp ce gărzile sunt forme caracteristice unei perioade mai târzii, în care regele angaja, cu plată, gărzi personale; sau, după cum precizează **Huizinga** (lucr.cit., pag.28-29): "solidaritatea, jurământul de credinţă în feudalism sunt un simţământ partinic, nu unul civic", care se accentuează odată cu perfecţionarea societăţii feudale - fapt care explică şi lipsa de receptivitate de totdeauna a feudalilor la ideea de unitate statală-naţională.

[131] Cele mai importante uniuni de triburi germanice consemnate în secolul al V-lea sunt următoarele şase: alamană (menţionată din anul 212 între Rin şi Dunăre); francă (pe Rinul inferior şi mijlociu); saxonă (Schleswig şi Holstein); thuringă (Turingia); bavareză (Bavaria); frizonă (Ţările de Jos).

[132] De exemplu, răscoala din 377 a federaţilor vizigoţi din Moesia antrenează mase enorme de sclavi, coloni, soldaţi.

[133] Populaţie de origină mongolă, care se deplasează, la sfârşitul secolului IV, presând dislocarea şi migrarea spre nord şi vest a triburilor ostrogote şi vizigote.

Scanned with OKEN Scanner

secolului al V-lea, loviturile pe care le suferă Imperiul roman din partera germanicilor se intensifică şi se extind în puncte strategice importante[134]; aceste acţiuni culminează cu ocuparea Romei, timp de trei zile, în anul 410, de către trupele vizigote ale lui Alaric[135].

Între 428 şi 476 Imperiul pierde toate provinciile africane (şi, drept urmare, o sursă importantă de aprovizionare) care sunt cucerite de către vandali (cca. 80 000 de vandali trecuseră Gibraltarul); tot aceştia ocupă şi Balearele, Sardinia, Corsica, Sicilia; între timp, burgunzii se stabiliseră în sud-estul Galiei.

Momente grele trăieşte statul roman şi ca urmare a deplasării triburilor hunice[136]. După ce, în anii 441 şi 447, hunii atacaseră Constantinopolul şi obţinuseră un important tribut, ei impun Imperiului roman de apus acelaşi lucru, ca urmare a atacurilor din 451 şi 462. Abia după moartea lui Atilla (454) germanicii reuşesc să se elibereze din confederaţia hunică, după care se stabilesc în diferite regiuni: ostrogoţii în Panonia, gepizii în regiunea Tisei şi în Transilvania, schirii între Tisa şi Dunăre; rugii în actuala Austrie, herulii în Slovacia.

În anul 568 circa 200 000 de longobarzi coboară din Panonia şi ocupă Italia; comparativ cu ceilalţi germanici, triburile longobarde se găseau pe o treaptă inferioară de dezvoltare economică şi socială[137], fapt care explică rapida

---

[134] După devastarea Romei - 410 - vizigoţii ocupă Galia şi Iberia declarându-se independenţi în 419; la sfârşitul secolului al V-lea regatul vizigot al lui Euric era cel mai puternic stat "barbar" din Europa occidentală.

[135] "Cucerirea de către barbari a Romei, în care nu mai pătrunsese de aproape opt veacuri nici un ostaş duşman, ilustra în chip semnificativ slăbiciunea şi apropierea sfârşitului Imperiului roman de apus" (*Istoria evului mediu*, I, Tipografia Universităţii Bucureşti, 1972, pag. 38).

[136] Lipsa de unitate economică şi politică, eterogenitatea etnică, socială şi lingvistică, inexistenţa unor interese şi scopuri comune, toate acestea vor constitui factori esenţiali care nu au permis uniunii hunice decît o foarte efemeră existenţă, până la moartea lui Atilla.

[137] Erau organizaţi în mari comunităţi gentilice, formate din oameni liberi şi sclavi patriarhali; conducerea politică era exercitată de adunarea poporului.

Scanned with OKEN Scanner

descompunere atât a elementelor sclavagiste, cât şi a celor de comună primitivă[138].

Pentru Europa occidentală un rol deosebit au avut, în încheierea acestei prime etape de adânci perturbaţii, dominată de puterea germanicilor, francii şi ostrogoţii (în Galia şi, respectiv, în nordul Italiei). După ce francii salieni ocupaseră în 358 Toxandria, coboară la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea pe Rinul inferior şi pe Somme. La mijlocul secolului al V-lea, francii ripuari ocupă regiunea Colonia (Köln), iar cei hessieni se stabilesc pe valea Moselei.

Prima mare personalitate a francilor a fost Clovis (Chlodovech) 481-511 - întemeietorul statului franc. După moartea lui, regnum francorum s-a divizat în patru regate cu reşedinţele la Orléans, Paris, Reims şi Soissons; în tot timpul vieţii lui Clovis statul franc fusese cel mai puternic regat germanic din Europa, aşa cum, cu un secol înainte, se întâmplase cu cel vizigot. Deşi au existat scurte perioade de reunificare (sub Clotar I şi Clotar II), luptele

[138] Pământul era distribuit aristocraţiei sau obştilor "fare"; acestea deţin centre urbane şi domenii, cu zonele înconjurătoare (situaţie care aminteşte foarte bine de organizarea cetăţilor etrusce - mai ales că intervine şi coincidenţa de teritoriu - nordul Peninsulei Italice); avansarea feudalizării duce la creşterea autorităţii ducilor, ca reprezentanţi ai regilor - cu capitale itinerante; cu timpul, această dualitate a puterii se transformă într-o opoziţie contradictorie între puterea regală şi cea feudală, între relaţiile tradiţionale de vasalitate şi puterea economico-militară deţinută de feudali, în defavoarea puterii centrale.

Lupta declanşată între regalitatea unificatoare şi feudalitatea separatistă va fi de lungă durată (în Franţa nu o va rezolva în favoarea puterii centrale decât Richelieu - în folosul lui Ludovic al XIV-lea; în Italia abia prin unificarea din 1870) şi va avea, ca argument şi scop, şi unitatea de limbă - vezi celebrul decret al lui Francisc I, din 1539, care interzicea folosirea în administraţie, pe întreg teritoriul Franţei, a altui idiom în afara francezei-.

Carol cel Mare va reuşi să realizeze o primă formă organizatorică unitară postromană (Imperiul romano-germanic din anul 800); mai târziu, pax christiana a bisericii catolice va fi o variantă de dominaţie spirituală modelată după ceea ce fusese pax romana - formă de supunere necondiţionată sub pretextul unei ideologii unice, nivelatoare a tuturor aspiraţiilor naţionale -.

Scanned with OKEN Scanner

interne au drept rezultat slăbirea regalității, întărirea puterii aristocrației și accentuarea tendințelor separaționiste prin care se conturează deja profilul celor trei provincii: Neustria (cu populație majoritară galo-romană și proces avansat de feudalizare prin extinderea proprietății feudale laice și excleziastice); Austrasia (populație germanică, feudalizare incipientă cu predominarea obștei și a satelor libere) și Burgundia (populație formată din galo-romani și burgunzi; proprietatea feudală se împletește cu mica proprietate liberă și cu cea mijlocie)[139].

Ostrogoții, federați ai Imperiului roman de apus în ultimele lui decenii (pentru Panonia și Moesia) sfârșesc prin a invada Peninsula Italică în anul 488, unde îl învinge și îl asasinează pe Odoacru. Teodoric va stăpâni Italia din 493 până în 526.

Clasa dominantă în curs de feudalizare nu se va baza exclusiv pe rolul cetelor armate (așa cum s-a întâmplat, în general, la franci), ci pe fuziunea dintre marii proprietari romani și cei ostrogoți; edictul lui Teodoric pentru "îngăduirea testamentului" - prefigurând și protejând forma de proprietate deplină - va duce la creșterea rolului pe care îl vor avea oamenii liberi, micii proprietari. Această caracteristică poate fi considerată ca unul dintre factorii care au favorizat dezvoltarea mai timpurie a orașelor în nordul Peninsulei Italice, ca o categorie economico-socială aparte; de asemenea, avântul meseriilor în cetăți , rolul mai puțin important pe care l-a jucat pe aceste teritorii marea proprietate funciară și, deci, un comerț mai liber și mai prosper etc.

Formarea acestor state în partea occidentală a Europei încheie, în ansamblu, marea migrație germanică în regiunile respective și creează condițiile favorabile unui nou echilibru, cerut cu necesitate de o îndelungată epocă de instabilitate.

Populațiile migratoare au contribuit în bună măsură atât la prefacerile capitale din punct de vedere economic, social, politic, pe care le suferă Europa timpului, cât și la procesul

---

[139] LES SERMENTS DE STRASBOURG (842) - redactare trilingvă (latină, germanică, romanică) - reflectă, pe plan lingvistic, separarea provinciilor și conturarea unor structuri lingvistice diversificate.

Scanned with OKEN Scanner

de formare a unor noi popoare şi limbi (cifra aproximativă pentru germanicii stabiliţi în Europa occidentală în secolul al V-lea este de 200 000).

Deşi, într-o bună parte a Europei, germanicii au fost asimilaţi, etnic şi lingvistic, de către populaţiile romanizate, unele denumiri le păstrează până azi amintirea: Franţa, Anglia, Burgundia, Andaluzia, Lombardia etc.(a se vedea şi cele circa 4 000 de denumiri de localităţi din nord-estul Franţei, compuse din lat. *villa* + elemente de onomastică germanică; idem, toponimicele formate cu sufixe de origine germanică sau germană, exemplu - *bach*, - *berg*, - *burg*, - *dorf*, - *feld*, - *haus*, - *heim*, - *hof*, - *stein*, -*wald* etc. .).

7.3. Modificări provocate de migraţii în structura societăţii occidentale

Extinzându-se pe o etapă îndelungată şi cuprinzând un teritoriu însemnat, migraţia triburilor germanice în Europa occidentală a avut ca principal efect fărâmiţarea teritorială a fostului Imperiu roman de apus, proces cu consecinţe profunde, deoarece afectează structura economică, socială, politică, culturală, lingvistică a fostului stat roman[140].

7.3.1. Noi forme de organizare economico-socială

Din punct de vedere economico-social, caracteristică este schimbarea statutului proprietăţii funciare. Germanicii găsesc pe teritoriile cucerite o formă de proprietate asupra pământului de tip sclavagist, adică predominarea aproape absolută a marii proprietăţi funciare[141]. Aceasta însă nu mai putea

[140] Fapt cu urmări esenţiale în diversificarea dialectală romanică şi invocat deseori în separarea României occidentale de cea orientală.

[141] Legiferată în dreptul roman: *duorum in solidum dominium esse non potest* "o singură proprietate nu poate aparţine în întregul ei, la două persoane"; *dominium invito non acquiritur* "proprietatea nu se câştigă prin abuz" (pentru a proteja stabilitatea şi indiviziunea proprietăţii particulare); idee preluată în legislaţia statelor feudale occidentale.

Scanned with OKEN Scanner

asigura o producţie suficientă, pe de o parte ca urmare a descompunerii interne a sistemului, iar pe de altă parte din cauza decăderii economice generale, decădere provocată de distrugerile materiale ce au însoţit peste tot deplasarea armatelor invadatoare.

Paralel cu cuceririle militare ale germanicilor se trece şi la preluarea pământurilor (marile domenii particulare şi unele sate libere galo-romane), la colonizarea regiunilor cu un slab indice demografic. Atât Odoacru şi Teodoric, cât şi Clovis mai târziu îşi înzestrează ostaşii pe seama loturilor confiscate total sau parţial de la romani. Ca şi în Italia longobardă[142], în Galia francilor, extinderea economiei naturale, paralel cu ruralizarea, provoacă declinul oraşelor şi al tradiţiei meşteşugăreşti; cele mai mari centre "urbane" aveau, se pare, cca. 30 de hectare, iar practicarea meseriilor se deplasase la sate, pe domenii[143].

Distribuirea pământurilor a ţinut seama de specificul proprietăţii în organizarea învingătorilor - în general obştea sătească liberă - (*marca* la vizigoţi, *fara* la burgunzi şi longobarzi; vezi şi toponimia care conservă aceste elemente componente); păşunile, pădurile, apele constituiau încă proprietatea comună a obştii[144].

---

[142] La începutul secolului al VI-lea, ca urmare a campaniilor lui Belizarie, se restabileşte pentru scurt timp un echilibru de forţe în Italia, între longobarzi - nordul, centrul şi parte din sudul teritoriului - şi bizantini - exarhatul Ravennei; ducatele Istriei, Romei, Veneţiei, Genovei, Napoli; Sicilia, Sardinia, Corsica, Italia bizantină, prin continuitatea în organizare şi prin menţinerea relaţiilor cu Imperiul de răsărit, au reuşit să evite, pentru o vreme, alterarea vieţii urbane. Pe de altă parte, războaiele lui Belizarie, ca şi invazia longobardă, au contribuit substanţial la degradarea vieţii economice, depopularea şi ruralizarea unor importante centre ale fostului Imperiu roman de apus.

[143] Din punct de vedere lingvistic, această situaţie se va reflecta în extinderea pe care o ia *sermo rusticus* în defavoarea latinei literare şi în degradarea sistemului de norme clasic (vezi ultimul paragraf); nici "reunificarea" şi refacerea clasică încercate prin latina medievală nu se vor dovedi mai eficiente.

[144] Luarea pământurilor s-a făcut treptat (prin stabilirea unor garnizoane germanice în Galia, Italia sau Iberia), dar şi violent, ca urmare a războaielor (Africa). Din anul 398 se legiferase obligaţia proprietarilor romani de a

Scanned with OKEN Scanner

Marea migraţie germanică adânceşte deci procesul de descompunere sclavagistă şi introduce în acelaşi timp elemente ale comunei primitive - şi ea în declin -. Această dualitate de structură, principii şi interese va duce mai întâi la o epocă de aprige confruntări, de instabilitate şi incertitudini şi prin rezerva faţă de modalităţile mai noi, nelegiferate încă, neînţelese, ostile. Odată cu stabilirea migratorilor în anumite regiuni şi ca urmare a progresului foarte lent al forţelor de producţie, încep să se simtă semnele unei noi ordini. Contactul germanicilor cu forma de proprietate romană are drept rezultat final destrămarea obştii săteşti[145].

Loturile personale, iniţial sub statut de posesiune temporară (sors) se transformă în posesiune permanentă, pentru a deveni până la urmă proprietate deplină transmisibilă ereditar (alodium). La franci, modificările de structură sunt evidente, atât în noul regim al sclaviei, cât şi în legiferarea noii stări de lucruri: numărul de servi casati creşte (li se atribuie loturi de pământ pentru care îndeplinesc anumite servicii)[146]; legea salică (secolul al VI-lea) şi legea ripuarică (secolele VI-VII) ocrotesc pe de o parte noul tip de proprietate (domeniile "villae" şi satele libere "vici" pot decide singure primirea de noi membri în colectiv), iar pe de altă parte forţa de muncă. Multe dintre aceste măsuri legislative converg spre acelaşi scop: atenuarea crizei economice.

Deşi puterea seniorului se asemăna substanţial cu cea a lui "pater familias", biserica îşi foloseşte autoritatea pentru a o îngrădi: "tréves de Dieu" (interzicerea, în secolul al XI-lea, a actelor de violenţă de miercuri seara până luni dimineaţa) era nu un act de caritate - aşa cum s-ar părea -, ci, în primul rând, un mijloc de a conserva forţa de muncă[147].

---

cantona legiunile - obligaţie ce decurgea din regimul "ospeţiei". Loturile se trăgeau la sorţi (sors), iar un străin era socotit acceptat de obşte dacă timp de 12 luni nu protesta nimeni în legătură cu lotul ales sau cu amplasarea locuinţei (şi astăzi se păstrează acest obicei, devenit folcloric, în unele părţi ale Elveţiei).

[145] În zona carpato-dunăreană, datorită condiţiilor locale, obştea sătească (nu gentilică, cum mai persista în Occident) se consolidează şi devine forma organizatorică predominantă.

[146] Situaţie legiferată încă din sec. al III-lea

[147] **A. Scobeltzine**, *Arta feudală şi rolul ei social*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1989, pag. 199, 207.

Scanned with OKEN Scanner

Domeniul se conturează ca unitate distinctă de exploatare agricolă şi meşteşugărească (formată din pământurile rezervei feudale+gospodăriile ţăranilor dependenţi[148]). Imposibilitatea statului de a asigura un aparat administrativ suficient duce la transformarea domeniului într-un organism social unitar, cu legi proprii, aparat administrativ propriu, funcţionari fiscali şi judiciari locali. Această situaţie va favoriza treptat întărirea autorităţii feudalilor, în defavoarea puterii centrale (cu urmări grave, care vor afecta din ce în ce mai mult organizarea statelor feudale, împiedicând timp de multe secole realizarea unităţii naţionale). Acest nou statut al proprietăţii va sta la baza creerii unor sisteme urbane în cadrul cărora va fi posibilă (ca rezultat final al altor modificări) şi o anume dezvoltare lingvistică locală. Aşa a luat naştere, de exemplu, diversificarea dialectală atât de pronunţată şi persistentă din Peninsula Italică.

În plină epocă germanică (secolul al VI-lea şi următoarele) încep să se formeze pe de o parte clasa ţăranilor dependenţi (din ţăranii liberi romani sau barbari, sclavii înzestraţi cu gospodării, coloni)[149], iar pe de altă parte noua clasă dominantă (aristocraţia "barbară", vechea nobilime romană şi, ca aliat de bază, biserica).

Economia involută se exprimă, concomitent, atât prin decăderea activităţii productive, cât şi, drept rezultat direct, printr-un comerţ limitat[150], corespunzător izolării teritoriilor şi lipsei de siguranţă a vieţii, în general.

[148] *Istoria evului mediu*, I, Tipografia Universităţii Bucureşti, 1972, pag. 83

[149] Încă din anul 332 e.n. Constantin cel Mare legiferase obligaţia colonului de a nu părăsi domeniul pe care îşi avea lotul (el putea fi forţat să se întoarcă); acest edict va fi, de fapt, doar începutul transformării colonilor, din oameni liberi juridic, în "aserviţi" sau "dependenţi"; cu timpul li se va institui statutul juridic de "membrum terrae" şi vor fi vânduţi odată cu pământul respectiv; de la astfel de forme se va ajunge ulterior la veritabila şerbie - element constitutiv fundamental al societăţii feudale.

[150] Comerţul folosea încă vechile reţele fluviale romane (Rinul, Sena, Ronul, Loire), în paralel cu târgurile organizate începând cu secolul al VII-lea. Expansiunea arabă, cuprinzând bazinul mediteranean, va forţa comerţul maritim să se mute spre Marea Nordului şi Atlantic; numai foarte puţini negustori greci, evrei sau orientali vor mai putea folosi porturile sudice, dar acest amănunt nu schimbă cu nimic esenţialul noii orientări a activităţii comerciale europene în ansamblul ei.

Scanned with OKEN Scanner

Asemenea schimbări de valori sunt urmări directe sau indirecte ale complexului de împrejurări rezultat din distrugerea unui stat milenar, proces ce se corelează cu instabilitatea epocii de tranziție și, bineînțeles, ca urmare legică, cu un nivel cultural modest[151]. Unitatea lumii romane se pierde în diversitatea regională prefeudală și, mai târziu, specific feudală, ca urmare a contactului cu populațiile migratoare.

Va trece multă vreme până când orașul antic (*polis* la greci, *municipium* la romani)[152] va putea să se transforme într-un oraș de tip nou, cel feudal, a cărui dezvoltare economică, politică, culturală - cu meserii diversificate și legi stricte ale breslelor, cu libertatea juridică a meseriașului, cu statut de autonomie municipală nu rareori - va justifica pe deplin aprecierea după care orașele au fost floarea cea mai frumoasă a evului mediu[153].

Procesul de revitalizare urbană va debuta în teritoriile nord-italice, fructificând o vastă experiență: "În Italia, domeniul castelanului nu mai era centrul puterii... clasa cavalerilor nu mai exista... Orașele, care jucau un rol capital, grupau în sânul lor burghezia și aristocrația, iar ierarhia averilor era mai accentuată decât în orașele din nordul Franței"[154]. În schimb, "Italia de sud

---

[151] Vezi **R. Theodorescu**, *Bizanț-Balcani-Occident*, Editura Academiei, București, 1974, pag. 36: "Aspectul relativ egalizat la un nivel scăzut, sau foarte scăzut chiar, al civilizației europene prefeudale se explică, în bună parte, prin unificarea, în aproape aceleași forme de viață, a centrelor urbane și a celor rurale. Condiții istorice precare nu au îngăduit, se știe, existența în Orientul european, dincolo de secolele IV-V, a unor orașe în accepția clasică a cuvântului. . . și din acest fapt a decurs o serie de consecințe pentru sfera culturii". . . Totuși, în completarea ideii de mai sus, merită menționat și caracterul semiagrar al unor "orașe" din feudalismul timpuriu, prin care acestea au putut depăși criza generală și s-au putut transforma ulterior.

[152] **Toynbee**, lucr.cit., pag.81: "În lumea creștină occidentală a evului mediu au existat în special două regiuni unde au apărut și au înflorit orașele-state. Cea mai importantă se afla în Italia de nord și centrală; cealaltă în șesul nord-european. . . și se întindea spre răsărit până la limita unde ajunsese, în această direcție, creștinătatea occidentală medievală". . .

[153] Orașul la greci și la romani avea o funcție polarizatoare pentru toate activitățile colectivității respective.

[154] **Scobeltzine**, lucr.cit., pag. 217

Scanned with OKEN Scanner

şi Sicilia, cucerite de feudalii normanzi, au fost martorele dezvoltării unei civilizaţii originale ce împăca principiile de dependenţă vasalică cu o monarhie puternică, dispunând de o administraţie eficace"[155]. . .

7.3.2. Noi sisteme politice. Dezagregarea lumii romane nu se limitează însă la aspecte strict economice; acest proces se extinde şi afectează sistemul vieţii politice în general, provocând schimbarea principiilor şi a formelor politico-juridice. Încă din prima jumătate a secolului al V-lea unii federaţi obţinuseră autonomie, legi proprii, titluri şi grade militare romane. Şeful militar era reprezentantul nemijlocit al tribului, iar cu timpul, puterea militară se combină cu cea politică şi se transformă în putere regală. Vechile adunări ale oamenilor liberi (instituţie de origine gentilică) rămân numai cu atribuţii administrative sau pur militare: de exemplu, "câmpurile lui Marte" (adunarea anuală a tuturor bărbaţilor apţi de luptă, care avea loc anual, în martie) devine, începând cu secolul al V-lea, o simplă inspecţie militară.

Regalitatea "barbară" îşi creează o suprastructură juridică corespunzătoare cu noua structură economico-socială. Dar secolele de convieţuire cu romanii, tradiţia culturii latine nu rămân fără efect. În perioada formării primelor state "barbare" (secolele V, VI), fuzionează instituţiile germanice cu cele romane şi se constituie astfel baza noii structuri politice a Europei apusene[156].

Continuitatea se menţine prin unele forme preluate de la administraţia romană, în special aparatul funcţionăresc fiscal şi administrativ (deseori funcţionarii romani erau dublaţi de cei germanici).

Discontinuitatea apare însă violent în formele principale: în contrast flagrant cu tradiţia politică a Republicii

---

[155] **Scobeltzine**, lucr.cit., pag. 216

[156] Mai mulţi autori remarcă eficacitatea colonizării romane în unele zone făcută pe etape, sistematic, cu includerea tradiţiilor locale; în final, o asimilare selectivă, de perspectivă, după cum a dovedit şi istoria (ex. **Guy Barruol**, *La résistance des susbtrats preromains en Gaulle méridionale*, pag.393-394)

Scanned with OKEN Scanner

romane, statul încetează de a mai fi o instituţie publică[157], devenind o posesiune patrimonială regală (dobândită prin cuceriri militare) şi ereditară; consolidarea ei materială (domenii confiscate, venituri produse de vămi, impozite, amenzi etc.) servea organizarea militară (cete armate întreţinute de rege şi legate de el prin jurământ de credinţă). În aceste condiţii se modifică şi statutul locuitorilor: ei nu mai sunt *cetăţeni*, ci *supuşi* care depind direct şi personal de rege. Fidelitatea faţă de stat şi de popor se transformă într-un raport de dependenţă şi credinţă faţă de o singură persoană, iar conducerea statului se face la palat (centrul regatului), care se mută după noile reşedinţe[158].

Tot acum ia naştere alianţa regalităţii cu biserica, mare putere economică şi politică prin universalitatea ei. Poate tocmai acest caracter de "universalitate" a reuşit să unească într-o formă nouă cele două puteri ale lumii feudale în formare, după cum remarca Focillon[159].

7.4. Continuitate-discontinuitate în cultură

7.4.0. În ciuda discontinuităţii în structura economico-socială şi în spiritul general juridic, continuitatea se manifestă la nivel lingvistic, prin limba latină - în care sunt elaborate primele coduri juridice germanice: codicele vizigot al lui Euric din 469-481, breviarul de drept roman al lui Alaric II din 506, legea burgundică din 502, legea salică francă de la începutul secolului al VI-lea etc. Legile prevăd posibilitatea ca fiecare cetăţean să fie judecat după legislaţia tradiţională a propriului popor.

Invaziile şi decăderea vieţii urbane au dus şi la degradarea învăţământului, a şcolilor, la distrugerea valorilor culturale (opere literare şi de artă, monumente etc.)[160]. Numai

[157] Fenomen ce se evidenţiază chiar în Imperiul roman târziu.

[158] Prima menţiune a omagiului vasalic datează din anul 1020 şi îşi află obârşia în Catalonia (Scobeltzine, 167).

[159] **Focillon**, *Anul o mie*, pag.19 şi urm.

[160] "Cultul pentru literatură este în decădere şi chiar pe moarte în oraşele Galiei. Astfel, în timp ce fapte bune şi rele se săvârşesc, în timp ce barbaria

Scanned with OKEN Scanner

sudul mediteranean a păstrat mai bine tradiţia culturală latină (şcoli, mănăstiri), fapt ce se explică şi prin stăpânirea respectivelor regiuni de către vizigoţi, populaţii care aveau în urmă îndelungate contacte cu lumea romană şi cu limba latină.

Aici, în Aquitania şi Catalonia, va studia mai târziu Gerbert - viitorul papă Silvestru II -, datorită căruia Reims va deveni unul dintre cele mai importante centre culturale ale Franţei secolului al X-lea.

Şcoala în latina clasică (sudul Galiei şi nord-estul Iberiei) a contribuit la încetinirea temporară a dinamicii lingvistice locale pe aceste teritorii; drept urmare, modificările de limbă au un ritm mai lent; nu ţin pasul cu celelalte regiuni romanizate şi se realizează, uneori, parţial - cum a fost, de exemplu, în teritoriile menţionate, diftongarea.

Una dintre consecinţele esenţiale ale invaziilor în Europa occidentală a fost şi fuzionarea culturii antice cu elemente de cultură germanică, într-o arie culturală ce va fi definită, datorită limbii folosite, aria culturală a latinei medievale[161].

Desigur că, prin comparaţie cu epoca antică, zona de influenţă a culturii latine s-a restrâns considerabil (în primul rând ca urmare a pierderii unor teritorii vaste - Africa, Asia -, pierdere urmată de suprapunerea stratului cultural maur în zone importante); dar ulterior, prin extinderea religiei creştine de rit catolic, a cuprins chiar regiuni neromanizate sau slab romanizate: Germania nordică, Scandinavia, Cehia, Polonia, fosta Panonie etc. Biserica, prin limba latină (limbă sacră şi universală prin folosirea în ritualul religios) a contribuit la menţinerea moştenirii culturale latine, a impus o anumită concepţie ideologică şi politică, a transmis - chiar dacă, uneori, modificat - fundamente filosofice

---

popoarelor se dezlănţuie, violenţele regilor se dublează. . . nu am putea găsi un singur literat destul de versat în arta dialecticii pentru a descrie toate acestea în proză sau în versuri metrice"... **Grégoire de Tours**, *Histoire des francs*, I, Paris, 1963, pag.31

[161] Celelalte arii culturale, după acelaşi criteriu, au fost: greacă, slavonă (deseori interferenţe în Bizanţ, sud-estul şi estul Europei) sau arabă (Orientul apropiat şi nordul Africii) etc.

Scanned with OKEN Scanner

din antichitate; prin asemenea "canale" s-a păstrat sentimentul continuităţii, identificat ulterior şi în forme nelatine.

Marile distrugeri materiale s-au repercutat şi asupra valorilor culturale iar, mai târziu, poziţia ostilă a bisericii catolice faţă de cultura antică "păgână" a agravat situaţia sub acest aspect. Migratorii au creat, în general, zone nelatine între regiuni, rupând firul unic şi continuu care le legase anterior, în timpul stăpânirii romane. Dar, lipsa de continuitate nu se manifestă prin rezultate identice de la o parte la alta a Europei.

Spre deosebire de slavi, germanicii, cel puţin în primele perioade ale stabilirii lor în fostul Imperiu roman, nu au reprezentat, sub aspect cultural, un element de totală discontinuitate.

Cu toate că, prin spiritul general al tradiţiei lor culturale nu se încadrau în celulele bine fixate ale lumii latine, ei erau, prin forţa lucrurilor, cei care au menţinut, chiar dacă aproape exclusiv prin formă, principalele nuclee culturale latine. Acest lucru se datorește faptului că, în marea lor majoritate; germanicii nu se simt total străini de formele vieţii romane, de cultura latină; ei cunoşteau latina fie din timpul funcţionării ca mercenari (şi aceasta a durat vreme de secole), fie ca urmare a locuirii lor în regiuni intens romanizate (unde, de multe ori, vor fi asimilaţi de către populaţia locală romanizată, aşa cum se va întâmpla cu vizigoţii, ostrogoţii, longobarzii).

Mai mult, acolo unde au fost menţinute parţial organismele administrative de tip roman (şi funcţionarii respectivi) a continuat să fie folosită limba latină. De altfel, pentru toată epoca feudală - dar, mai ales pentru cea timpurie, când limbile romanice erau încă în plin proces de formare, deci fără sisteme lingvistice consolidate - singura limbă de prestigiu, care putea fi folosită în împrejurări diferite - ca mijloc general de comunicare - a fost latina. Odată cu avansarea procesului de creştinare a noilor stăpâni ai Europei[162], limba latină este reintrodusă prin biserica catolică şi în alte teritorii -

[162] **Curtius**, lucr.cit., pag.33: "secolul V înseamnă consolidarea creştinismului"...

Scanned with OKEN Scanner

foste colonii romane - unde procesul de latinizare suferise inițial un eșec, datorită unor cauze diferite - vezi și capitolul 5).

Rezultatul fuzionării între structura culturală latină și elemente culturale ale migratorilor (germanici, mauri etc.) este concretizat în mod foarte elocvent în arta feudală occidental-europeană[163].

7.4.1. În aceeași ordine de idei semnalăm unele similitudini și cu regiunile carpato-danubiene. După cum rezultă din analiza minuțioasă întreprinsă de Gh. Mihăilă[164], fenomenul de relatinizare va fi cunoscut și în această zonă, odată cu stabilirea de relații între orașele transilvane și diferitele state catolice ale Occidentului. În aceeași direcție vor acționa, ca purtători și "difuzori" ai latinei culte bisericești, coloniștii sași și unguri (în imensa lor majoritate - de religie catolică), precum și copiștii din cancelariile orășenești[165].

Nu ni se pare inutil să reamintim că, mai târziu, reprezentanții Școlii Ardelene și urmașii lor, tot prin intermediul arhivelor ecleziastice de la Roma, au luat cunoștință (pe cale științifică, directă) de probele indubitabile asupra latinității și continuității poporului român în întreaga întindere carpato-dunăreană. Asemănător s-au petrecut lucrurile și cu cronicarii moldoveni, care au beneficiat deseori de o documentare valoroasă în arhivele poloneze.

În legătură cu începuturile culturii și literaturii scrise în fosta Dacie romană, subscriem la concluziile lui Gh. Mihăilă[166]: în toată perioada postromană - inclusiv cea a migrațiilor - nu s-a pierdut tradiția cunoașterii limbii latine și a folosirii scrierii latine; o dovedesc probele arheologice, precum și atestările unor cronicari străini: "Pe teritoriul României s-au succedat, din Antichitate până

---

[163] **Focillon**, *Arta Occidentului*, I, București, 1974, pag.28-30

[164] **Gh. Mihăilă**, *Dicționar al limbii române vechi*, 1974

[165] **Radu Manolescu - S.Jakó**, *Scrierea latină în evul mediu*, Editura Științifică, București, 1971

[166] **Gh. Mihăilă**, *Începuturile și conștiința de sine a literaturii române vechi*, vol. *Istoria literaturii române-studii*, Editura Academiei, București, 1979, pag. 43-46

Scanned with OKEN Scanner

la sfârşitul Evului mediu, mai multe feluri de scriere şi limbi de cultură, care n-au fost totdeauna identice cu limba populaţiei băştinaşe. Cele mai vechi inscripţii în limba greacă descoperite în Dobrogea, teritoriu de intens contact între getodaci şi greci, datează din secolul VI î.e.n... Mai târziu, pătrunde dinspre sud scrierea latină, prima inscripţie fragmentară, descoperită nu de mult la Ocniţa (judeţul Vâlcea) provenind din epoca lui Augustus... Marele poet latin Ovidiu şi-a petrecut aici (Tomis) ultimii ani ai vieţii (8-17 sau 18 e.n.), cunoscând îndeaproape pe geţii localnici şi învăţându-le limba. După moartea lui Augustus, el a compus în această limbă chiar un poem ("Am scris în graiul getic/Cuvintele barbare le-am pus în vers latin"), al cărui conţinut îl aflăm din Epistola către Carus (Pontica, IV, 13). Din păcate, acest poem nu ni s-a păstrat, astfel că singurul text dacic de care avem cunoştinţă este celebra inscripţie de la Sarmizegetusa, DECEBALUS PER SCORILO - "Decebal, fiul lui Scorilo", datând din epoca regelui erou (87-106 e.n.). Că la curtea lui, latina începuse să se utilizeze ca limbă diplomatică o ştim din informaţia transmisă de Dio Cassius privind scrisoarea expediată împăratului Domiţian în anul '89, ca şi mesajul adresat lui Traian în timpul primului război dacic (101-102 e.n.). După cum se ştie, odată cu ocuparea Daciei de către armatele lui Traian, în anul 106, limba şi scrierea latină pătrund masiv în noua provincie, pe teritoriul căreia s-au păstrat cca. 3 000 de inscripţii din perioada romanizării oficiale (106-271), iar câteva chiar din secolul IV, alături de cele circa 1 500 de inscripţii greceşti şi latine din Scytia Minor ... În acest răstimp sunt semnalate pe teritoriul vechii Dacii puţine inscripţii, mai întâi încă în limba latină ... Sensibil mai numeroase sunt inscripţiile creştine din secolele IV-VII (peste 70, în greacă şi latină), descoperite în Scytia Minor... limba română păstrează un număr apreciabil de termeni creştini de origine latină: *altar*, *biserică*, *a boteza*, *creştin*, *cruce*, *a cumineca*, *Dumnezeu*, *înger*, *păgân*, *preot*, *rugăciune*, *sunt*, *sfânt*, *scriptură* ş.a. Acest fapt are o însemnătate deosebită, căci - alături de cuvintele *carte* şi *a scrie* - constituie o dovadă categorică a răspândirii cuvântului scris în pături largi populare, fenomen specific creştinismului, spre deosebire de religiile precedente. Din aceleaşi secole ale marilor

Scanned with OKEN Scanner

migraţii au rămas pe teritoriul României şi alte inscripţii, ca cea runică vizigotă de pe tezaurul de la Pietroasa (judeţul Buzău), datând probabil din anii 376-380, sau cele turcice cu litere greceşti şi rune de pe tezaurul de la Sânnicolau-Mare din Banat (secolele X-XI) ori, în sfârşit, cele de asemenea runice, **într-o limbă necunoscută**, descoperite în bisericuţele de la Murfatlar (judeţul Constanţa), alături de cele câteva greceşti şi slave vechi chirilice (şi glagolitice). În tot acest răstimp de câteva secole, consemnările în scris ale cuvântului românesc, cu o anumită valoare literară, sunt foarte puţine. Astfel, putem menţiona răspunsul lui Menumorut, duce al Bihariei (Ţara Crişurilor) trimis regelui ungur Arpad, prin solii săi, la începutul secolului X şi conservat în Gesta Hungarorum ale Notarului Anonim (Petru?), redactate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, pe baza unor izvoare scrise mai vechi (n.n. EG - izvoarele nu pot fi anterioare secolelor XI-XII, deoarece ungurii se stabilesc în Panonia, după cum se ştie, cam în secolul al X-lea). Iată acest text, ce poate fi considerat drept prima expresie a concepţiei româneşti de apărare demnă a patriei - de a cărei autenticitate nu avem a ne îndoi, dat fiind caracterul cronicii - ce deschide seria unor texte oratorice şi diplomatice celebre în istoria gândirii politice şi literaturii române vechi..." Dicite Arpad duci Hungarie, domino vuestro, debitores sumus ei, ut amicus amico, in omnibus, que ei necessaria sunt, quia hospes homo est, et in multis indiget. Terram autem, quam petiuit a nostra gratia, nullatenus concedimus nobis vievtibus. Hoc etiam, indigne tulimus quod Salanus dux ei concessit maximam terram, aut propter amorem, ut dicitur, aut propter timorem, quod negatur. Nos autem nec propter/amorem nec propter timorem ei concedimus terram, etiam quatum pugillus caperet, licet dixerit ius suum esse. Et verba sua non conturbant animum nostrum eo, quod mandaverit nobis se descendisse de genere Atthile regis, qui flagellum dei dicebatur, qui etiam violenta manu rapuerat terram hanc ab atthavo meo, sed tamen modo per gratiam domini mei imperatoris Constinopolitani nemo potest aufere de manibus meis/trad. "Spuneţi lui Arpad, ducele Hungariei, domnului vostru. Datori îi suntem, ca un prieten unui prieten, cu toate ce-i sunt necesare, fiindcă e om străin şi duce lipsă de multe. Teritoriul

Scanned with OKEN Scanner

însă ce l-a cerut bunei voinţe a noastre nu i-l vom ceda niciodată, câtă vreme vom fi în viaţă. Şi ne-a părut rău că ducele Salanus i-a cedat un foarte mare teritoriu, fie din dragoste, cum se spune, fie din frică, ceea ce se tăgăduieşte. Noi însă, nici din dragoste, nici de frică, deşi a spus că are un drept asupra lui. Şi vorbele lui nu ne tulbură inima, că ne-a arătat că descinde din neamul regelui Athila, care se numea biciul lui Dumnezeu. Şi chiar dacă acela a răpit prin violenţă această ţară de la strămoşul meu, acum însă, graţie stăpânului meu, împăratul din Constantinopol, nimeni nu poate să mi-o smulgă din mâinile mele"/

La comentariile de mai sus se cuvine să facem şi o altă completare: în perioada când activitatea culturală românească se exprima în diferite limbi de cultură ale timpului (de exemplu greacă sau slavonă), româna, la fel cu toate celelalte limbi romanice, ajunsese la o deplină stabilitate structurală, realitate dovedită cu certitudine în Scrisoarea lui Neacşu[167].

7.4.2. Scrisoarea lui Neacşu1521 (fragment)

"Mudromu i plemenitomu i cistitomu i b/o/gom darovannomu zupan[1] Hancş Begner ot[2] Braşov mnog/o/ zdravie ot[3] Necşul ot Dlugopole[4].

I pak[5] sau ştire domnietale za[6] lucrul turcilor, cum am auzit eu că păratul au eşit den Sofin, şi amintre nu e, şi seu dus sus pre Dunăre. I pak[5] să ştii domniita că au venit un om de la Nicopoe de mie meu spus că au văzut cu ochii loi că au trecut cele corabii ce ştii şi domniiata pre Dunăre sus". (CR, I, p. 149).

1. Text slav: "Înţeleptului şi de neam (mare) şi cinstitului şi de Dumnezeu dăruitului jupân".
2. Prep. sl. "din".
3. Sl. "multă sănătate de la".
4. Sl. "din Câmpulung".
5. Loc. adv. sl. "de asemenea".
6. Prep. sl. "despre".

---

[167] **Ecaterina Goga - Coman Lupu,** *Filologie romanică, caiet de seminar*, Tipografia Universităţii din Bucureşti, 1980, pag. 26-27

Scanned with OKEN Scanner

1. dau, ind. prez., pera. 1 a vb. a da DARE 'a da' vegl. duor, it., 10g. dare, engad. der, friul. da, occit., cat., sp., pg. dar (REW 2476).

Concurat de donar (DONARE 'a dărui', occit. dar şi-a restrâns aria de răspândire la câteva zone meridionale (Gasconia, Toulouse). Înlocuirea lui DARE cu DONARE este generală în galoromanica septentrională.

V. şi fr. 17.

a. Dau (lat. vulg. *DAO; lat. clas DO). Din punct de vedere fonetic rom. dau reclamă drept etimon forma *DAO, apărută în latina vulgară prin analogie cu celelalte forme din paradigma de ind. prez. a lui DARE (DO, DAS, DAT, DAMUS, DATIS, DANT), care avea un a în radical. Cf. şi lat. vulg. *STAO - rom. stau. Final şi aton, 9 - u - (w). Trecerea la (w) se produce în hiat. Pentru alte poziţii, v. infra, dăm.

b. dai DAS.

În poziţia finală, s dispare.

Ca dezinenţă a formelor verbale de ind. prez. pers.2, -i este etimologic numai la verbele de conjug.

a. IV-a: DORMIS - rom. dormi, AUDIS - auzi. Tendinţa de uniformizare a flexiunii verbale se manifestă - în cadrul pers. 2 - prin asimilarea dezidenţei -i şi la celelalte conjugări, evitându-se astfel o supărătoare omonimie (provocată de căderea consoanelor finale) între pers. 2 şi 3: CANTA (S) şi CANTA (T), VIDE (S), şi VIDE(T), DUCI(S) şi DUCI (T).

c. dă - DAT: -t se pierde, iar a - ă. Este una dintre rarele situaţii în care a accentuat se închide la ă. Dă se dezvoltă din necesitatea de a evita sinoretismul cu pers. 3 imperf. (DABAT - DA); -ă din dă poate fi interpretat şi ca o dezinenţă analogică, după formule de pers. 3 de la conjug. I, unde ă reprezintă evoluţia obişnuită în română a lat. a neaccentuat: CANTAT -

*canta - cântă, LAUDAT - laudă.

d. dăm DAMUS:

- dispariţia lui -s se încadrează în tendinţa - funcţională în latina vulgară - de cădere a finalelor consomatice;

- u, devenit final "a dispărut la o epocă anterioară

primelor documente de limbă (secolul al XIII-lea)", **AL. ROSETTI**, 1978, pg. 712-713; -u s-a păstrat numai în cuvintele şi formele în care este precedat de grupul consoană +l, r: acru/ lat. vulg. ACRU(M), aflu AFFLO;

- a - ă; trecerea lui a accentuată la ă în terminaţia verbală -ăm - lat. -AMUS (lăudăm - LAUDAMUS) este interpretată ca un proces "în primul rând de natură morfologică", Florica DIMITRESCU, coordonator, 1978, pg. 136, cu rol diferenţiator între pers. 4, ind. prez. (cântăm - CANTAMUS) şi pers. 4, ind. imperf. (la care a s-a păstrat ca vocală caracteristică a întregii paradigme de imperfect în limba română: -CANTABAMUS). Prin evoluţia lui a la ă se rezolvă astfel un caz de omonimie care prezintă posibilităţi reduse de dezambiguizare: noi *cântam (ind. prez., pers. 4) noi cântam (ind. imperf., pers. 4).

e. daţi - DATIS:

- i din dezinenţele latineşti de pers. 5 ind. prez. este scurt, iar în lat. vulg. este deschis; în mod normal, i ar fi trebuit să se deschidă la un e închis: CANTATIS - it. cantate, rom. *cântate; evoluţia i - e este panromanică, cu excepţia zonei sarde, unde această inovaţie nu se propagă: PIRA - rom. pară, vegl. paira, log. pira, engad. pair, firul, per, fr. poire, it., occit., cat., sp., pg., pera (REW 6524); VIDEO - rom. văd, it. vedo, fr. (je) vois, sp. veo. Rom. - i din (voi) daţi/vedeţi/mergeţi/auziţi se explică prin generalizarea lui în română ca marcă pentru pers. 2 şi 4: dai/daţi, dădu şi/ dădurăţi, dădeai/dădeaţi, dăduseşi/dăduserăţi (v. şi Florica DIMITRESCU, 1978, pg. 301).

f. dau - DANT. Forma românească, cu (w), se explică prin analogie cu au, pers. 6, ind. prez. de la a avea (v. **Al. ROSETTI**, 1978, pg. 153). Omonimia cu pers. 1 se rezolvă cu ajutorul contextului sau prin precizarea subiectului (eu/ei dau, eu/ei cred).

2. ştire - SCIRE - log. iskire. În celelalte limbi romanice, SCIRE este înlocuit de descendenţi ai lat. vulg. *SAPERE. V. fr. 15.

Consoană prepalatală surdă, (ă) este o inovaţie romanică cu care se îmbogăţeşte seria fricativelor moştenite din latină. A apărut din:

Scanned with OKEN Scanner

- s + e, i, v: CAMISIA - cămașă, RESINA rășină, SESSUM - șes;

- sc/st + e, i, v: PISCE(M) - pește, CASTIGARE 'a mustra, a pedepsi' - câștiga(re). În grupul sc + e, i, k - t: NASCERE - naște(re). Oclusiva dispare în sc/st + y: FASCIA - fașă, USTIA (pl. de la OSTIUM) - ușă.

Grupul sc/st + e, i ajunge în toscană și în italiana meridională tot la (ă), prin dispariția oclusivei: PISCE - pesce, OSTIU(M) uscio.

În franceză, (ă) apare ca urmare a fricativizării africatei (tă), dezvoltate dintr-un k + a: CAMISIA - fr. chemise (cu - tă- în vechea franceză). V. și fr. 26.

Se știe că, față de latina clasică, idiomurile neo-latine au creat serii consonantice noi - în principal africate și palatale - ; cauza fenomenului constă în necesitatea de reechilibrare a sistemului, după pierderea cantității consonantice în latina vulgară. Condiția de producere a noilor foneme a fost contactul velarelor și dentalelor (surde și sonore) cu E, I, Y sau contactul sonantelor (simple sau geninate) cu E, I ,Y.

Din velare și dentale au rezultat africate - surde și sonore -, iar din sonaute - palatale.

Acest proces a constituit o evoluție general-romanică în Romania veche; ulterior, adaptarea romanică s-a făcut diferențiat: puține limbi romanice (printre care româna) mențin ambele serii africate (surde + sonore), celelalte adoptă un singur model (spaniola preferă africatele surde, franceza pe cele sonore). Ș din română este tot o inovație de acest fel; a evoluat din S+E, I, Y, (*sessum - șes*) sau din SC, ST + E, I, Y (*piscom - pește, castigare - câștiga*).

În spațiul iberoromanic, secvențele palatalizate cu o evoluție convergentă către (j) sunt mai numeroase:

- x (ks) - pg., v. sp. (j) - sp. i (x): *DEXARE - pg. deixar, v. sp. dexar (dejar); deci v. sp. (j), prin schimbarea locului de articulare, a devenit (x);

- cl-, pl-, fl- pg. ch. (ch). V. și pg. 8.

Din punct de vedere morfologic, *știre* este un infinitiv nominal. Trecerea formei etimologice în categoria numelui a fost favorizată de apariția, în limba română, prin derivarea regresivă, a unei forme

Scanned with OKEN Scanner

scurte de infinitiv: CANTARE -cântare (a) cânta. În perspectivă istorică, acest fenomen este plasat - pe baza informaţiilor glotocronologice şi a celor oferite de geografia lingvistică - după separarea aromânei şi a meglenoromânei (în care formele de infinitiv scurt nu sunt atestate) de dialectele norddunărene şi înainte ca istroromân (în care infinitivul lung este înlocuit cu forme de infinitiv scurt) să se fi desprins de dacoromână (v. Jacques BYCK, 1967, pg. 145-150; Ion DIACONESCU, 1977, pg. 67-68).

3. domnietale (rom. mod. domniei-tale) este o formulă emfatică de adresare, rar întrebuinţată azi, formată din substantivul articulat domnie şi adj. posesiv ta, în cazul D.

3.a. domnie este un derivat pe teren românesc de la domn - DOMINU, cu sufixul -ie, specializat în obţinerea de derivate abstracte (bărbăţie, bucurie, hărnicie, vinovăţie). Rom. -ie provine din lat. -ia, sufix productiv în latina dunăreană, şi este întărit de împrumuturile din slavă în componenţa cărora intra sufixul sl. -ja (v. Istoria limbii române, II, 1969, pg. 180).

DOMINUS - rom. domn, v. it. donno, v. log. domnu, it., engad., occit., sp. don, engad., pg. dom, v. fr. dam, sp. dueno, pg. dono (REW 2741).

Formă scurtă DOMNUS, atestă mai întâi la Plaut şi Terenţiu, este una dintre cele mai vechi mărturii ale unui fenomen din latina populară: sincopa vocalei neaccentuate mediale (v. rom. 30).Grupul consomatic secundar *mn* (păstrat în română şi vechea logudoreză) devine *nn*, prin asimilarea (cf. şi it. donna - DOMINA); nn -n (conform unei tendinţe din latina vulgară de reducere a geminatelor); în spaniolă, *nn* (secundar sau primar) - ñ: ANNU -sp. año, DOMNU sp. dueño.

Pentru problema cazurilor în română şi în v.

Se atestă forme de adresare (ex. domnietale şi cu funcţie de pronume de politeţe). Latina clasică nu a cunoscut categoria pronumelor de politeţe; ele sunt creaţii romanice, fie din formule de adresare (rom. domnia-ta, domnia-voastră, apoi dumneata, dumneavoastră; sp. usted/ustedes combinate cu morfome verbale de pers. 3 sau 6), fie din forme de pluralitate (fr. vous, it. Loi).

3.b. tale, adj. posesiv. În limba română, între adjectivele şi pronumele posesiv ne există deosebiri formale, ca în franceză şi

Scanned with OKEN Scanner

spaniolă. Distincţia se realizează, ca şi în italiană, numai în funcţie de relaţiile contextuale pe care le contractează.

Evoluţia pronumelor posesive latineşti prezintă particularităţi de la o limbă la alta, modificările suferite nu afectează însă structura posesivelor. Formele latineşti (un singur posesor, m/f, sg./pl.) MEUS/MEA, MEI/MEAE (pers, 1); TUUS/TUA, TUI/TUAE (pers. 2); SUUS/SUA, SUI/SUAE (pers. 3) sunt reprezentate în limbile romanice de:

- În română:

meu/mea, mei/mele (cu f. pl. analogic; cf. stea/stele); tău/ta (*TEUS/ lat. pop. TA), tăi/tale (pl. analogice); său/sa (*SEUS/SA), săi/sale (forme analogice).

*TEUS şi *SEUS, refăcute după MEUS, sunt reclamate ca punct de plecare şi în explicarea cat. teu, seu occit. tieu, sieu, v. fr. tes, ses (cas-sujet sg.) etc., iar lat. vulg. TA, SA pentru fr., occit. ta, sa.

- În italiana (literară):

mio/mia, miei/mie;
tuo/tua, tuoi/tue;
suo/sua, suoi/sue.

- În franceză, de la formele latineşti de acuzativ, se dezvoltă două serii de posesive; accentuate, folosite ca pronume, şi neaccentuate, întrebuinţate ca adjective.

Formele de "cas-sujet", v. fr. miens, tuens, suens, care continuă în vechea franceză nominativul latinesc, au dispărut odată cu declinarea bicauzală. Pentru occitană, v. occit. 25 Pronume: fr. (m/f sg.) mien/mienne, tiem/tienne, sien/sienne (cu forme analogice la feminin); adjective: mon/ma, ton/ta, son/sa; la pl. m. şi f. = mes, tes, ses.

-În spaniola castiliană:

Forme accentuate (pronume şi adjective folosite în encliză): m/f sg. mio/mia, tuyo/tuya, suyo/suya; la plural, mios/mias etc.; v. sp. tuo, suo sunt înlocuite de tuyo, suyo, refăcute după mio. Forme neaccentuate (adjective în procliză): m ., f. sg. mi/pl. mis., tu/tus, su/sus.

Rom. domnia-ta (dumneata) aparţine unui tip de construcţii romanice frecvente, care sunt alcătuite dintr-un posesiv şi descendenţi ai lat. DOMINUS, DOMNIA sau SENIOR: it. madona, fr. madame, monseigneur, v. occit. midons, v. pg. mia senhor etc.

Scanned with OKEN Scanner

4. lucrul, subst. n. articulat; este un derivat regresiv de la a lucra (LUCRARE 'a lucra noaptea', verb conservat de asemenea în franceza dialectală (Maine: lugroné) sau în francoprovensală din Elveţia: luvra, luvré; cf. şi etim. lui Puşcariu (lat lucru(m).

Articolul reprezintă o categorie romanică. Dezvoltarea sa este favorizată de desemantizarea parţială a pronumelor demonstrative, care ajung să fie folosite doar ca simpli determinanţi ai numelui. Slăbirea sensului demonstrativelor, fenomen care se manifestă încă din sec. II e.n. (v. Italia), dezechilibrează acest bogat sistem personal. Confuziile provocate de atenuarea diferenţelor semantice şi mişcările de natură fonetică din latina vulgară determină dispariţia totală (IS, EA, ID) sau parţială a demonstrativelor latineşti (HIC, HAEC, HOC şi IPSE, IPSA, IPSUM supravieţuiesc doar în anumite regiuni romanice, cu un rol complet diferit de cel pe care îl jucau în latină).

Articolul definit romanic s-a dezvoltat din lat. ILLE, ILLA, ILLI, ILLAE + subst. (ILLA CASA - sp. it. la casa). În poziţie de determinat, lat. ILLE devine aton şi se reduce, prin aferează, la fr. le, rom. pl. Păstrarea accentului explică sp. el, it. gasc. (Pirinei) elh.

În unele idiomuri romanice, art. def. îşi are originea în lat. IPSE: sarda, câteva graiuri din sudul Siciliei, vechea gasconă, catalana veche şi, azi, în anumite graiuri catalane continentale (Capul Creus, Ampurdan, Selva) sau insulare (Baleare).

Ca determinant al numelui, articolul apare în procliză. Româna, spre deosebire de celelalte limbi romanice, foloseşte articolul postpus, poziţia gramaticalizată de construcţii de tipul HOMO ILLU - rom. omul.

Limba română se distinge în ansamblul lingvistic romanic şi prin bogăţia de forme de articol definit:

- la m. sg.

N-Ac. - l (cumnatul) şi -le (pentru substantivele în -e: fratele) ILLU;

G-D -lui şi art. proclitic lui, lu (forma populară) ILLUI;

- m. pl.

Scanned with OKEN Scanner

N-Ac. -i ILLI;
G-D - lor ILLORUM;
- f. sg.
N-Ac. -a ILLA
G-D -ei ILLAEI;
- f. pl.
N-Ac. -le ILLAE;
G-D - lor ILLORUM

Aricolul, necunoscut latinei clasice, s-a dezvoltat în limbile romanice din fostele demonstrative latineşti (în general *ille*; sarda şi catalana l-au adoptat pe *ipse*); poziţia proclitică a articolului (lucrul) constituie o caracteristică românească în contextul romanic, explicată prin gramaticalizarea unor modele ca *homo illu* - omul (cf. Graur).

Alături de art. def. propriu-zis, româna mai prezintă două variante poziţionale: art. genitival sau posesiv al, ai, a, ale - AD-IL-LUM şi art. adjectival sau demonstrativ cel, cei, cea, cele - *ECCU-ILLU.

5. turcilor = formă de G pl.art. a subst. m. turc - tc. TURK. Pentru art. -lor, v. supra, rom. 4.

În ceea ce priveşte dezinenţa -i pentru m. pl., aceasta continuă în limba română, ca şi în italiană, lat. -i de la N pl. al substantivelor de declinarea a II-a: N sg./pl. LUPUS/LUPI -rom. lup,'it. lupo/rom.,it. lupi.

Etimologică este în română şi dezinenţa -e, pentru pluralul substantivelor feminine de declinarea I, conservată de asemenea, cu acelaşi rol, în limba ialiană rom, it. case - lat. CASAE. Din latină este moştenită şi v. rom. -ură (lat. -ORA), dezinenţă de neutru plural, trecută apoi la -ure: TEMPORA - timpură - timpure. Printr-un proces de disimilare vocalică, în formele de pl. articulat (timpurele), e (din -ure) i: timpurie(le). Forme în -uri sunt atestate încă din secolul al XVI-lea: ceasurile, duhurile, neamurile.

Ca marcă de plural, -i caracterizează şi substantivele care provin din declinarea a III-a latină: N pl. lat. HOMINES, VULPES: rom. oameni (m), vulpi (f), cu -i analogic. La masculine, oameni, câini, -i se extinde de la determinantele adjectivale unde acesta este etimologic:

Scanned with OKEN Scanner

mulţi, buni. La feminine, din necesitatea evitării sincretismului sg./ pl. (vulpe/vulpe), netolerat în limba română, -i apare probabil după modelul oferit de poartă/porţi, floare/flori, unde -i este pus pe seama unor forme de tipul *PORTI, *FLORI, dezvoltate în latina populară orientală. (v.**Florica DIMITRESCU**, 1978, pg. 218-224).

Repartizarea mărcilor de plural în România împarte idiomurile romanice în două mari zone: România orientală, alcătuită din română, dalmată şi italiană, în care pluralul este vocalic, şi România occidentală, la care participă italiana septentrională, retoromana, limbile galoromantice şi cele iberoromanice, unde pluralul este consonantic. (Această diviziune este justificată numai în perspectivă istorică. O astfel de orientare, după formaţii de plural, reprezintă un criteriu pe care, astăzi, franceza, de pildă, nu-l mai satisface).

După morfemul -s de plural nominal, sarda aparţine grupului lingvistic occidental. Aceasta este una dintre trăsăturile care plasează sarda între idiomurile romanice estetice şi cele vestice.

Din punct de vedere diacronic, evoluţia diferenţiată a pluralului - la nivelul formanţilor - îşi are originea în perioada de dizolvare a flexiunii nominale de tip sintetic, din latina vulgară. Confuzia cazurilor, în speţă dintre N şi Ac. pl., se rezolvă în favoarea nominativului în România orientală şi prin impunerea formei de acuzativ plural în România occidentală.

6. cum - QUOMODO - v. it., sp., pg. como, v. fr., occit. com. Fr. comme şi it. come provin din com, la care s-a adăugat conjuncţia fr. et, respectiv it. e.

QUOMODO se reduce în latina vulgară la QUOMO, prin apocopa silabei finale, fenomen care afectează de obicei - într-un enunţ - cuvintele cu importanţă secundară, numai de natură gramaticală. La Pompei apare atestată forma COMO, cu k -qu.

Deci tendinţa de reducere a oclusivei labidentale (k^w) este foarte veche, mai ales în faţa vocalei *a*, dar mărturiile oferite de limbile romanice arată că această transformare nu s-a generalizat. (w) din (kw) + a se păsrează ca element semiconsonantic al unui diftong creat pe teren romanic, împreună cu vocala următoare, în italiană şi în limbile iberoromanice; qu

Scanned with OKEN Scanner

se reduce la (k) în română şi în limbile galoromanice (cu excepţia dialectului gascon): QUANDO - it., pg. quando, sp. cuando, rom. când, fr., occit. quand (fr. - ka - occit. - kan -). În qu + e, i, tendinţa de reducere se manifestă mai tîrziu, dar cu o mai bună arie de răspândire (în italiană fenomenul nu este însă general: cinque, questione): QUID - *ki - it. che, fr. quoi, occit., cat., sp., pg. que, rom. ce. În română şi în saradă, lat. (kw) poate evolua de asemenea către o oclusivă bilabialăsurdă, în prima, sonoră în cea de a doua: AQUA - rom. apă sard. log. abba.

În rom. cum, u - o, probabil din cauza poziţiei neaccentuate pe care cum o are în frază ca simplu instrument gramatical.

Reflexele romanice ale lat. *QUOMO introduc, ca elemente de relaţie subordonatoare, mai ales diverse tipuri de circumstanţiale (modale, cauzale, temporale).

7. am auzit, formă de indicativ prezent, perfect compus, pers.1 a vb. a auzi - AUDIRE - it. udire, engad. udir, fr. ouir, occit. auzir, cat. ochir, oure, sp. oir, pg. ouvir (REW 779).

Din punct de vedere fonetic, (z) este un element nou al consonantismului romanic. În română, z este introdus din slavă, prin împrumuturi ca iaz - sl. JAZU păzi - PAZITI etc. Mai apare de asemenea prin fricativizarea africatei dz, dezvoltate - în cuvintele moştenite - din d + e, i sau din y + a: DIE(M) - dzi - zi, VIDEO - vădzu - vădz - văz, JACERE - dzăceare - zăcea(re). Inovaţia dz - z nu este însă generală în dacoromână: africate se menţine încă în Moldova, Banat şi, sporadic, în Maramureş.

În celelalte limbi romanice, (z) provine dintr-un s intervocalic sonorizat. Acest tip de asimilare este specific grupului de limbi occidentale: CAUSA - fr. chose (soz), v. sp. (koza) - sp. mod. cosa. În italiană, *s* intervocalic se conservă în sud, ca şi în limba română, dar se sonorizează în dialectele galoitalice: CASA - casa (kaza). În toscană şi în general în italiana centrală, realizările lui *s* intervocalic variază de la un cuvânt la altul: surd în *casa*, dar sonor în *rosa*.

În ceea ce priveşte diftongul latinesc (aw), evoluţia sa este diferită de la o zonă romanică la alta spre deosebire de (ae), a cărui monoftongare la (e) este panromanică. Deşi intinerarul

Scanned with OKEN Scanner

lingvistic (aw) - (q) este atestat încă din sec. al II-lea î.e.n., au se dovedeşte cel mai rezistent dintre diftongii latini descendenţi. S-a monoftongat la *o* în italiană, franceză, spaniolă şi catalană; portugheza păstrează faze intermediare: *ou* sau *oi*. v. pg. 12. în română s-a redus la *a* (AUSCULTARE - ascultare) sau, prin diereză, elementele componente ale doftongului sunt repartizate în silabe diferite: taur - TAURU(M). S-a menţionat în siciliană, în italiana meridională, până în Campagna şi Abruzzi, în friulană şi dalmată, probabil din cauza ruperii timpurii a legăturilor lingvistice dintre zonele de formare a acestor idiomuri şi regiunile de unde se propaga inovaţia au - o. Occitana îl conservă poate datorită influenţei conservatoare prelungite pe care latina clasică a exercitat-o în Galia meridională: AURU(M) - rom., v. occit. aur, vegl. yaur, it., sp. oro, fr., cat. or, pg. ouro.

Din punct de vedere morfologic, perfectul compus reprezintă o confirmare a performanţei manifestate în latina vulgară pentru formele analitice, în detrimentul celor sintetice. Perfectul compusîşi are originea în construcţii care indicau, iniţial, posesia şi care erau alcătuite din prezentul indicativ al lui HABERE + obiect direct însoţit în procliză de un participiu adjectival. Italiana şi franceza dezvoltă forme perifrastice de perfect şi din SUM + part. trecut, pentru verbele intranzitive. În franceză, gramaticalizarea perfectului compus este tardivă: construcţiile de tipul avoir (la ind. prez.) + part. trecut puteau exprima până în Evul Mediu şi ideea de posesie.

Ca verb auxiliar şi ca verb predicativ, HABEO are în română, la unele persoane, forme diferite:

a. HABEO - aibu (româna veche): am de la pers. 4 se extinde însă şi la pers. 1, în detrimentul lui aibu.

b. HABES *ae - *a + i (v. rom. 1).

c. HABET *ae - a (ca auxiliar); are - *aere HABERET (conj. imperf.).

d. HABEMUS - *aemu - avem (cu w - v, introdus ca evitator de hait) şi am (în poziţie neaccentuată; formă de auxiliar).

e. HABETIS - *aeti - aveţi şi aţi (ca auxiliar).

f. HABENT, înlocuit cu HABUNT (formă analogică, după TACUNT) au.

Scanned with OKEN Scanner

Auzit, formă românească de participiu, continuă lat. AUDITUS participiu slab.

8. eu -EGO - engad., pg. eu, vegl. vu, it. io, log. e(g)o, friul., sp. vo, fr. je, occit., cat. jo.

În poziţie intervocalică, g dispare: MAGIS - rom. mai, it. ma, fr. mais, sp. mas, EGO - lat. vulg.eo. Aflându-se în hait e şi o se diferenţiază prin pronunţarea mai închisă a uneia dintre cele două vocale: în română, o - u - w. Pentru celelalte limbi romanice: e-i (it. io) - y (sp. yo). Acest y secundar evoluează în franceză ca cel primar: EGO - v. fr. jo - fr. je, IOCUM> fr. jeu.

9. că <QUOD > vegl., v. it. merid. ko (azi este cunoscută doar în graiurile din Terra d'Otrante: co, cu), v. friul. chu.

Pentru cu>c, v. rom. 6.

Neaccentuat (în frază), lat. o > rom. ă: FORAS>fără, CONTRA>către.

La origine o conjuncţie cauzală, cu timpul QUOD ajunge în latina dunăreană o conjuncţie "universală", substituindu-se lui UT din latina clasică. În celelalte zone romanice, rolul pe care şi-l asumă QUOD revine conj. QUIA>QU(I)A>it. che, log. ki, fr., occit. cat., sp., pg. que.

10. împăratul = subst. m. sg. art. < IMPERATOR. It. imperatore, fr. empereur, occit., cat., sp., pg. emperador sunt semicultisme. În franceză, de exemplu, IMPERATOR a fost introdus după încoronarea lui Carol cel Mare.

Rom. împărat continuă forma de N a lat. IMPERATOR; cf. şi HOMO>rom. om, fr. on, it. uomo, SERPENS>rom. şarpe. Pentru alţi descendenţi romanici ai substantivelor de declinare a III-a imparisilabică, cerinţele unei etimologii riguroase - la nivelul fonetic - impune forma de acuzativ: HOMINE(M)>fr. homme, sp. hombre, SERPENTE(M)>it., pg. serpente, fr. serpent, sp. serpiente, CARBONE(M)>rom. cărbune, it. carbone, fr. charbon, sp. carbon, MONTE(M)>rom. munte etc.

Pentru ă şi î, vocale caracteristice limbii române, v. p. 10.

11. au eşit = formă de perf. c., pers. 3 de la vb. a ieşi<EXIRE>it. uscire, log. bessire, friul. işi, v. fr. (e)issir, occit. eisir, cat. eixir, sp., pg. exir (REW 3018).

Scanned with OKEN Scanner

Lat. x (ks) s-a redus în latina vulgară la s care s-a păstrat (LAXARE>lăsare) sau, prin palatizare, a evoluat către (ă): LIXIVA>rom. leşie, it. lisciva. Deci şi în italiană, grupul (ks) cunoaşte un dublu tratament: -ss- (FRAXINU>it. frassino) şi -ss- (it. uscire, <cu u- explicabil prin încrucişarea cu uscio 'uşă' <*USTIUM).

Rom. mod. ieşit şi celelalte forme cu (ye) neetimologic se explică prin analogie cu formele în care diftongul este etimologic EXEO> ies.

La persoana 3, în româna din secolul al XVI-lea, auxiliarul a avea apare frecvent ca au - formă sincretică cu cea de la pers. 6 - şi plasat după participiul trecut: au fost = a fost; fost-au = fost-a.

12. den, alături de deîn, este forma din româna veche a prep. din <de + în.

13. şi conj. <SIC 'aşa'> it., log. şi, engad. schi, friul., fr., occit., cat., sp. şi, pg. sim (REW 7892).

Evoluţia adv. lat. SIC către conjuncţia copulativă şi este specifică limbii române. În vechea română, şi era concurat de e <ET, care a dispărut.

Şi îşi păstrează în română şi valoarea de adverb. V. în text, "ce ştii şi domniita".

14. amintire = adv. de mod, compus la origine <ALIA MENTE + RE. În româna modernă: altmiteri < ALTERA + MENTE.

15. nu=adv. de negaţie <NON> vegl. naun, na, it., log. no, non, engad. ne, fr.non, friul., occit., cat., sp. no, pg. nao.

Ca adverb de negaţie, lat. NON s-a menţinut în toate limbile romanice. Negaţia poate fi simplă sau poate apărea alături de verb. În română, în afară de adv. nu (cu varianta n-, în faţa unor forme verbale cu iniţiala vocalică) se foloseşte şi ne- (<sl.NE) + participiu, gerunziu (neştiut, neştiind). Fr. non şi it. no sunt utilizate ca negaţii pro-frază. Împreună cu verbul apar non, în italiană, şi ne <lat. NEC 'nici', în franceză.

Specifică limbilor franceză şi italiană vechi este prezenţa a două morfeme de negaţie. Cel de al doilea s-a dezvoltat din diferite substantive folosite cu valoare negativă, datorită conţinutului lor, în construcţii emfatice: v. fr. mie, it.

Scanned with OKEN Scanner

mica<lat. MICA 'fărîmă' fr. point, it. punto <PUNCTUM 'punct', fr. pas <PASSUS, it. fiore <FLOARE(M): fr. "je ne crois pas", v. it. "ne Dio guarda fiore" (Guittone, ap. Nina FACON, 1964, P. 166). Gramaticalizarea fr. pas, point etc. ca instrumente în exprimarea negației este în relație cu delexicalizarea acestor elemente, după formele verbale precedente de ne. Cu timpul, caracterul emfatic originar, dobândit prin utilizarea a două morfeme negative, se șterge, iar ne, lipsit de accent în frază, tinde să dispară în franceza contemporană vorbită: "je sais pas".

Caracteristică limbii italiene și spaniolei este suprimarea morfemului de negație, când verbul este precedat de un pronume/ adverb negativ: it. "niente sa" (dar "non sa niente"), sp. "nada veo" (dar "no veo nada").

16. e, formă de ind. prez., pers. 3, de la vb. a fi <FIERI> v. saradă log. fire, v. it. nordică (venetă, lombardă, genoveză) fir.

Formele de ind. prez. ale vb. a fi provin din paradigma lat. ESSE sau apar prin analogie:

a. SUM> s; formă folosită alături de un pron. personal: "eu și-s frate"; îs, variantă cu î protetic; sunt ce explică prin analogie cu pers. 6, după modelul verbelor de conjug. a IV-a: (eu/ei) aud, vin.

b. ES> *e; ești se dezvoltă prin analogie cu pers. 3 (este), cu -i ca marcă a pers. 2.

c. EST> e, i, cu varianta îi. Rom. este poate fi explicat prin EST + e, după modelul creștere, pierde, tace.

d.e. SUMMUS și ESTIS nu s-au transmis în română.

f. SUNT> s, cu varianta protetică îs.

La pers. 4, 5, 6 ind. prez., în română s-au conservat formele latinești de conj. prezent:

SINT>*SINTUNT (analogic)>sunt (la pers. 6). Pers. 4 sem < SIMUS și pers. 5 seti < SITIS, atestate în secolul al XVI-lea, sunt înlocuite cu formele analogice sîntem și, respectiv, sînteți, create după sînt (pers.6).

17. seu dus (= "s-a dus"), formă de perf. c., pers. 3, a vb. a (se) duce <DUCERE> v. it. ducere, durre, v. venet, cat. dur, v. log. dugere, fr., occit. duire, occit. duzir, sp. ducit (REW 2785).

Scanned with OKEN Scanner

Lat. DUCTUM ar fi trebuit să devină în română *drept. Rom. dus este un participiu analogic, după tema perfectului. Apariţia unor asemenea forme (tras, zis) corespunde tendinţei de creare a unei teme unice pentru perfect şi participiu, după modelul mersei/mers (formă etimologică de participiu: lat. MERSUM). (Pentru problemele referitoare la diateză în latină şi în limbile romanice, v. **Lorgu IORDAN**, 1965, pg. 185-188, şi **Florica DIMITRESCU**, 1978, pg. 287-288).

18. (=în, prep.) <ÎN> it., log., engad., friul. in, fr., occit., cat., sp. en, pg. em. Pentru i (+n)> î, v. rom. 10. (În text, în sus = locuţiune adverbială).

19. sus (adv.) <SURSUM 'în sus'> vegl. sois, it. su(so), engad. su, v. fr., occit., cat. sus, sp., pg. suso, pg. sosso (REW 8478).

Reducerea grupului rs>ss>s este un fenomen panromanic; rs se conservă totuşi în câteva cuvinte romanice: rom. urs, fr. ours (urs) < URSUS, rom. piersică <PIERSICA.

20. pre, formă veche pentru prep. pe <PER>it., log., engad., occit., cat. per, friul., fr. par (REW 6396).

Lat. PER dobândeşte în limbile romanice valori multiple. Rom. pe indică locul; s-a specializat de asemenea ca morfem de acuzativ (introduce obiectul direct personal).

21. să şti, formă de conj. prez., pers. 2, cu valoare de imperativ, a vb. a şti (v. rom. 2, 36).

Dintre formele de conjunctiv prezent, etimologice sunt numai cele de la pers. 3 şi 6: LAUDET, LAUDENT > (să) laude. Celelalte forme, uneori chiar şi la pers. 3 şi 6, cum este cazul verbului a şti, sunt preluate de la ind. prez. Confuzia dintre ind. prez. şi conj. prez. este evitată prin utilizarea conjuncţiei să <lat. SI ca morfem gramatical al conjunctivului.

În celelalte idiomuri romanice, conjuncţia condiţională SI> v. venetă, log., fr., occit., cat., sp. si, v. engad. schi, engad. scha, arom., it., friul., v. fr., occit., pg. se (REW 7889).

22. au venit, perf. c., pers. 3, a vb. a veni <VENIRE> vegl. vener, it. venire, log. bennere, engad. gnir, friul. vini, fr., occit., sp. venir, cat. vindre, pg. vir (REW 9200).

Scanned with OKEN Scanner

Participiul trecut lat. VENTUM nu s-a păstrat fiind înlocuit de o formă de participiu slab, VENITUS> rom. venit, apărut sub acţiunea exercitată de analogia cu perfectul şi cu participiul trecut al altor verbe de conjug. a IV-a: AUDITUS>auzit.

23. un om, subst. m. sg. N, însoţit de art. nedefinit. <HOMO> it. uomo, engad um, fr. on, friul., v. occit., v. cat. om, HOMINE(M) vegl. yomno, log. omine, fr. homme, occit., cat. ome, v. sp. homne, sp. hombre, pg. homen; v. şi fr. 28, rom. 10, occit. 24.

Lat. h dispare încă din perioada clasică; în fr. homme, sp. hombre, pg. homen, grafemul h s-a menţinut conform unui principiu ortografic etimologic.

În ceea ce priveşte articolul nedefinit, acesta îşi are originea în numeralul latinesc UNUS, -A> rom. un, o, fr. un, une, sp. un, una etc. V. şi rom. 4.

24. de la, prep. compusă din de (DE) şi la (<ILLAC-AD): INTRODUCE UN CIRCUMSTANŢIAL DE LOC.

25. de, element de relaţie subordonator, folosit iniţial numai în construcţii prepoziţionale. Utilizarea conjuncţională a lui de este de dată românească şi caracterizează în mod deosebit vorbirea populară, în care primeşte valori multiple. De introduce subordonate atributive, consecutive, finale (v. în text) etc. V. şi occit. 11, sp. 16.

26. mie, pron. personal, pers. 1, D <MI< MIHI, cu -e analogic, după ţie <TIBE<*TIBI. Tot lat. MI explică etimologic şi forma rom. mi, cu varianta îmi (cu î- protetic, apărut în română).

27. meu spus (= "mi-a spus"), formă de perf. c., pers. 3, a vb. a spune <EXPONERE ' a expune' > it. esporre, v. fr. espondre, occit. esponer, sp. esponer, pg. espor.

Dispariţia lat. e- este obişnuită în limba română, în prefixele EX- şi EXTRA-: EXVOLARE> zbura, EXTRALUCIRE> străluci; lat. x (ks) se reduce la s, prin faza ss: LAXARE> lăsa, V. şi rom. 11.

Rom. spus este un participiu trecut analogic (după forma de perfect). V. mai sus, rom. 7, 17, 22.

În text, pron. personal. mi (v. rom. 26) este anticipat (dar poate fi şi reluat) prin forma emfatică mie, procedeu frecvent utilizat în română.

28. au văzut, formă de perf. c., pers. 3, a vb. a vedea<VIDERE> vegl. vedar, it. vedere, log. bidere, engad. vair, friul. vyodi, fr. voir, occit. vezer, cat. veure, sp., pg. ver (REW 9319).

Scanned with OKEN Scanner

Lat. I (lung) este conservat numai în sardă; în celelalte idiomuri romanice, i>e; în română, e trece la ă după o labială, dacă silaba următoare nu conţine e sau i.

Participiul trecut lat. VISUM este înlocuit în română cu o formă analogică, care îl explică pe văzut, (v. rom. 17).

29. cu, prep. <CUM> it.., sp. con, log., engad. kun, pg. com.

În evoluţia fonetică a lat. CUM, notăm trecerea lui u la o (it., sp. con) şi menţinerea, mai puţin în română şi în italiana meridională (cu), a consoanei finale -m sub forma -n. Deşi avea o poziţie slabă încă din latina arhaică, -m se conservă în câteva monosilabeice, din cauza structurii fonetice prea reduse a cuvintelor respective: REM>fr. rien, QUEM> sp. quien, pg. quem, SUM>it. son (>sono).

30. ochii, formă de pl. art. a subst. m. ochi <OCULUS>OCLUS> vegl. vaklo, it. occhio, log. oyo, engad. ol', friul. voli, fr. oeil, occit. uelh, cat. ull, sp. ojo, pg. olho.

Înainte de a explica reducerea lat. OCULUS la OCLUS prin sincopa lui u, să ne reamintim cum era sistemul accentual al latinei clasice. În cuvintele bisilabice, accentul cade pe penultima silabă: CAPRA, MENSA, excepţie făcând câteva cuvinte care au pierdute o silabă, prin apocopă: ILLIC 'acolo' <ILLICE, ILLUC 'acolo'< ILLUCE. La cuvintele formate din trei sau mai multe silabe, poziţia accentului era determinată de durata penultimei silabe. Aceasta poartă accentul, dacă este lungă, adică conţine o vocală lungă sau o vocală scurtă urmată de un grup consonantic, cu excepţia grupului oclusivă + r, l: ARISTA, NATURA. Accentul se fixează pe antepenultima silabă, indiferent de durata acesteia, dacă penultima era scurtă (adică formată dintr-o vocală scurtă, urmată sau nu de grupul muta cum liquida): DOMINUS, HOMINEM, FACILIS.

Sincopa este un accident care afectează structura fonetică a cuvântului şi constă în căderea vocalelor scurte atone, în poziţie medială. Fenomenul este condiţionat de existenţa, la dreapta sau la stânga vocalei care se sincopează, a unei sonante: prin dispariţia unei vocale, iau naştere grupuri consonantice (secundare), în general greu de pronunţat. Prezenţa unei sonante diminuează efortul de articulare a grupurilor consonantice.

Scanned with OKEN Scanner

Sincopa este un fenomen specific vorbirii populare. Formele scurte, rezultate în urma acţiunii sincopei vocalice, sunt frecvent întâlnite printre unităţile proscrise în Appendix Probi: MASCULUS NON MASCLUS, CALIDA NON CALDA, TABULA NON TABLA, VIRIDIS NON VIRDIS etc.

Cât despre grupul cl (primar sau secundar), evoluţia sa are finalizări diferenţiate de la o zonă romanică la alta: (k') în română şi italiană; (l') în propoziţie iniţială şi (x) în interiorul cuvântului în spaniolă; în franceză, rămâne intact la iniţială şi se palatalizează în poziţie internă: CLAVE(M) > rom. cheie, it. chiave, fr. clef, sp. llave; ORICLA (<AURICULA)> rom. ureche, it. orecchia, fr. oreille, sp. oreja. V. şi rom. 2, 4.

31. loi (= lui, pron. personal, pers. 3, m., G)<*ILLUI> it., fr., v. occit. lui.

În textele româneşti din secolul al XVI-lea, u accentuat sau aton era notat frecvent prin o: bonă, soflet, vândot etc.

32. au trecut, formă de perf. c., pers. 6, a vb. a trece <TRAICERE> occit. tragir, trazir.

Participiul trecut este analogic. V. rom. 17.

33. cele, adj. dem., variantă pentru acele(a) <*ECCU-ILLAE; v. şi cat. 12.

34. corabii, subst. f. pl., N, sg. corabie <sl. KORABLI. Pentru pl. în -i, v. rom. 5.

De notat alternanţa vocalică a/ă, negeneralizată în româna veche, care marchează, alături de dezinenţele -e/-i, opoziţia singular/plural: rom. mod. corabie/corăbii.

35. ce, pron. relativ-interogativ <QUID> it. che, log. ki, fr. quoi, fr., occit., cat., sp., pg. que, engad. ke. V. şi it.7.

Dubla evoluţie que, quoi în franceză este determinată de absenţa sau prezenţa accentului. Acelaşi tratament, condiţionat de poziţia atonă sau tonică, îl au lat. ME>fr. me, moi; TE> te, toi, SE> se, soi.

Rom. ce înlocuieşte în text pron. relativ(despre)care. Concurenţa dintre ce şi care, bogat ilustrată în sec. al XVI-lea, continuă şi azi, ca un aspect al limbii vorbite.

36. ştii, ind. prez., pers. 2. V. rom. 21.

Scanned with OKEN Scanner

Paradigrama de indicativ prezent a vb. a şti este, cu două excepţii, etimologică:

1). SCIO>ştiu (cu -o> -u, conservat în finală ca (w).
2). SCIS>ştii (cu -i analogic).
3). SCIT> ştii (formă analogică).
4). SCIMUS> ştim.
5). SCITIS> ştiţi.
6). SCIUNT> ştiu. V. şi rom. 2.

7.4.3. În regatele "barbare" din Occident se folosea - în majoritatea cazurilor - ca limbă scrisă oficială, tot latina (şi alfabetul latin). Curţile regale, administraţia şi biserica se aflau în aceeaşi situaţie: notarii, juriştii, clericii, preceptorii, copiştii erau cunoscători ai culturii şi limbii latine, aproape la fel cu puţinii oameni de cultură care trăiau în palatele regilor germanici[171]. Odată cu limba latină majoritatea germanicilor au adoptat sau adaptat şi alfabetul latin [172]; astfel în Hispania sau în nordul italic, în sec. al V-lea se foloseau sisteme de scriere derivate din cel latin [173].

În sudul Galiei şi nord-estul Iberiei au fost menţinute unele şcoli fondate de administraţia romană, ceea ce explică, după unii specialişti, dezvoltarea mai lentă şi inegală, în zonele respective, a inovaţiilor lingvistice - pe filieră orală - , ca urmare a acţiunii de "frânare" pe care o exercita latina clasică şcolastică, cu sistemele ei rigide în toate compartimentele limbii (se dă de exemplu, în general, diftongarea mult mai redusă).

Decăderea ce a însoţit epoca de formare a relaţiilor feudale dusese, mai ales în perioada începuturilor, la ignorarea sau disprețuirea valorilor culturale antice, practica socială

---

[171] La curtea lui Teodoric au trăit Boethius şi Cassiodorus; la palatul merovingienilor din sec. al VI-lea - Venantinus Fortunatus sau Grégoire de Tours; chiar unii învăţaţi de origine germanică beneficiau de o formaţie culturală latină (Iordanes - sec. al VI-lea); regele Chilperic din Neustria sau regele vizigot Sisebut din Iberia scriau versuri în limba latină.

[172] **L.Wald**, *Sisteme de comunicare umană*, Buc., 1973, p. 200.

[173] Ibidem, p. 202.

Scanned with OKEN Scanner

demonstrând primatul forţei militare în lupta pentru supravieţuire, paralel cu lipsa de eficienţă în acest scop a cunoştinţelor culturale [174]. Producţiile orale continuă să circule sub diferite forme. Ca reacţie la această situaţie, unii oameni de cultură ai timpului se străduiesc să menţină cunoaşterea antichităţii - mai ales a celei de limbă latină - prin compilaţii sau excerpte, pe care le prezentau într-o formă mai uşor asimilabilă dar, inevitabil, în detrimentul valorii cultural-artistice.

Astfel, Martianus Capella (sec. al V-lea) popularizează cele şapte arte "liberale" (adică "demne de un om liber"): gramatica, dialectica, retorica, muzica, aritmetica, geometrica, astronomia. În sec.al VI-lea Boethius grupează ultimile patru în *quadrivium* (cele patru căi ale cunoaşterii), dar abia în sec. al IX-lea celelalte trei vor fi grupate în *trivium*.

Împărţirea ştiinţelor în *trivium* şi *qudrivium* va sta la baza întregului învăţământ în evul mediu.

O altă tendinţă care începe să se impună este opoziţia doctrinei creştine faţă de cultura antică "păgână". Bazele teologiei creştine fuseseră elaborate încă din sec. al VI-lea, de către personalităţi eclaziastice cu o temeinică cultură clasică: Ambrosius, Ieronimus, Augustinus. Lui Ieronimus (331-420) i se datorează traducerea integrală a Bibliei în limba latină (cunoscută sub numele de Vulgata) care este, în linii mari, textul de bază în biserica catolică şi astăzi.

Augustinus cere cu insistenţă ca, din întregul fond cultural al antichităţii, cultura creştină să preia acele elemente care îi pot fi folositoare; încerca astfel să salveze creaţiile valoroase ale antichităţii[175], în opoziţie cu extremiştii care propuneau distrugerea în

[174] Analfabetismul, inclusiv la clasele aristocratice, era una dintre caracteristicile epocii; chiar unul dintre cei mai luminaţi monarhi de mai târziu, Carol cel Mare, animator al vieţii spirituale (de numele căruia se va lega celebra epocă a Renaşterii carolingiene) se pare că nu a reuşit până la sfârşitul vieţii sale să înveţe bine scrisul şi cititul.

[175] Comentarii interesante în legătură cu funcţia de cunoaştere a culturii şi cu canalele şi posibilităţile ei de transmisie are **Lotman**, lucr. cit., p. 18; "Cultura este un mecanism al cunoaşterii, elastic şi de complexă organizare. Dar domeniul culturii este totodată arena unei lupte neântrerupte... În

Scanned with OKEN Scanner

bloc a literaturii "păgâne". O atitudine asemănătoare vor avea, ceva mai târziu, alţi clerici cu o bună pregătire culturală, ca Grégoire din Tours (sec. al VI-lea) sau episcopul de Sherborne - Wessex, Aldhelm (sec. al VII-lea) care vor afirma că ştiinţa antică nu poate fi studiată decât ca un auxiliar în înţelegerea doctrinei creştine. Este epoca în care, depăşind - în mare - criza economică, societatea încerca să iasă şi din "criza spirituală". **Cassiodor** (490-583) îşi propune să stabilească un acord de principii între moştenirea culturală antică şi religia creştină (vol. *Instituţiile cunoştinţelor divine şi lumeşti*); în anul 540 el a întemeiat mânăstirea Vivarium din Calabria, care va deveni foarte curând un important centru de copiere a lucrărilor antice.

O acţiune asemănătoare întreprinde şi **Isidor din Sevillia** (570-636) în vestita sa lucrare *Etimologii* - un fel de summa a cunoştinţelor lumii antice şi ale epocii contemporane autorului.

Începând cu sec. al VI-lea, puţinele centre de cultură se concentrează la curţile suveranilor sau reşedinţele episcopale, dar - în mod special - în mâmăstiri: Vivarium în Calabria, mânăstirile benedictine - ex. Monte Cassino -; unele mânăstiri fondate de către călugării irlandezi pe continent în sec. al VII-lea şi al VIII-lea (Luxeuil în Galia, Bobbio în Italia, Sankt-Gallen în Reţia, Reichenau şi Fulda în Germania etc.)[176]. Toate aceste centre ale vieţii religioase sunt în realitate adevărate "ateliere" în care se copiază operele clasice şi se alcătuiesc biblioteci valoroase de manuscrise în copie. Pe de altă parte, reşedinţele episcopale dispun de şcoli, biblioteci şi scriptorii care se vor dovedi ulterior tezaure ale culturii (Verona, Pavia, Sevillia, Tours, Orléans, Poitiers, Arles).

---

lupta lor pentru informaţie, diversele grupuri sociale şi istorice tind s-o monopolizeze... (p. 21)... Istoria intelectuală a umanităţii poate fi considerată o luptă pentru memorie. Nimic întâmplător, aşadar, în faptul că orice distrugere a culturii are loc sub forma unei distrugeri a memoriei, sub forma ştergerii de texte sau uitării unor conexiuni". n.n. emoţionant de actuală această analiză a lui Lotman!

[176] Vezi **Scobeltzine**, lucr. cit., p. 48 şi urm.; de asemenea, **Curtius**, lucr. cit., p. 504 - 540.

Scanned with OKEN Scanner

La reşedinţele regale centrul cultural îl reprezenta cancelaria, în cadrul căreia cronicarii-călugări întocmeau analele oficiale, diferite acte etc.; tot aici se grupau poeţii şi rapsozii curţii. În asemenea cancelarii au fost efectuate, probabil, primele traduceri ale codicelor de legi germanice în latină, ca şi adunarea şi transcrierea unor producţii orale germanice.

În perioada secolelor al VI-lea şi al VII-lea, atenţia oamenilor de cultură se îndrepta aproape exclusiv în direcţia disciplinelor umaniste: teologia, istoriografia, dreptul, literatura. Principalele opere literare sunt, cu excepţia celor religioase, cele de istorie; o foarte cunoscută scriere de acest fel a fost *Istoria francilor*, începută în sec. al VI-lea de către **Grégorie din Tours** (la care este încă foarte puternic sentimentul romanităţii ca element de diferenţiere etnică faţă de francii neromani; acest sentiment este determinat de apartenenţa sa la marea nobilime romană) şi continuată în sec. al VII-lea de Fredegarius (atribuire incertă).

După cum se vede, există semne care anunţă cel puţin intenţia de a reintra într-o viaţă care să cuprindă şi alte coordonate în afara celor determinate de luptele armate. Dar, abia cu Carol cel Mare se vor contura trăsăturile unei noi etape culturale, caracterizată prin începuturi de revalorificare a antichităţii, prin prelucrarea unor forme tradiţionale, printr-un oarecare avânt al învăţământului; toate acestea, ca urmare a unei epoci de echilibru pe plan intern şi extern. Căci, aşa cum reamintea **Lotman** [177] "...Dacă pentru existenţa biologică a unui individ satisfacerea unor cerinţe naturale bine definite se dovedeşte suficientă, viaţa unei colectivităţi, oricare ar fi ea, este imposibilă fără o anumită cultură. Pentru orice colectivitate cultura este un principiu obligatoriu, fără de care existenţa ei devine imposibilă"...

7.5. Situaţia lingvistică

Limba latina prin care se revalorifică cultura antică va fi denumită ulterior latină medievală, ca urmare a faptului că a fost folosită - datorită prestigiului ei cultural - într-o epocă (evul mediu) -

[177] *Studii de tipologie a culturii*, Buc., 1974, p. 17.

Scanned with OKEN Scanner

în care limbile romanice încă își selectau sistemele de norme, fără să fi ajuns la consolidarea unor aspecte literar-naţionale [178].

Această variantă a limbii latine a avut o mare extindere în Occidentul romanic şi non-romanic (Anglia, teritoriile germanice, parte din cele slave - Polonia, Cehia - sau în Ungaria).

Drept urmare, cu toate că latina medievală a reprezentat, la un moment dat, o piedică în calea afirmării limbilor naţionale, în acelaşi timp, prin extinderea ei pe filiere foarte largi (administraţie, cultură, cult) a asigurat timp de câteva secole continuarea unităţii de tradiţie, cultură şi limbă latină, nu numai în fostul Imperiu, ci în toată Europa catolică.

Reproducem mai jos un scurt fragment de latină medievală, folosită pe teritoriul Franţei - sec. al XII-lea: "Erat quippe in ipsa civitate Parisius adolescentula quaedam nomine Heloissa, neptis canonici cuiusdam, qui Fulbertus vocabatur, qui eam quanto ampilus diligebat, tanto diligentius in omnem quam poterat scientian litterarum promoveri studuerat. Quae quum per faciam non esset infima, per abundantiam litterarum erat suprema "[179]...trad". Căci în cetatea aceasta a Parisului se află o anumită tânără, pe nume Heloissa, nepoata unui anume canonic, cu numele de Fulbert care, cu cât o iubea mai mult, cu atât se străduise mai cu grijă să o ridice până la întreaga ştiinţă a literelor de care fusese în stare. Ea, nu numai că nu era ultima la înfăţişare ci, prin bogăţia culturii sale, era cea dintâi"...

- *Parisius* este considerat şi folosit ca formă indeclinabilă pentru acuz. lat. cl. Parisios (cf. şi *Angers*, din *Andecavis*; *Poitiers*, din *Pictavis*).

---

[178] Se admite în general că secolul al VIII-lea este limita temporală dintre latinitate şi romanitate, deoarece primele texte redactate în "romanică" sunt datate curând după această etapă (842 - pentru franceză - LES SERMENTS DE sSTRASBOURG). Asemenea prime texte romanice atestă de data aceasta nu modificări mai superficiale sau mai profunde ale latinei, ci construirea unor noi structuri lingvistice care, deşi de origine latină, se detaşează ca entităţi distincte şi independente (între ele şi faţă de latină).

[179] **Petrus Abelardus** (1079 - 1142), *Epistula - De Devoţione Heloissae* (K.P.Harrington, Mediaeval Latin, Chicago, London, 1967, ed. III, p. 282).

Scanned with OKEN Scanner

- *Quaedam... cuiusdam...diligebat...diligentibus*: repetiţii stilistice, tipic medievale, pentru accentuarea semantică; vezi şi formele *quanto...tanto, infima...suprema* etc.

- *Amplius* - formă considerată mai expresivă decât cl. *magis.*

- *Promoveri* - formă juridică medievală pentru cl. *eruditi.*

- *Suprema* (formă impusă de contrastul cu *infima*) constituie o noutate faţă de construcţia clasică.

- *În omnem scientiam, per faciem* - formule analitice (cu un acuzativ corect ce nu va mai fi întâlnit în latina târzie) în locul complementelor/sintetice în ablativ - din latina clasică - : *omni...scientia erudiri* şi, respectiv, *facie.*

7.5.2. În zonele romanizate carpato-dunărene, o funcţie similară cu a latinei medievale va avea slavona - limbă de cult şi de cancelarie pentru Ţările Române în prima etapă a feudalismului. Însă, paralel cu similitudinile între latina medievală şi slavonă (similitudini ca funcţionalitate) intervine cel puţin o deosebire fundamentală: în timp ce marile asemănări dintre latina scolastică şi limbile romanice vii au produs interferenţe între ele, orice copist simţea structura distinctă a slavonei faţă de română, motiv pentru care cele două idiomuri au avut un curs paralel, fără puncte de convergenţă.

Cu privire la rolul slavonei ca limbă de cult şi a culturii scrise citǎm în continuare următoriul comentariu: "...Devenită limbă a cultului răsăritean ortodox, alături de greaca bizantină, slavona a îndeplinit la noi funcţia pe care latina a avut-o în apusul şi centrul Europei, la popoarele care au adoptat ritualul catolic... Această limbă de cultură (slavona n.n.) n-a ajuns niciodată să fie însuşită în Ţările Române de pături largi ale populaţiei, fiind doar un apanaj al clerului şi al cancelariilor domneşti în care, mai ales, raţiuni dictate de relaţiile externe impuneau folosirea unei limbi diplomatice înţelese de vecini şi aceasta era tocmai slavona, folosită şi înţeleasă atât în Bulgaria, patria ei, cât şi în Serbia, Croaţia, Rusia, Ucraina, Bielorusia, Polonia... Cancelariile Ungariei şi Transilvaniei foloseau de asemenea şi slavona, alături de latină, în corespondenţa cu ţările slave şi cu ţările noastre"[180].

---

[180] **Gh.Mihăilă**, *Dicţionar*.....p. 15.

Scanned with OKEN Scanner

Același autor (Gh.Mihăilă) subliniază receptivitatea deosebită a cancelariilor românești medievale față de alte limbi de cultură ale vremii: "...Dar slavona - formă înnoită și diversificată a slavei vechi - nu a fost singura limbă de cultură în Țările Române; alături de ea, latina a fost reintrodusă pe teritoriul Transilvaniei în secolul al XI-lea, mai întâi ca limbă a cultului catolic, îmbrățișat de unguri, iar apoi și a cancelariei voievodale și a celor orășenești. Din Transilvania, alfabetul și limba latină medievală s-au extins din nou și în cele două Țări Române extracarpatice, începând din secolul al XIII-lea prin coloniștii sași și unguri și clericii catolici, așezați în diverse orașe, ajungând a fi utilizate în cancelariile domnești încă din secolul al XVI-lea...În sfârșit, românii au mai utilizat ca limbi diplomatice sau chiar literare - în funcție de mediul în care s-au format ori activat unii dintre ei - polona, germana, italiana, greaca și rusa. Așadar, românii s-au încadrat în mișcarea culturală a Europei, mai ales a celei sud-estetice și centrale, recurgând la mai multe limbi scrise, clasice - potrivit tradiției - sau noi, între care, propria lor limbă vie capătă preponderență începând cu secolul Reformei, al XVI-lea"[181]...

7.6. Maurii în Iberia

Pentru a încheia prezentarea epocii migrațiilor în Occidentul Europei trebuie pomenită și invazia maură; dar, înainte de aceasta, analizând România iberică, nu se poate trece peste interferența formativă care a creat Spania de mai târziu.

Ceea ce numește Lotman "congruența infrasistemelor unei culturi" transpare tocmai din dinamica internă a unor componente ce s-au integrat treptat pentru a da naștere amprentei absolut specifice Iberoromaniei. Căci, Peninsula Iberică a asimilat penetrațiile feniciană, grecească, cartagineză dinspre sud spre nord, a adaptat forme latino-romane, la care s-au adăugat cele de tip germanic, sfârșind cu ocupația maură. Poate așa se explică indicele

---

[181] **Gh.Mihăilă**, *Începuturile* .....p. 47 - 49.

Scanned with OKEN Scanner

mai ridicat de echilibru în perioada de feudalizare: dezvoltarea comerţului maritim şi a urbanismului, menţinerea unor şcoli de limbă latină, perfecţionarea unor meserii etc., ca şi omogenizarea social-cultural-lingvistică de mai târziu.[182]

7.6.1. În perioada premergătoare debarcării maurilor în Iberia, încă din sec. al VI-lea, statul galo-hispanic cu capitala la Toulouse, întemeiat de vizigoţi, se transformase într-un stat aproape exclusiv hispanic, cu capitala la Sevillia, apoi la Toledo.

Comparativ cu alte teritorii cucerite şi organizate de germanici, aici, în regatul vizigot-germanic, economia nu a ajuns la o degradare accentuată; agricultura îşi menţine caracterul productiv (se extind irigaţiile pentru ameliorarea solului arid al Podişului Castiliei), se dezvoltă prelucrarea metalelor (tradiţii menţinute până astăzi - vezi tehnica cloisonné de la Toledo), iar comerţul nu suferă stagnări prea mari, poate şi ca urmare a legăturilor mai lesnicioase cu Orientul. În Iberia continuă să existe colegii de meseriaşi,[183] baza economico-juridică a viitoarelor bresle din evul mediu şi Renaştere.[184] Un factor economic important îl

---

[182] **Lotman**, lucr. cit., p. 65: "Cultura reprezintă un mecanism complex, alcătuit dintr-o pluraritate de factori. Ea vădeşte indiciile unui sistem cu autoreglare şi este capabilă să regleze şi să complice ea însăşi propria ei construcţie. Această capacitate este în mod organic legată de eterogenitatea structurii ei interne. Diferitele sectoare dispun de un grad divers de organizare în ansamblul culturii. Din ea fac parte infrasisteme particulare înzestrate cu o structură lăuntrică închisă, atomică, faţă de care întregul ansamblu al culturii joacă rolul de mediu înconjurător"...

[183] Originea colegiilor ne duce spre modalităţile de organizare specifice municipiilor romane unde, încă din sec. I e.n. fusese legiferată constituirea acestor asociaţii profesionale.

[184] Limitarea posibilităţilor creatoare ale omului din evul mediu, prin ignoranţa datorită slabei dezvoltări tehnico-ştiinţifice şi doctrinei religioase - care socotea un păcat dorinţa de a schimba lumea - îl fac pe acest om timorat şi dezorientat să se refugieze în satisfacţia pe care i-o poate da perfecţiunea în exercitarea meseriei (vezi şi **Huizinga**, lucr. cit.). Într-adevăr, întreaga istorie a evului mediu confirmă acest profil; faptul că împărţirea societăţii pe ordine, stări, bresle este atribuită lui Dumnezeu,

Scanned with OKEN Scanner

reprezintă negustorii evrei şi orientali, care au legături economice în Orient şi care vor contribui la înflorirea activităţii productive iberice. Redistribuirea pământului a dus destul de rapid însă la decadenţa nobilimii hispano-romane şi la consolidarea noii aristocraţii vizigote. Obştea sătească se destramă mai repede decât în alte părţi, în favoarea proprietăţii particulare depline, de tip aloidal; acest proces a avut la bază pe de o parte influenţa statutului proprietăţii romane (influenţă cu atât mai profundă, cu cât relaţiile dintre vizigoţii hispanici şi ceilalţi germanici din centrul Europei erau mai slabe), iar pe de altă parte persistenţa sclaviei (ca urmare a necesităţilor de forţă de muncă comasată pentru irigaţii şi exploatări miniere); fapt confirmat de importanţa pe care legile vizigote o acordă alcătuirii unui statut al sclavilor (1/6 din totalul legilor). Mai târziu, maurii vor menţine acest sistem de exploatare, deoarece corespundea cu propria lor organizare socială.

Astfel de trăsături individualizează teritoriul germanic-iberic în contextul european la începuturile cristalizării feudalismului, fără să excludă nici unele elemente prin care se apropie de restul regiunilor germanice (acordarea condiţionată a pământului sub forma de stipendium, formă ce va evolua ulterior ca un veritabil sistem de relaţii, specific feudale).

În anul 633 consiliul din Toledo stabileşte regalitatea electivă, dar acest eveniment nu va avea urmări demne de reţinut, deoarece, la începutul sec. al VIII-lea, Iberia vizigotă este atacată şi ocupată de mauri, a căror stăpânire canalizează procesul de evoluţie pe alte coordonate, izvorâte direct din structura şi dinamica societăţii arabe.

---

explică stabilitatea şi rigiditatea acestor forme de organizare (transmiterea meseriilor din generaţie în generaţie, asprimea legilor breslelor, dificultatea de schimbare a profesiei sau a breslei etc.); de altfel, şi colegiile latine se pare că s-au dezvoltat după principii iniţial religioase: fiecare colegiu era închinat unui zeu sau era protejat de către un zeu; simbolurile şi protecţia religioasă a breslelor se menţin în tot evul mediu (chiar în oraşele medievale transilvane se regăsesc şi astăzi aceste reminiscenţe pitoreşti - străzi cu denumiri ale breslelor, simboluri pe firme, arhitectură specifică etc. - ex. Braşov, Sft. Gheorghe, Miercurea-Ciuc şi altele, până în Bihor - Oradea - vechea Biharea de la începutul evului mediu).

Scanned with OKEN Scanner

7.6.2. Debarcarea maurilor are loc în anul 711, sub conducerea lui Tarik şi Musa; în numai trei ani, ca urmare a înfrângerii armatelor vizigote conduse de Roderik (Rodrigo din vechile poeme hispanice) maurii devin stăpânii absoluţi ai teritoriului iberic, aproape în totalitatea lui.

În perioada cuceririlor europene întreprinse de mauri, societatea arabă îşi definitivase, în elementele de bază, procesul de feudalizare, al cărui caracter specific a fost menţinerea sclaviei.

La moartea lui Mohamed (632) Peninsula Arabică era, în linii mari, unificată, Mecca devenise oraşul sfânt al musulmanilor, iar cuvântările profetului erau strânse şi constituite în cartea de cult - Coranul - baza teoretică a religiei mulsumane. În circa o sută de ani arabii cuceresc Siria, Palestina, Irakul, Persia, Africa de nord şi Peninsula Iberică. În anul 718 sunt opriţi la Constantinopol, în 732 la Poitiers. Se ajunsese astfel la constituirea unui stat imens, dar total eterogen - una dintre cauzele care provocase decăderea şi distrugerea Imperiului roman. În cursul sec. al IX-lea arabii vor ajunge până în sudul Italiei, în Creta şi Sicilia. Organizarea economică a arabilor se impune Europei prin tehnici agricole avansate, diferite meserii perfecţionate (construcţii, prelucrarea pieilor şi a metalelor, industria de arme etc.), un comerţ dezvoltat (controlul absolut al Mediteranei) - în rezumat, un tablou înfloritor. Statutul proprietăţii funciare recunoştea atât tipul de proprietate deplină - *alodium* - cât şi proprietatea de tip *beneficiu* din Europa occidentală germanică. Prosperitatea economică a permis arabilor o oarecare largheţe în relaţiile sociale: o relativă toleranţă religioasă, acceptarea căsătoriilor mixte; în plus, scutirea de impozite în scop propagandistic atrage cu timpul şi arabizarea unor grupuri romano-gotice (sub aspect religios).

Staţionarea arabilor în Iberia a fost foarte îndelungată (abia în 1492 va fi recucerită de către creştini Granada, ultimul refugiu al garnizoanelor maure) şi va marca intens întreaga evoluţie a teritoriului, extizându-şi zona de influenţă, în special

Scanned with OKEN Scanner

sub aspect cultural, prin intermediul culturii şi limbii spaniole, asupra unei bune părţi a Europei.[185]

Arta şi cultura spaniolă se vor impregna de tradiţiile arabe, care se adaugă şi fuzionează cu elemente latine şi germanice; spre deosebire de germanici, uşor de asimilat de către populaţiile romanizate, datorită unor antecendente favorizante în acest sens,[186] maurii încearcă să se menţină cel puţin la început în afara procesului de asimilare, ca urmare a apartenenţei lor la o zonă care cunoscuse alte direcţii evolutive. În final însă congruenta tuturor elementelor participante la dezvoltarea istorică hispanică va constitui un profil iberic foarte special şi atrăgător.

7.6.3. Spre deosebire de cultura specifică care se dezvoltă în apusul germanic al Europei, sub egida clericilor, de unde şi caracterul ei predominant religios, cultura arabă a avut încă de la început un *pronunţat caracter practic*, dobândit prin observaţii directe asupra naturii, dar şi ca urmare a contactului cu culturi şi civilizaţii foarte vechi (cele din Orientul apropiat, Persia, India, China), de a căror experienţă a ştiut să beneficieze

---

[185] **Focillon**, *Anul o mie*, p. 22-23: "Începând cu sec. al VIII-lea, Spania e sub valul Islamului... Aici se înfruntă trei culturi: una orientală... prin unirea gândirii Islamului cu gândirea greacă şi cu cea iudaică, o veche cultură mediteraneană ... o cultură specific apuseană ... Aceste culturi atât de diverse îşi întrepătrund resursele, crează experimental hibrizi de o stranie frumuseţe: o artă romanică a Islamului - arta mozarabă; un gotic islamizat - arta mudejar"...

[186] **Curtius**, lucr. cit., p. 35: "Pătrunderea germanilor şi cea a arabilor în lumea antică târzie sunt procese paralele cu o deosebire fundamentală: germanii se asimilează; arabii, nu" (vezi şi **Răzvan Theodorescu**, *Bizanţ*....p. 11-12). În toate citatele, prin *german* trebuie înţeles *germanic*; imprecizia terminologică deplasează şi confundă epocile istorice; pentru feudalismul timpuriu, de care ne ocupăm aici, singurul termen corect ni se pare a fi *germanic*, deoarece exprimă mai adecvat organizarea tribală, nu pe cea naţională, mult mai târzie (şi caracteristică unei alte etape istorice); aceeaşi remarcă pentru *iberic - hispanic - spaniol*, *italic - italian*, *franc - francez*; confuzia este mai greu de făcut la termeni ca *dacic - dacoroman - român*, deoarece lexematic situaţia este mult mai clară, fiecărei etape corespunzându-i alte forme lexicale.

Scanned with OKEN Scanner

din plin. O altă trăsătură specifică culturii arabe a fost *caracterul ei urban*; centrele de cultură s-au format şi s-au dezvoltat în mari oraşe (Mecca, Medina, Bagdad), în timp ce evul mediu germanic european abia începea să refacă - nu în oraşe, ci în mânăstiri sau la curţile destul de puţin stabile ale diverşilor monarhi -, procesul cultural al antichităţii.

De multe ori arabii au avut rolul de mesageri ai marilor culturi anterioare (în special al celei greceşti), pe care le fac cunoscute şi europenilor. În sfârşit, cultura arabilor a fost prin excelenţă *o cultură laică*, grefată pe marele avânt economic ale lumii maure (progresul meseriilor, al comerţului intern şi extern, stabilitatea monetară, înflorirea vieţii urbane, dezvoltarea ştiinţelor naturii şi a aplicaţiilor practice).

Europa va prelua de la mauri elemente ştiinţifice care ulterior vor intra în patrimoniul universal: sistemul de numeraţie cu nouă cifre (pe care arabii l-au învăţat de la indieni, i-au adăugat pe zero şi încep să-l folosească din anul 830); sistemul fracţiilor zecimale şi operaţiile respective; bazele alegebrei şi principii ale geometriei, trigonometriei şi astronomiei (marile observatoare de la Toledo şi Cordoba vor ajuta la completarea cataloagelor solare); calculul coordonatelor geografice; principii de fizică, mecanică, optică etc. Arhitectura arabă aduce ca elemente caracteristice moscheea şi palatul oriental, iniţial sub influenţa romano-bizantină (ex. Templul lui Jupiter din Damasc a devenit basilică în 379 şi apoi moschee în 705); ulterior a apărut minaretul de tip mesopotamic. În general, contribuţia maurilor, sub multiple aspecte, se va contopi cu tradiţia antică latină şi cu elemente de cultură germanică şi va face parte integrantă din fondul cultural pe care îl va consolida Europa medievală.

7.6.4. Cu toate că stăpânirea arabă a cuprins aproape întreg teritoriul iberic şi a fost de foarte lungă durată (714 - 1492) nu a reuşit să frâneze sau să întrerupă evoluţia şi consolidarea limbii spaniole. În sec. al XII-lea, în plină epocă maură, este

Scanned with OKEN Scanner

redactat un prim text literar - POEMA DE MIO CID - ale cărui caracteristici atestă structura de sine stătătoare a limbii spaniole:[187]

7.6.5. Poema de mio Cid (secolul al XII-lea) (fragment)

"Merçed, ya Cid, Barba tan complida!
Fem ante vos yo y vuestras fijas
Iffantes son e de dias chicas,
Con aquestas mis dueñas de quien yu servida" [188]

1. merced ‹MERCEDE(M) 'plată, răsplată' ›it. mercé, engad. maršé, fr. merci, occit. mersé, cat. mercé, sp. merced, pg. mercé.

De la sensul originar de 'leafă' - cf. sp. merced, it. mercede (semicultism) - lat. MERCES capătă în latina vulgară și sensul figurat de 'preț'. It. mercé = v. fr. merci = sp. merced 'favoare, grație, milă; de unde fr. a la merci de quelqu' un, sp. a merced de uno 'la cheremul cuiva'.

Ca termen de politețe, fr. *merci* începe să fie folosit din secolul al XVI-lea. Împreună cu sp. *vuestra, merced* formează pronumele de politețe *usted* (pers. 3): *vestra merced* › *vuesa merced* › *vuesarced* › *vuesanced* ›... voacé, vucé, vuced, vusted ›usted.

În spaniola veche, grafemul c notează africata [ts], care se dezvoltă în Occidentul romanic dintr-un k + e, i. V. pg. 6.

Frecventă în spaniola veche, apocopa lui -e (merced, în loc de mercede; fem. pentru sp. mod heme) se generalizează îndeosebi după consoanele n, l, r, s, z, d. Căderea lui e final are loc și în portugheză, în aceleași condiții: PANE(M) › sp. pan, pg. pao, FELE(M) › sp. hiel, pg. fel, HORRORE(M) › sp., pg. horror, CANTARE › sp., pg. cantar, MENSE(M) 'lună' › sp. mes, pg. mes, PACE(M) › sp., pg. paz, PEDE(M) › sp. pie, pg. pé.

[187] **E. Goga - C. Lupu**, lucr. cit., p.168-180

[188] "Preaslăvite stăpân, cu barba atât de bogată, iată-ne înaintea (înălțimii) voastre, pe mine și pe fiicele voastre - copile sunt și mici de zile - cu aceste doamne de care sunt eu slujită"

Scanned with OKEN Scanner

2. va adv. 'şi, deja, acum, mai ‹ IAM. V. fr. 41.

3. Cid (n. propriu) ‹ ar. SIDI 'stăpân, suzeran'. Desemna mai ales pe nobilul care avea vasali mulsumani.

4. barba ‹ BARBA › it., log., engad., occit., cat., sp., pg. barba, firul., fr. barbe, rom. barbă.

5. tan adv. 'atât de' ‹ TAM › log., cat., ap. tan, pg. tao. V. şi occit. 9.

Pentru -m › n. V. rom. 29.

6. complida, sp. mod. cumplida, participiu folosit adejectival, de la v. sp. complir, sp. mod. cumplir 'a împlini' ‹ COMPLERE 'a umple; a împlini' › arom. cumpli, it. compiere, log. lompere, fr. accomplir, occit., cat. complir.

Oscilaţiile din vechea spaniolă dintre vocale corelative (e şi i, o şi u) atone se rezolvă în favoarea celor închise (i şi u): ordir şi urdir ‹ ORDIRE › rom. a urzi, roido şi ruido ‹ RUGITUS, escrebir şi escribir ‹ SCRIBERE. Provocată de acţiunea unui iot, trecerea la u şi i s-a produs mai întâi la formele în care o şi e căzeau sub accent: COMPLEO › *complio › *cumplio › cumplo, LIMPIDU › * lémpeo› *lempio›limpio, *METIO › *mitio› *midio›mido. Prin analogie, u şi i apar de asemenea în poziţii atone, unde încep să se impună mai ales în sec. al XVI-lea. Flexiunea spaniolă păstrează însă până astăzi, la unele verbe, forme cu e sau o în poziţie neaccentuată. Cf. medimos, medis.

În text, barba tan complida 'cu barba atât de bogată', 'neatinsă de umilinţa înfrângerii'.

7. fem (sp. mod. heme 'iată-mă') ‹ar. he interj. + me pron. personal Ac.

Pentru anocopa lui -e, V. sp. 1; f- este un caz de hipercorectitudine, apărut prin analogie cu FILIU› sp. hijo, FOLIA › hoja, FARINA › harină etc. V. sp. 13.

8. ante prep. 'înaintea' ‹ ANTE › log., pg. ante, engad. aunt.

9. vos ‹ VOS › rom., vegl., it. voi, log. bos, engad. vus, firul., occit., cat., sp., pg. vos, fr. vous.

În text, vos are valoarea reverenţială. Cu sensul 'voi' este un arhaism, folosit încă regional (dialectul leonez) şi în

Scanned with OKEN Scanner

spaniola americană. În iudeospaniola din Marco, vos se întrebuinţează ca pronume de politeţe, iar în unele zone din America vos se confundă cu tu. V. sp. vos este înlocuit de vosotros, care era la origine o formaţie emfatică; vosotros se generalizează în Secolul de Aur. V. occit. 23.

10. vo. V. rom. 8.

11. e. V. fr. 4.

12. vuetras, adj. posesiv f. pl.; sg. f. vuestra, m. vuestro ‹ *VOSTRU › rom. vostru, vegl. vestro, it. vostro, log. bostru, engad. vos. firul. vuestri, fr. votre, vôtre, occit., cat. vostre, sp. vuestro, v. sp. vueso, pg. vosso.

Atestat în latina arhaică, VOSTRE reapare în latina târzie prin analogie cu NOSTRE. Lat. clas. VESTER nu răspunde fonetic unei etimologii corecte: sp. ue ‹ o. V. şi fr. 7.

13. ffijas (‹FILIAS), sp. mod. hijas, pl. pentru hija ‹ FILIA › rom. fie, it. figlia, log. fidza, engad. fil'a, firul. fye, fr. fille, occit., pg. filha, cat. filla.

Grafica ff poate fi interpretată ca o reacţie împotriva tendinţei de articulare aspirată a lui f-. Fenomenul are o sferă limitată de acţiune, la cuvintele latineşti moştenite, şi se manifestă în castiliană şi în gasconă. Dialectele leonez, asturic (parţial) şi aragonez ignorează inovaţia f- ›h. Aspirata se pierde în unele graiuri gascone (Lomagne) şi în castiliană. Acest fonetism arhaic se conservă în iudeospaniolă, în dialectele andaluz, asturic (paţial), în gasconă şi spaniola americană.

Trecerea lui f iniţial din termenii ereditari la h (› 0) nu are loc, în spaniolă, înainte de r şi de diftongul we: FOCU › sp. fuego, gasc. huec, FRONTE(M) › sp. frente, dar FILIU › sp. hijo, gasc. hilh, FERRU › sp. hierro. V. şi sp. 7.

Trisilabic în latina clasică, FILIA devine în latina vulgară bisilabic, prin trecerea lui i, în hait cu o vocală mai deschisă (a), lá y; l + y se palatizează în toate limbile romanice: la [l'] în italiană, portugheză, occitană; până la i (› y) în română şi franceză, iar în spaniolă, [l y › y › z › x] (j).

14. iffantes, pl. pentru sp. mod. infante ‹ INFANTE(M) 'mut; copil mic'› fr., cat efante, sp., pg. infante 'fiu de rege'. It., rom. infante este important.

Scanned with OKEN Scanner

V. sp. iffante este etimologic, sp. infante 'copilaş; incapabil să vorbească' este o formă refăcută după latină. Sensurile 'primul fiu al regelui; moştenitor al tronului' (arhaic), 'fiu de suzeran; principe', 'copil de cor' se dezvoltă în spaniolă.

Formă arhaică: infanta (f). Infante, subst. m., este folosit în text ca feminin (iffantes...chicas).

15. son ‹ SUNT, pers. 6 de la ser. V. pg. 17.

16. de, prep. ‹DE (cu alb.) 'din, de la de'; V. occit. 11.

17. dias, pl. pentru dia ‹ lat. vulg. *DIA.

În spaniolă, dia este unul dintre puţinele substantive masculine terminate în -e, eceptând împrumuturile de tipul el problema, el tema, el lema etc. Lat. clas. DIES, -EI era masculin când însemna 'zi' şi feminin când se folosea cu sensul 'dată'. La plural se întrebuinţa numai ca masculin. V. şi fr. 11.

18. chicas, pl. f. pentru chica m. sg. chico 'mic copil' ‹ german. CIKK › pg. chico, it. cicco, fr. chiche, cat. ric. În text, chicas determină iffantes.

19. con, prep.; V. rom. 29.

20. aquestas, adj. dem. pl. f.; sp. mod.estas. V. cat. 4.

21. mis, adj. posesiv, pl. f. pentru mi (v. sp. mie ‹mia ‹MEA, cu -a în hait › 0). Reducerea finalei vocalice este explicabilă prin poziţia proclitică a adjectivului posesiv. Femininul mi se generalizează şi la masculin, în locul v. sp. mio, care rămâne în spaniola modernă (mio) ca adj. în encliză şi pronume posesiv.

Uniformizarea are loc şi la celelalte forme: f. tu (‹ v. sp. tue ‹ tua ‹ TUA) ŞI SU (‹ v. sp. sue ‹ sua ‹ SUA) se substituie m. to (‹ TU ‹ TUU) şi respectiv so (‹ SU / SUU). V. şi rom. 3b.

22. duenas (‹ DOMINAS), pl. pentru duena ‹ DOMINA ‹ rom. doamnă, it. donna, v. log., occit. domna, engad. duona, v. firul. dumble, fr. dame (› it. dama), cat. pg. dona, sp. duena, dona (REW 2733).

Sp. duena 'guvernată; jupânească' este un reflex normal, cu ue ‹ o accentuat şi [n'] ‹ nn. V. rom. 3.a. Sp dona 'doamnă', folosit într-o accepţie proprie Evului Mediu occidental, în poziţie neaccentuată, nu cunoaşte diftongarea lat. o tonic. V. fr. 15.

Scanned with OKEN Scanner

23. quien ‹ QUEM, pron. relativ V. rom. 29, it. 7.

Invariabil în spaniola veche quien începe să se folosească şi la plural (quienes), odată cu secolul al XVIII-lea. În text, antecedentul este duenas.

24. so ‹ SUM. Alături de v. sp. so, apare sporadic şi son, formă normală fonetică. Sp. mod. soy s-a format prin încrucişarea dintre so şi *ayyo (‹ HABEO). Forma *suyyo, rezultată din contaminarea a două auxiliare, explică v. fr., v. occit. sui, sp. soy, occit. soi.

25. servida ‹SERVITA, participiu de la servir ‹ SERVIRE › it., log. servire, engad., fr., occit., cat., pg. servir, firul. servi. Pentru - t - › d, V. fr. 16.

Scanned with OKEN Scanner

8. FEUDALIZAREA ORIENTULUI ROMANIC EUROPEAN

8.0. Pentru partea oriental-europeană a Imperiului, procesul de destrămare a sclavagismului se petrece mai puțin prin tangență cu lumea germanică, cât datorită contactelor cu alte grupuri de migratori și, în final, conviețuirii cu unele triburi slave.

8.1. Slavii vor pătrunde aproape în toate provinciile balcanice ale fostului Imperiu roman (sudul Dunării, Dalmația, Dacia), însă cu efecte diferite de la un teritoriu la altul: în sudul Dunării și în Dalmația elementul romanizat va fi asimilat etnic și lingvistic de către slavi, în timp ce populația romanizată de la nordul Dunării va reuși să-și păstreze personalitatea și să se mențină într-un cadru precis delimitat (mai ales în ceea ce privește aspectul cultural-lingvistic).[189]

[189] Locuitorii romanizați din Dacia suferiseră mari pierderi materiale și umane în timpul invaziilor; totuși, prin apartenența lor la Imperiul roman

Scanned with OKEN Scanner

Despre convergenţa unor manifestări locale, prin care se probează şi se explică viabilitatea romanităţii în această regiune, vorbesc numeroase surse documentare, printre care şi cele arheologice:[190] "Posedând un nivel de viaţă economică şi culturală superioară, autohtonii au asimilat treptat grupuri de migratori, integrându-i în armată, în activitatea economică şi administrativă. Un rol important în procesul de asimilare l-a avut creştinismul.

Materialul epigrafic, atât de numeros, din Oltenia şi Banat, arată cât de serios s-au ocupat împăraţii de la Constantinopol de teritoriul de la nord de Dunăre, construind cetăţi şi drumuri şi aducând aici numeroase trupe... În Transilvania, inscripţiile atestă că pe întreg teritoriul a continuat să trăiască populaţia autohtonă şi după părăsirea provinciei de către armata şi administraţia romană... Persistenţa unei populaţii stabile este dovedită şi pentru Moldova. Acestei populaţii i-au aparţinut în primul rând vasele şi obiectele cu inscripţie pe care şi le-a procurat, pe calea comerţului, din Imperiul roman de răsărit. Cea mai legată de Constantinopol a rămas, în toată perioada, Dobrogea. Aici avem numărul cel mai mare de inscripţii"...

8.2. Încă din sec. al IV-lea triburile slave[191] provoacă deplasarea germanicilor spre nord şi vest şi ocupă spaţiile rămase libere, între Laba (Elba) şi Odra (Oder), Moravia, Cehia, Polonia, pătrund în Balcani şi ajung la Dunăre; în această perioadă se

dobândiseră un nivel de civilizaţie mai ridicat decât al migratorilor, vorbeau limba Imperiului, se creştinaseră (noua opoziţie *christianus/paganus* ajunsese să se suprapună celei vechi *romanus/barbarus*) ceea ce le conferea un prestigiu cultural evident.

[190] **Em.Popescu**, *Inscripţiile greceşti şi latine din sec. IV - XIII descoperite în România*, Ed.Acad., 1976, p. 17 - 23.

[191] După unii istorici, slavii ar fi de origine asiatică, iar după alte surse ar fi o populaţie autohtonă a Europei. Încă în prima jumătate a mileniului I e.n. triburile slave vorbeau o limbă comună, slava comună (reconstituită în sec. al XIX-lea

Scanned with OKEN Scanner

divid în trei grupe: de sud, de apus, de răsărit. În perioada stabilirii pe Dunăre, triburile slave trăiau procesul de destrămare a obștei gentilice și transformarea ei în obște sătească, organizată în funcție de teritoriu; religia lor se caracterizează prin divinizarea unui zeu suprem, dar și a altor zei de mai mică importanță, care protejau diferitele activități economice sau sociale.

8.3. Pentru teritoriile balcano-dunărene mai importantă a fost contribuția adusă de slavii de sud.[192] Caracteristic pentru aceștia este procesul de contopire a specificului slav cu elemente ale culturii materiale și spirituale de tip bizantin. În epoca contactelor cu slavii, Imperiul roman de răsărit avea o situație favorabilă comparativ cu Europa apuseană, fapt care i-a permis să se opună multă vreme invaziilor; dezvoltarea economică se bazează atât pe centrele rurale, cât și urbane, iar cointeresarea forței de muncă, prin extinderea colonatului și a diferitelor forme de arendă, avea drept rezultat creșterea productivității; comerțul continua să dețină o pondere importantă, deoarece drumuri bune legau principalele orașe ale posesiunilor bizantine de pe cele trei continente (ex. Via Egnatia lega Athena cu orașe europene și asiatice).

Criza sclavagistă care începuse să se manifeste încă din sec. al III-lea nu are aici caracterul violent din Apus, ca urmare a politicii suple a Bizanțului, politică ce se realiza prin

---

prin procedeele metodei comparativ-istorice); scriitorii antici îi numeau venedi (Tacit, Pliniu cel Bătrân), cei bizantini - anti sau sclavini (Procopius din Cesareea), iar gotul Iordanes precizează că, indiferent de numele sub care sunt cunoscuți, este vorba despre aceleași triburi. Slavii locuiesc în grupuri (centre semiurbane întărite, unde se concentrează comerțul și meseriile). Familia - zadruga - avea un rol important în viața socială, rol care amintește de conceptul de familie în Roma din prima epocă republicană.

[192] Unii slavi ajung până la Adriatica, cuprind întreaga Dalmație și cuceresc zonele romanizate de acolo; după cum se știe, rezultatul final a fost deromanizarea populației autohtone și slavizarea ei. Unele colectivități încearcă să se retragă din fața invaziei; astfel, locuitorii vechiului centru greco-roman Epidaurus se vor refugia într-un golf adăpostit, unde vor fonda, în anul 614, orașul Ragusa, devenit apoi o cetate medievală înfloritoare - astăzi vestitul centru turistic Dubrovnik -.

Scanned with OKEN Scanner

combinarea acţiunilor armate cu întreprinderi diplomatice; nu de puţine ori, "cete" ale barbarilor au fost oprite la graniţele Imperiului prin daruri bogate sau chiar prin forme de tribut. Începând cu sec. al V-lea şi al VI-lea, slavii din sud sunt semnalaţi în zonele adriatice şi dunărene. Printre factorii care au favorizat expansiunea slavilor pot fi menţionaţi: starea proastă a fortificaţiilor romane, garnizoanele reduse, nemulţumirea generală a locuitorilor împotriva administraţiei locale. În cursul sec. al VI-lea grupuri de slavi se stabilesc definitiv în Tracia, Dalmaţia şi regiunile sud-dunărene, iar alţii ajung până la Triest. În această perioadă, organizarea social-economică a slavilor reflectă stadiul de tranziţie de la comuna primitivă[193] la forme evolutive prefeudale.

Tot acum, populaţia romanizată din fosta Dacie romană îşi consolida uniunile de obşti - sec. VI/VII-lea, unităţi politico-economice şi militare fundamentale (care nu au cunoscut niciodată forme de luptă cu mercenari), dezvoltate mai târziu sub denumirea de *ţări* (lat. *terra*) - cum au fost Ţara Oaşului, a Crişurilor, a Haţegului, a Zarandului, a Făgăraşului, a Bârsei, a Vrancei, a Loviştei etc., neavând răgazul şi posibilitatea constituirii în feude[194].

8.4. Procesul de cucerire şi de stăpânire a unor regiuni din cadrul Imperiului roman de răsărit se încheie prin conveţuirea dintre populaţiile locale şi triburile slave. Sub unele aspecte, cucerirea

---

[193] Foarte elocventă pentru modul de organizare a slavilor este "legea rurală" din sec. al VIII-lea, care menţine proprietatea colectivă asupra apelor, păşunilor, pădurilor (reminiscenţe de origine gentilică) dar, în acelaşi timp, legiferează proprietatea personală şi ereditară asupra pământului agricol - elemente de feudalism -. În timpul luptelor cu Imperiul bizantim se trece treptat la uniuni de triburi (ca şi germanicii în apusul Europei), apoi la formaţiuni statele prefeudale, caracterizate prin delimitare teritorială, conducere militară, existenţa cetelor armate.

[194] În ultima vreme s-au publicat sinteze interesante asupra genezei feudalismului românesc şi a raporturilor lui cu organizarea similară din Occident (vezi 7.2.).

Scanned with OKEN Scanner

slavă în Imperiul de răsărit este similară, mai ales prin rezultatele ei, cu cea germanică în apus. Drept urmare a invaziei slave se produc schimbări; este vorba şi despre modificarea raportului etnic (slavizarea unor populaţii romanizate, cum s-a întâmplat în Dalmaţia). Romanitatea însă îşi va păstra întreaga personalitate în nordul Dunării, slavii fiind asimilaţi de către populaţia dacoromană. Una dintre urmări este şi faptul că, prin stabilirea lor în zonele dunărene, slavii au îngreunat pentru un timp contactul direct al teritoriilor orientale cu renaşterea culturală latină din Occident. Însă, slăbirea temporară a relaţiilor cu Occidentul în curs de feudalizare şi, implicit, cu latina medievală, nu a însemnat că fosta Dacie romană a rămas în afara oricăror manifestări culturale.

Este adevărat că rolul jucat de latina medievală în Occidentul Romaniei i- a revenit, cel puţin pentru început, slavonei, folosită, ca în întreaga zonă balcanică, drept limbă de cancelarie, de cultură şi de cult; dar, după cum afirmă **I.Bogdan**,[195] această slavonă era puternic impregnată de influenţe bizantine, neogreceşti, turceşti, maghiare, săseşti şi, în special, româneşti (tot aşa cum latina medievală îşi însuşise lexeme ale limbilor cu care funcţiona în paralel), constatare ce apare şi la alţi autori.[196] Folosirea slavonei în "stil românesc", alături de alte fapte, demonstrează persistenţa conştiinţei latinităţii în fosta Dacie romană, chiar în condiţiile grele ale epocii la care ne referim.[197]

8.5. Cultura perioadei respective a avut, la fel ca în apusul germanic şi diferit de Iberia mulsumană, un preponderent caracter religios. Chiar dacă s-au contopit nucleele locale cu

---

[195] *Documentele lui Ştefan cel Mare*, Buc., 1913, vol. I, II.

[196] **Gh.Mihăilă**, *Dicţionar al limbii române vechi*, p. 35 - 36: "O importanţă deosebită o are... şi caracterul sui generis al slavonei româneşti, mânuită mai ales de dieci români, care întâmpinau unele dificultăţi în experimarea corectă în această limbă şi introduceau vrând-nevrând românisme, alături de unii dieci, slavi (ucrainieni), folosiţi mai ales la actele externe"... În aceeaşi ordine de idei vezi şi **C.Giurescu - D.Giurescu**, *Istoria Românilor*, Buc., 1975.

[198] Înainte de creştinare slavii nu au cunoscut forme organizate de instruire; este deci explicabilă marcarea puternică a evoluţiei culturale slave de lumea

Scanned with OKEN Scanner

influenţe bizantine sau latine, aceasta s-a petrecut sub directa acţiune a bisericii.

Slavii se vor creştina târziu,[198] între sec. al VIII-lea şi al X-lea; va fi o creştinare de sus în jos (la fel ca la unii germanici şi deosebit de situaţia din Imperiul roman târziu) care nu va înlocui complet cultul păgân, ci se va adapta de multe ori acestuia (de ex. Sfântul Ilie are aceleaşi caracteristici cu zeul Perun). Creştinismul va avea pentru slavi şi efectul accesului la cultură; prin scrierea greacă sau latină se face apropierea cu zonele culturale respective, care va duce în final la separarea celor două arii de cultură: bizantin-ortodoxă şi latin- catolică.

Până în sec. al IX-lea slavii vor folosi scrierea latină sau greacă, fapt care explică preluarea unor elemente ale culturilor respective. Scrierea slavă se va constitui în două etape: în prima, cea glagolitică, alfabetul a fost creat de Chiril (863); etapa a doua - chirilică - de după 885, a fost urmarea activităţii, (în Bulgaria), a elevilor lui Chiril şi Metodiu. Această grafie va pătrunde peste Dunăre odată cu cultura şi limba slavonă, mai ales după sec. al XIV-lea, după unirea cnezatelor şi a voievodatelor; dar procesul începuse, izolat, mai înainte, din sec. al X-lea:[199] "în Ţările române s-au păstrat unele dintre cele mai importante scrieri aparţinând culturilor sud-slave, în texte mai vechi decât în locul de origine şi până azi se face apel la copiile româneşti".

---

bizantină şi, uneori, chiar de cea latină (vezi oraşele de pe coasta dalmată - Spilt, Zadar).

[199] **C.şi D.Giurescu**, lucr. cit., p. 382; vezi inscripţiile chirilice din sec. X/XI descoperite la Mircea-Vodă, Murfatlar, Bucov, Garvăn, Niculiţel; cea mai veche inscripţie chirilică datată este cea de la Mircea-Vodă - anul 943 - descoperită în 1950 (**Gh.Mihăilă**, *Începuturile*.... p. 43 - 71).

Scanned with OKEN Scanner

9. SITUAȚIA LINGVISTICĂ ÎN EUROPA ROMANICĂ INCIPIENT FEUDALĂ

9.1. Ca urmare a tuturor acestor împrejurări care au obligat civilizația romană și limba latină să intre în contact cu structuri diverse și diferite - atât față de latină, cât și între ele - au dispărut factorii care ar fi putut să asigure un cadru unitar dezvoltării lingvistice. Deși latina a constituit structura de bază în formarea limbilor romanice, organizarea și funcționarea unor sisteme au fost alterate în urma evoluției divergente a teritoriilor colonizate.

Am observat deja (cap. 5) că prima mare diferențiere lingvistică se realizează pe plan intern, prin adâncirea opoziției între norma clasică și vorbirea populară. Cu cât accesul la cultură este mai limitat, cu atât evoluția celor două aspecte (clasic și vulgar) se diferențiază față de punctul comun de pornire.

Scanned with OKEN Scanner

Aspectul popular (latina vulgară) este cel care reprezintă limba "universală" folosită zilnic - şi în toate mediile - în Imperiu[200] şi care menţine, pentru o anumită perioadă de timp, o unitate lingvistică relativă a tuturor provinciilor.

9.2. Un fenomen general al epocii este bilingvismul, premergător definitivării idiomurilor romanice. Etapa principală a bilingvismului a fost cea realizată între limba latină şi idiomurile autohtone, imediat după cucerirea diferitelor regiuni. În această ordine de idei menţionăm din nou existenţa, pentru cercetător, a unei discrepanţe de ordin cognitiv între latină - foarte bine cunoscută din numeroase texte şi documente - şi limbile populaţiilor cucerite de romani, despre care se ştiu, în genere, puţine lucruri.[201] În ceea ce priveşte posibilităţile de cunoaştere a substratului limbilor romanice, ele sunt încă destul de limitate pentru întreaga Românie; sursele directe sunt puţin numeroase, cu excepţia toponimicelor de diferite categorii:[202] "Este vorba despre limba mai mult sau mai puţin unitară a unei populaţii indo-europene (celtica din Gallia, daco-moesiana în Dacia) sau neindo-europene (iberica din Peninsula Iberică), înlocuită în timp

---

[200] Chiar dacă în administraţie continua să fie utilizată latina clasică. Caracterul de "universalitate" se va transfera din nou asupra latinei clasice mai târziu (dar în anumite limite, marcate de gradul de cultură) odată cu Renaşterea carolingiană, cu redescoperirea antichităţii, cu adoptarea latinei ca limbă de cult. În această ordine de idei, **Vänäänen** (lucr. cit., 52) este de părere că textele târzii reprezintă o latină "de comunicare", suprapusă limbilor populare (*hablas populares*), în timp ce latina clasică, datorită creştinismului, şi-a mai putut menţine rolul de "unificator" (sentimiento de comunidad romana).

[201] "În afară de greaca homerică, despre daco-getică, tracă, iliră, frigiană şi alte limbi preantice vorbite, dar dispărute aproape fără a lăsa urme directe, ni s-a transmis un material extrem de sărac, fragmentar... În stadiul actual al cercetărilor, nu putem spune cu precizie nici care a fost numărul limbilor aflate în spaţiul carpato-danubian, balcanic şi microasiatic înainte de expansiunea romană, nici care era natura raporturilor de înrudire între ele" (**Vraciu**, *Limba daco-geţilor*, Timişoara, 1980, p. 96).

[202] *Manual de lingvistică romanică*, T.U.B., 1979, P. 31-33, vol. II.

Scanned with OKEN Scanner

de latină, în urma unui îndelungat și puternic proces de romanizare. Este drept că asupra naturii limbii iberice există încă vii discuții - legătura ei cu idiomurile din nordul Africii (într-un complex euroafrican, după unii), sau cu basca și, eventual, cu limbile caucaziene (în cadrul "ibero-" sau "euskaro-caucazian", după alții) nefiind încă clarificată. La aceasta se adaugă, pentru nord-vestul Peninsulei Iberice, substratul celtic mai recent, dar acesta din urmă este în general mai ușor definibil, prin comparație atât cu cel al francezei, cât și cu limbile celtice insulare. Pentru Galia se vorbește și despre un substrat preceltic neindo-european, poate înrudit cu cel iberic, dar rolul lui nu este important și, în ansamblu, este dificil de dovedit. Cât privește substratul limbii române, discuția dacă acesta este identic cu limba tracă sau cu cea ilirică, purtată cu aprindere în prima jumătate a secolului nostru, trebuie considerată depășită, după delimitarea unui idiom daco-moesian cu trăsături deosebite atât față de tracă, cât și față de ilirică, deși înrudit cu amândouă... Niciuna dintre aceste limbi nu ne este direct cunoscută, fie prin texte, fie prin inscripții de mare întindere, care să ne permită identificarea directă a elementelor de substrat din actualele limbi romanice... Limba bretonă și limbile din Insulele britanice, care se înrudesc îndeaproape cu limba galilor, fără a fi identice cu ea; limba albaneză, continuatoare a limbii ilirice (sau, mai exact, a unuia dintre idomurile ilirice), înrudită, dar nu continuatoarea directă a daco-moesienei. La aceasta se adaugă faptul... că între limbile de substrat (astăzi dispărute) și unele limbi moderne bine cunoscute există relații foarte strânse: iberica pare a fi fost legată de idiomurile din nordul Africii (și, poate, de cele caucaziene), celtica continentală cu limbile italice și cu cele germanice, daco-moesiana cu limbile baltice, cu armeana și cu limbile indo-iranice. Cât privește substratul limbii italice, situația este deosebit de complicată, fiind vorba nu de unul, ci de numeroase substraturi. Este vorba mai întâi de duzina de limbi ale populațiilor preromane ale Italiei, dintre care unele, ca osca, umbriana și, eventual, veneta, mai îndeaproape înrudite cu latina; altele, ca mesapica, legate prin conexiuni mai îndepărtate, iar altele, în sfârșit, aflate

Scanned with OKEN Scanner

în afara oricărei înrudiri - ca limbi neindoeuropene: etrusca, retica, ligura, probabil sicula. Toate acestea constituie substratul "primar" al limbilor romanice,[203] cel specific fiecărei limbi în parte putând fi numit "secundar"...

Numărul cuvintelor românești atribuite substratului a variat foarte mult în decursul timpului. I.I.Russu (1967 și 1970) crede că e vorba de 70 - 80 de cuvinte comune cu albaneza și de circa 90 de unități existente numai în română. Dăm mai jos, spre exemplificare, câteva cuvinte existente numai în română pentru care probabilitatea provenienței din substrat este maximă: *brânză, brusture, bumb, burduf, burtă, doină, gorun, scai, stâncă, zimbru.* Iată și câteva cuvinte din română care se regăsesc în albaneză: *abur, baci, balegă, brad, buză, căpșună, ceafă, copac, copil, fluier, grad, gata, ghimpe, groapă, grumaz, guşă, mal, mazăre, măgar, moș, mugur, scrum, sâmbure, spumă, strungă, șopârlă, țarc, urdă.* O serie de cuvinte atribuite substratului daco-moesian se regăsesc în forme și în sensuri foarte asemănătoare în spațiul alpino-carpatic, în special în nord-estul Italiei și în Elveția romanșă: *baltă, ciuf, cioară, rață* etc.

9.3. Limbile romanice "primitive" includ influențe lingvistice ale migratorilor asimilați pe parcurs de populațiile romnizate: germanici, slavi, mauri etc. Acesta ar fi a doua etapă esențială de diferențiere, pe care am numit-o "externă", deoarece se realizează în afară și independent de Imperiu. Libere de constrângerile administrative ale statului roman dispărut și ale normei lingvistice reprezentată de latina clasică, idiomurile locale cunosc o evoluție independentă, diferențiată de la un teritoriu la altul. Desigur că este o operație anevoiasă depistarea și datarea cu precizie a momentelor (etape, epoci) când se distanțează între ele teritoriile romanizate; se apelează, în general, la inscripții și, deși informațiile pe care ni le oferă nu arată mari și profunde difersificări ale latinei, totuși, în unele dintre ele transpar începuturi de modificări lingvistice ce se vor dovedi specifice unui anumit

[203] Nu credem că poate fi indentificat substratul limbilor romanice cu cel al limbii latine.

Scanned with OKEN Scanner

teritoriu. Iată, spre exemplu, o inscripţie de la Ulmetum, din Moesia Inferior, despre care se crede astăzi că ar data din sec. al III-lea sau al IV-lea e.n.[204]: VALEANTES / VOS QUI SUPE / RI(S) SETIS ET CO / LETES MANES (NES)T / RES QUIA VOS NOS VENI / TURI SETIS / AUR(ELIVS) SISINVS PA / GANUS VIXIT ANNIS SVPER / LXX / ET SVPERIS DE S / VOET CONVINGI. În lectura noastră această inscripţie ar însemna: "Să fiţi sănătoşi, voi care sunteţi în viaţă şi îngrijiţi-vă de manii noştri, căci şi voi aveţi să veniţi la noi. Aurelius Sisinus săteanul a trăit ani peste 70 şi celor în viaţă din (banii) a (ai) soţiei (sale le-a pus acest monument)". Sub aspect lingvistic textul acesta cuprinde o serie de greşeli semnificative. Dacă trecem peste erorile pur grafice (diftografia *superis setis* şi *haplografia manestres*) vom observa în ordine: conjunctivul urării stă alături de indicativul cu valoare imperativă, ambele prezentând confuzia fonică E/I (*valeates coletes*); *superi*, forma simplă, utilizată în locul compuşilor *superstites* sau *superstantes* (primul clasic, al doilea mai frecvent în inscripţiile târzii) trebuie interpretată ca o încercare de exprimare poetică, de tipul celor des întâlnite în epitafuri: *setis*, mai mult decât o simplă variantă a lui *sitis*, trebuie să fie - cu valoarea sa de indicativ - o mărturie directă asupra refacerii analogice a pluralului verbului a fi în România orientală; ... în sfârşit, ablativul *annis*, folosit în scris în locul clasicului acuzativ de durată *annos*, este "normal" în inscripţiile târzii"...

9.4. Întâi părăsirea provinciilor de către romani şi apoi "izolarea" lor prin interpunerea de grupuri lingvistice non-latine (vezi migraţiile şi urmările lor) au creat dificultăţi în menţinerea unor legături permanente regulate între centru şi periferie. Blocarea drumurilor terestre, închiderea Mediteranei, predominarea altui spirit în legislaţie şi cultură, toate acestea sunt factori în plus datorită cărora, în final, unitatea lingvistică se deteriorează. Nu se mai poate păstra o unică normă, deoarece inovaţiile nu se mai transmit în mod egal în nici un sens, iar provinciile capătă independenţă şi în dezvoltarea lingvistică.

[204] *Manual de lingvistică romanică*, II, 1979, p. 245 - 246.

Scanned with OKEN Scanner

În plus, decăderea și uneori chiar distrugerea parțială a centrelor urbane au anulat încă unul dintre punctele de sprijin ale cultivării limbii (fac excepție unele teritorii ocupate de germanici - Galia sudică, Iberia nordică; alături de alți factori, și menținerea latinei scolastice accentuează procesul de diversificare lingvistică sau ritmul de readaptare a unor sisteme ale limbii). Deși creștinismul - noul "imperiu universal" spiritual - se propaga prin limba latină, nu a putut realiza revitalizarea acesteia ca unic mijloc de comunicare, așa cum fusese inițial în Imperiu. Lipsa de eficiență, sub raport lingvistic, a acțiunilor bisericii a avut la origine nu numai faptul că, cu cât distanța în timp față de Imperiu creștea, cu atât latina devenea mai impură; dar, fapt esențial, rezistența cea mai puternică se manifestă prin acțiunea "subterană", dar consecventă, pe care o opuneau alte limbi, în procesul de formare, viitoarele idiomuri neolatine. Așa încât, biserica nu poate impune limba latină ca mijloc "universal" de comunicare, deoarece nici ea nu are posibilitatea de a opri procesele evolutive eterogene din provincii,[205] nemaiexistând un punct comun, un scop comun, un centru care să stimuleze o dezvoltare convergentă, direcțiile evolutive au o orientare divergentă. Fenomenul cultural este neglijat, limba clasică se degradează; tot mai numeroase influențe lingvistice "străine" latinei capătă stabilitate în vorbire datorită frecvenței lor și ca urmare a situației favorabile a procesului în sine în noul context social. Astfel se justifică, de exemplu, redactarea, în secolele al VIII-lea și al IX-lea, a unor texte glosate, pentru a face mai ușor de înțeles latina clasică. În Glosele de la Reichenau (sec. al VIII -lea, nordul Franței): *binas-duas* et *duas*, *pulchra=bella*; *optimum=valde bonum*; *ait=dixit*; *statuit=stare fecit*; *canere=cantare*; *is=ille*; *in ore=in bucca* etc. După cum se poate observa, apar dificultăți în special la formațiile sintetice - glosate prin altele analitice -, la verbe cu flexiune incompletă

[205] Conciliul din Tours - 813 - admitea adresarea către Dumnezeu în romanica sau germanica vulgară (in rusticam romanam linguam aut theotiscam), iar epitaful lui Grigore II (an 999) este trilingv: "usus francisca, vulgari et voce latina instituit populos eloquio triplici"...

Scanned with OKEN Scanner

sau "aberantă", la unele pronume nepertinente, la lexeme cu sens multiplu sau mai "șters" etc.; toate acestea sunt înlocuite prin forme mai simple, regulate, ușor de reținut, deci - accesibile.

În Glosele de la Kassel (sec. al IX-lea, Bavaria) glosările sunt în majoritatea lor germanice: *oculos=augun, homo=man, homo iste=deser man, pedes=foozi* etc.

Chiar unele instituții culturale păstrate cu tendința lor clasică (școlile din sudul Galiei sau din nordul-estul Hispaniei) nu reușesc să frâneze acest proces ci, în cel mai bun caz, să-l încetinească, prin imprimarea unui ritm mai lent dezvoltării lingvistice în teritoriile menționate.

9.5. La accentuarea diferențelor de ritm va contribui în curând și latina medievală,[206] care va funcționa paralel cu idiomurile romanice occidentale în formare și care, spre sfârșitul evului mediu, va ceda acestora funcția de limbi oficiale - factor principal în procesul de realizare a unității statale.[207]

9.6. Ca urmare a migrațiilor și a constituirii de formațiuni statale germanice pe fostele teritorii romanizate din Apusul Europei, elementele germanice participă efectiv la procesul de formare a limbilor romanice occidentale,[208] în primul rând datorită faptului că majoritatea statelor germanice vor fi

---

[206] Limbă "universală" a culturii și relațiilor dintre state, o necesitate obiectivă pentru epoca feudalismului timpuriu, atunci când limbile europene nu ajunseseră încă la o stabilitate de structură și expresie.

[207] Decretul lui Francisc I (1539) interzicea folosirea oricărei alte limbi, în afara francezei, pe întreg teritoriul Franței; decretul era restrictiv nu numai împotriva latinei medievale, ci și împotriva provensalei (idiom de mare prestigiu în sudul Franței până în sec. al XIII-lea; dezastrul economic care a urmat războaielor albigenzilor a antrenat și involuția culturală a regiunii); acțiunea lui Francisc I se înscrie într-un program mai larg de constituire a unui stat național unic, deci de îngrădire, diminuare și anihilare a puterii feudalilor (finalizarea acțiunii îi va aparține lui Richelieu).

[208] **C.Tagliavini**, *Originile limbilor neolatine*, Buc., 1979; **Pierre Bec**, *Manuel pratique de philologie romane*, I, II, Paris, 1970; *Manual de lingvistică romanică*, II, T.U.B., 1978 etc...

Scanned with OKEN Scanner

"nucleele" de cristalizate a popoarelor şi idiomurilor romanice occidentale; acest lucru demonstrează ascendentul culturii şi limbii latine asupra altora contemporane sau posterioare lor.

9.7. Elementele slave au o acţiune diferenţiată: nu afectează structura lingvistică locală nord-dunăreană, în schimb o vor concura pe cea dalmată, la a cărei dispariţie vor contribui în decursul secolelor. În condiţiile separării de Imperiu şi a unor migraţii ce se întind pe parcursul multor veacuri, zona balcano-dunăreană cunoaşte adaptări diferite. Ne referim la împrejurările prin care regiunea sud-dunăreană va gravita precumpănitor spre Bizanţ (şi, ulterior, se va slaviza), Dalmaţia se va orienta iniţial spre Italia (dar cu acelaşi final, slavizarea), în timp ce fosta Dacie romană se va constitui într-un nucleu care va reuşi să-şi păstreze personalitatea, fără să întrerupă relaţiile cu celelalte nuclee ale teritoriului balcano-carpato-dunărean; şi astfel se explică detaşarea unei "latine daco-romane" care va păstra în timp multe elemente "conservatoare". Persistenţa limbii latine în zona Imperiului de răsărit a constituit fără îndoială o realitate care a favorizat în mod direct şi substanţial romanitatea carpato-dunăreană; căci abia după o perioadă de "paralelisme" între latină şi greacă se va ajunge la reelenizare (în anul 610 limba greacă devine limba oficială a Imperiului bizantin); chiar şi atunci (şi poate tocmai de aceea) iese în evidenţă continuitatea unor forme latineşti.[209]

9.8. Pentru aria iberică nu poate fi omisă contribuţia substanţială a maurilor. Astfel, limba spaniolă continuă să păstreze până astăzi numeroase şi importante elemente arabe (în special în lexic) - cu un grad ridicat de frecvenţă şi cu o arie de răspândire care depăşeşte Pirineii, apărând şi în zonele galo-romanice, italo-romanice sau chiar general europene. Iată şi câteva consideraţii ale lui Tagliavini: "Am arătat că unul dintre cele mai puternice canale pentru pătrunderea elementelor dintr-o limbă în alta este

---

[209] **H.Mihăilescu**, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Editura Academiei, Bucureşti, 1960, p. 38-40.

Scanned with OKEN Scanner

oferită de bilingvi: mozarabii au fost în general bilingvi şi lor li se datorează faptul că foarte multe elemente arabe au pătruns în lexicul limbilor iberico-romanice... În nici unul dintre teritoriile ocupate arabii nu au reuşit însă a face să supravieţuiască limba lor; influenţa arabă se limitează de fapt la împrumuturi lexicale, la toponimie, la câteva nume proprii de persoane (nume de familie) şi la foarte puţine urme în fonetică; în nici o parte din România europeană, cu excepţia insulei Malta, unde limba romanică a fost înlocuită cu un dialect arab de tip magrebin, mult modificat apoi, în cursul secolelor, de puternica influenţă a italianei, care totdeauna a avut în Malta rolul de cultură... O serie de termeni care se referă la cultura medievală (astronomie, matematică, medicină, filozofie etc.), intră în patrimoniul cultural european. Sunt cuvinte care, pornind din Peninsula iberică sau Sicilia, se răspândesc în italiană, franceză şi de aici în celelalte limbi europene. Unele sunt de origine erudită, ca *algebra*, care înseamnă de fapt "restaurare, reducere"... Mai mulţi termeni arabi care s-au răspândit în toate limbile europene se referă la astronomie, în care arabii au fost, după cum se ştie, maeştri: *azimut, zenit, almanaco*.... de remarcat sunt şi numele referitoare la chimie sau, mai bine-zis, la chimia medievală sau la alchimie, începând chiar cu numele de *alchimie*... Deoarece multe cuvinte de origine arabă se referă la marină şi la comerţul maritim, vom aminti numai câteva care mai există încă în italiană, ca: *ammiraglio* "amiral", *arsenale* "arsenal", *darsena* "şantier naval", *dogana* "vamă" - şi sp. *aduana*, fr. *douana*; *fondaco* "magazin" etc. (n.n. vezi şi *azucar* "zahăr", *azafrán* "şofran", *quintal* "greutate mare", *carate* "greutate mică", *tassa* "ceaşcă", *aljuba* "veşmânt" - fr. *jupe* "fustă" etc.)".[210]...

Această etapă a migraţiilor, îndelungată şi deseori contradictorie, a creat principalele condiţii pentru formarea de noi nuclee social-economice şi cultural-politice, fundamentând astfel şi continuarea cadrului propice diversificării lingvistice.

Spre sfârşitul perioadei imperiale, în epoca migraţiilor şi a primelor formaţiuni statale feudale (până în sec. al IX-lea,

---

[210] lucr. cit., p. 247 - 253.

Scanned with OKEN Scanner

când este atestată pentru prima oară o limbă romanică - franceza - *Les Serments de Strasbourg*, 842)[211] au loc modificările de bază prin care latina se diversifică în limbi neolatine: *româna, dalmata, italiana, sarda, retoromana, franceza, provensala, [franco-provensala], spaniola, portugheza, catalana.*

Vom urmări, sintetic, principalele transformări care apar și se dezvoltă în epoca circumscrisă datelor de mai sus.

9.9. Mai mulți specialiști s-au ocupat de diferențierea sistemului vocalic după zonele geografic-lingvistice ale României. Tagliavini[212] stabilește un tabel comparativ al modificărilor fundamentale petrecute în vocalism:

"În fazele preistorice ale sardei și ale anumitor dialecte conservatoare din Lucania, vom avea deci:

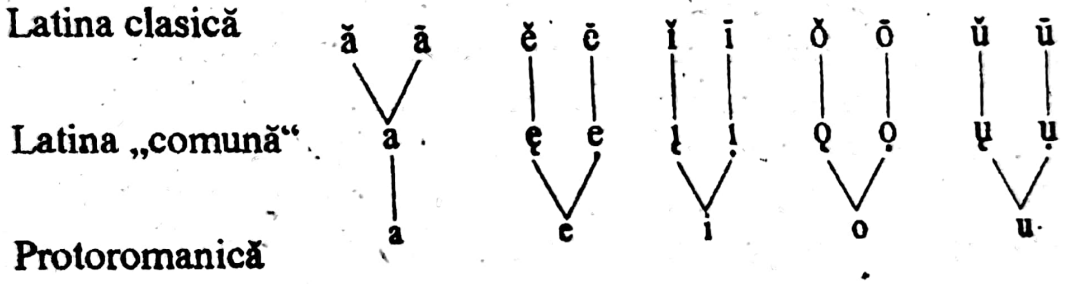

---

[211] Text francez: "Pro Deo amur et pro Cristian poblo et nostro commun salvament, d'ist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo, et in adiudha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fradre salvar dift, in o quid il mi altresi fazet, et ab Ludher nul plaid nunquam prindrai qui, meon vol, cist meon fradre Karle in damno sit"...

Text germanic: "In Godes minna ind in thes Cristianes folches ind unser bedhero gehaltnissi, fon thesemo dage frammordes, so fram so mir Got gewizci indi mahd furgibit, so hald in thesan minan bruodher, soso man mit rethu sinan bruher scal, in thiu thaz er mig so sama duo, indi mit Ludheren in nohheiniu thing ne gegango, the, minan willon, imo ce scadhen uuerdhen"...

Text latin: "Per Dei amorem et per Christiani populi et nastram communem salutem, ab hac die, quantum Deus scire et posse mihi dat, servabo hunc meum fratrem Carolum, et ope mea et in quamque re ut quilibet fratrem suum servare jure debet, dummado mihi faciat, et cum Lotario nullam unquam pactionem faciam, quae mea voluntate huic meo fratri Carlo damno sit"... (apud Tagliavini, lucr. cit., p. 396).

[212] Tagliavini, lucr. cit. p. 187.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru România orientală în schimb vom avea:

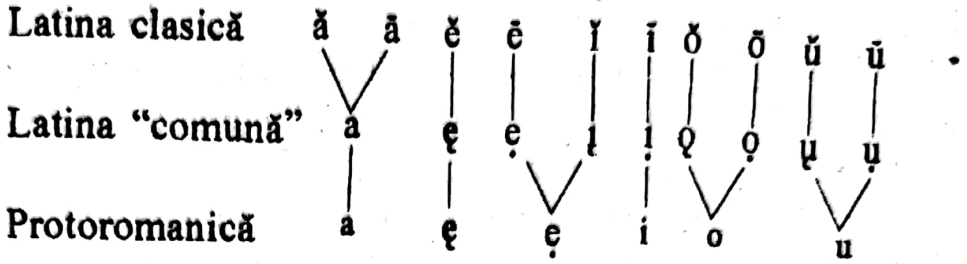

Pentru Sicilia şi o bună parte a Italiei meridionale schema ar putea fi următoarea:

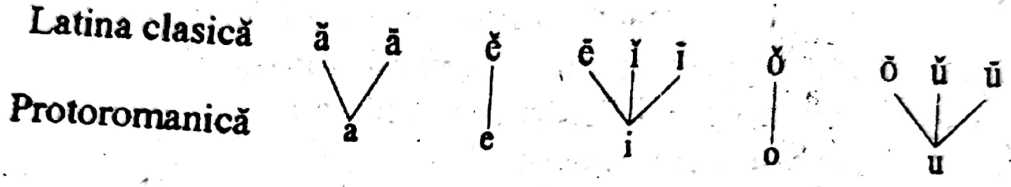

Pentru vocalele atone în silabă internă, schema reducerii vocalismului latinei vulgare ar putea fi reprezentată în felul următor:

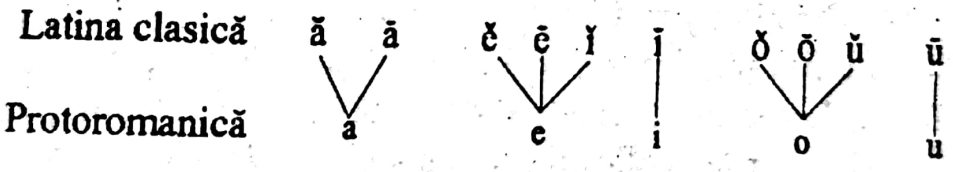

Cantitatea slăbeşte treptat în favoarea accentului dinamic; tóate vocalele accentuate neurmate de consoană au fost pronunţate lung şi deci au avut tendinţa să diftongheze în limbile romanice; vocalele urmate de consoane au fost pronunţate scurt"... (p. 187/188).

Rezultă delimitarea unor caracteristici:

a) Trăsătura "deschis", valabilă pentru întregul sistem vocalic din sardă şi unele dialecte foarte conservatoare italieneşti (Lucania).

b) Prezenţa fonemelor O,U cu timbru mediu (provenite din Q, O şi U,U) în romanica orientală.

c) Contopirea lui Ę,I,Į › I şi a lui Ǫ, Ų, Ụ › U în România centrală.

Scanned with OKEN Scanner

Concomintent are loc şi un proces de rediftongare, care afectează întreaga Românie veche şi care va evolua diversificat ulterior, în raport de valorificarea şi iradierea spre diferite puncte ale structurii gramaticale a relaţiei cantitative şi calitative dintre silaba închisă şi silaba deschisă.

Diftongarea se va menţine şi se va amplifica în idiomurile cu preferinţă pentru silaba deschisă, de exemplu română, unde opoziţia dintre *vocală / diftong* are importante funcţii paradigmatice, marcând opoziţia de gen (*prost / proastă, frumos / frumoasă, deştept / deşteaptă*), de număr (*bob / boabe, poartă /porţi*), de persoană (*cobor / coboară, alerg / aleargă*).

Limbile care menţin distincţia relevantă între silaba închisă şi silaba deschisă (de exemplu, franceza), vor fi mai puţin interesate în acest proces.[213]

O prezentare sintetică a diftongării romanice propune Maria Iliescu.[214]

"Nu se poate stabili cu certitudine dacă diftongarea vocalelor accentuate şi deschise (e) şi o / (numită diftongarea romanică) constituie un fapt de latină târzie sau s-a petrecut independent în fiecare limbă romanică. Deşi a doua ipoteză e mai probabilă, dăm aici elementele de bază ale fenomenului, fără a ne ocupa de diferite explicaţii care i s-au dat. Diftongarea romanică nu e caracteristică pentru toate limbile romanice şi nici nu e realizată uniform.

Portugheza, catalana, occitana şi sarada nu prezintă diftongarea romanică; la unele limbi ca italiana şi franceza, această diftongare e condiţionată. Ea depinde de caracterul silabei în care se găseşte vocala diftongată, în sensul că fenomenul are loc numai în silabă deschisă (= care se termină în vocală). Lat. FE / RU în care E se găseşte într-o silabă deschisă se diftonghează la *ie* (fr.*fier*, it. *fiero*):

---

[213] Cf. **Bertil Malmberg**, *Phonétique francaise*, Malmö, 1969, şi *Phonétique générale et romane*, The Hague - Paris, 1971; **A.Haudricourt et G.Juilland**, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme francais*, The Hague-Paris, 1970.

[214] *M.R.L.*, II, T.U.B., 1979, P. 89 - 92 (**Maria Iliescu**).

În alte idiomuri, ca româna, vegliota, istriota, friulana, valona și spaniola, diftongarea romanică e necondiționată. Ea nu depinde de caracterul deschis sau închis al silabei în care se găsește vocala E din lat. FER / RU se diftonghează (rom. *fier*., vegl., *fîrul*, *fiar*, sp. *hierro*).

Având în vedere că diftongarea romanică atinge numai fonemele vocalice deschise é / și / o / , și că limba română nu are fonemul / *o* / , în urma confuziei lui [O] cu [O] › [O], diftongarea romanică nu e realizată decât pentru / é / › (ie) (MELE › miere).

Primul rezultat al diftongării romanice sunt diftongii ascendenți *ie* și *uo*.

Diftongarea romanică trebuie distinsă de alte tipuri de diftongări, mai târzii, ca diftongarea numită "franceză" și diftongarea metafonică. Diftongarea numită "franceză" se manifestă în limba franceză și în unele dialecte retroromane. Ea acționează asupra vocalelor accentuate închise / é / și / o /, dând diftongi descendenți, a căror primă fază este *ei* și *ou*.

Diftongarea metafonică românească

Metafonica constă în modificarea, prin anticipare, a timbrului vocalic din silaba imediat următoare. O asemenea metafonie a dus în română comună la trecerea lui (*o*) la (*oa*) și a lui (*é*) la (*ea*), atunci când urmează vocala *-e* sau *-ă*. Și în acest caz e vorba de o diftongare condiționată. Ea este metafonică fiindcă depinde de existența unui alt sunet, în cazul de față *-e* și *-ă*:

NIGRA › NEGRA › rom. neagră; dar NIGER › NIGRU › rom. negru; MORTE › rom. moarte; dar MORTU › rom. mort.

Trebuie să distingem așadar:

Diftongarea romanică	**Diftongarea "franceză"**	**Diftongarea metafonică românească**
é › ie	é › ei	é...a/e›ea
o › ue	o › ou	o....o/oa

Scanned with OKEN Scanner

În aceeași perioadă, dentalele T,D și velarele C,G, în contact cu E, I, Y se alterează, la fel ca și sonantele L, N; urmarea va fi crearea unor serii consonantice pe care latina nu le-a avut (africatele surde și sonore, din dentale și velare), sau pe care le-a cunoscut numai sub forma unor variante particulare (palatalele).

În diferite stadii formative, noile serii sunt comune României vechi; mai târziu, subsistemele africatelor surde sau sonore vor avea indici diferiți de frecvență: unele limbi romanice le vor păstra pe amîndouă (româna, italiana), în timp ce altele vor dezvolta cu precădere fie africatele surde (Ibero-romania), fie pe cele sonore (Galo-romania).[215]

Reorganizarea cantitativă și calitativă a sistemelor fonetice romanice, ca urmare a simplificărilor operate de latina vulgară, este reprezentată, poate, în modul cel mai concludent, de limba română, care a realizat și a menținut în permanență nu numai o bogată serie de diftongi, ci și noi foneme vocalice (ă,î) și consonatice (în număr de zece).

Din punct de vedere cantitativ, sistemul fonetic al limbii române prezintă două vocale [ă, î] și zece consoane noi [c, g, ts, dz, k' g', s, z, x, z].

Dezvoltarea vocalei *ă* a fost interpretată ca o reacție a substratului traco-dac al românei sau explicată ca un fenomen de natură balcanică, pornindu-se de la existența unui *ă*, cu trăsături articulatorii ușor diferite, în bulgară și albaneză. În perspectiva romanică, *ă* și *î* sunt în română expresia unei tendințe de închidere a vocalelor neaccentuate.

Rom. *ă* provine din:

- lat. *a* aton: MENSA › masă, BARBATUS › bărbat:
- lat. *e* precedat de o consoană labială, când în silaba următoare vocala nu este *e* sau *i*: PECCATU(M) › păcat, VERUS › văr, VIDEO › văd;
- lat. *e* precedat de *r, rr, cr*: RESINA › rășină, HORRESCO › urăsc, CREPO › crăp;

---

[215] **E.Goga - C.Lupu,** *Filologie romanică - caiet de seminar*, T.U.B., București, 1980, p. 9 - 12.

Scanned with OKEN Scanner

- lat. *e* plasat după *s, z, t*: SEPTIMANA › săptămâna, DEU › zău, REXO › ţăs (regional);

- lat. *o* neaccentuat: QUOD › că, FORAS › fără.

Rom. *î* apare din :

- lat. *a* urmat de nazală: LANA › lână, CAMPU › câmp;

- *e* + n, m: VENA › vână, VENUT › vânt, * TEMPLA › tâmplă;

- lat. *i.* + n, m: IN › în, IMPERATOR › împărat, INCIPERE › începe.

În afară de diftongarea romanică a lui *e › ie*, româna cunoaşte o diftongare metafonică a lui *e* şi a lui *o* (‹ o şi o) datorate unui *e, a* sau *ă* în poziţie finală, şi anume *e › ea* şi *o › oa*. În româna modernă, ea se monoftonghează, în anumite condiţii, la *e* (*lege* › leage › lege), în timp ce *oa* se menţine.

Cele zece inovaţii consomatice sunt fie rezultatul unor modificări de natură fonetică, fie au fost introduse odată cu diverse împrumuturi lexicale.

Africatele [c, g, ts, dz], care constituie o serie nouă în sistemul consomatic romanic, s-au dezvoltat ca urmare a acţiunii palatalizante exercitate de y, i, sau ĕ.

Oclusivele palatale [k', g'] au apărut, ca şi în italiană, din grupurile lat. *cl, gl*, primare sau secundare: CLAVE › cheie, VIGILARE › veghea.

[X] a pătruns în inventarul consonatic românesc odată cu termenii asimilaţi din slavă, a căror structură fonetică conţinea această spirantă: XARI › har, XRANA › hrană. Ulterior [X] de origine slavă a fost susţinută prin împrumuturi lexicale din maghiară sau turcă, de tipul: magh. HATAR › hotar, tc. HAZ › haz.

Grigore Brâncuş (1961, pp. 471 - 475) propune interpretarea rom. [X] ca un reflex al substratului.

Constrictivele [z] şi [z] au fost introduse în sistemul fonetic al limbii române prin cuvintele slave: JAZU › iaz, PAZITI › păzi, ZALI › jale, ZARU › jar etc.

Scanned with OKEN Scanner

9.10. În afară de aceste substanţiale mişcări, prin care România în ansamblu îşi crează o structură fonetică mai bogată şi mai diferenţiată (dar şi un inventar fonologic mai amplu) fiecare teritoriu în parte va ajunge la unele elemente proprii (**ă / î** în română; **ö, ü** şi seria nazală în Galo-România şi, parţial, Ibero-România), a căror provenienţă va fi pusă fie pe seama substratului sau a adstratului, fie ca urmare a unor factori de natură anatomofiziologică (vezi Malmberg).

9.11. Importante mutaţii se observă şi în organizarea unor componente ale structurii morfologice. Diferitele puncte de dezechilibru, accentuate prin anularea funcţiei de reglare care revenise altădată latinei clasice, vor permite ulterior limbilor romanice să-şi construiască sisteme proprii, dar de tip latin.

Atragem încă o dată atenţia asupra unei noi calităţi care va forma axul lingvistic al României, în contrast cu latina:

Extinderea structurilor, sistemelor şi procedeelor analitice

Distribuţia instabilă a claselor nominale (declinarea) provoacă reducerea numărului de termeni: din cele cinci "declinări" clasice rămân numai trei, prin fuzionarea tipurilor pari şi imparisilabice din cadrul declinării a treia şi prin absorbirea substantivelor de declinarea a patra şi a cincea la declinarea I (femininele) şi II (masculinele şi neutrele). Această modificare cantitativă se petrece concomitent cu schimbări de calitate. Ne referim la funcţionalitatea morfemelor cazuale, care scade şi apoi devine redundantă în urma pierderii consoanelor finale (fenomen cu mare frecvenţă în latina arhaică şi, prin transmisie orală, generalizat în latina târzie). Drept urmare, opoziţia între cazuri se realizează prin stabilirea de relaţii obligatorii între caz şi prepoziţie (*de* + genitivul; *ad* + abl. sau acuzativul) fapt care, alături de alte fenomene similare (flexiunea adjectivală - comparaţia analitică, cu adverbe) va da câştig de cauză tipului flexionar analitic faţă de cel sintetic, caracteristic latinei clasice.

Scanned with OKEN Scanner

Persistența unor forme cazuale morfematice mai numeroase în română nu poate fi disociată (la fel ca și pentru păstrarea corelației ternare de gen de tipul Inanimat - neutru // Animat - masculin / feminin) de realitățile extralingvistice care au condus la formarea limbii române: printre altele, separarea Daciei de Imperiul roman occidental la o dată când nu se generalizaseră multe dintre "inovațiile" latine ce se vor consolida în "norma" lingvistică romanică de mai târziu (ex. corelația de gen binară, flexiunea nominală și adjectivală analitice, regimul mai lax al prepozițiilor etc.). Categoria genului pierde structura ternară (cu excepția românei) nu numai la substantiv, ci și la adjectiv și la alți determinanți. În ceea ce privește situația determinanților, remarcăm un tratament general-romanic: fără excepție, adjectivul a pierdut termenul neutru peste tot, inclusiv în română. Numeroasele forme pronominale din latina clasică nu se transmit limbilor romanice decât în proporție redusă. În schimb, în perioada de tranziție de la latinitate la romanitate, se conturează noi sisteme pronominale care completează unele lacune ale sistemului clasic. Astfel, pentru persoanele a III-a și a VI-a, la pronumele personal sunt adaptate demonstrativele *ille*, *ipse*, la fel ca și pentru posesive, noul sistem rezultat având următorul profil:

PERSONALE	**POSESIVE**
EGO	MEUS
TU	TEUS (cl. TUUS)
ILLUS, ILLA	SEUS, ILLUI
IPSUS, IPSA	
NOS	NOSTER
VOS	VOSTER
ILLI, ILLAE	ILLORUM
IPSI, IPSAE	

Scanned with OKEN Scanner

Apar însă şi situaţii noi în structura nominală, necunoscute latinei. Este vorba în primul rând despre categoria pronumelor de politeţe, inexistente în latină şi acomodate - fie din unele forme de pluralitate (fr. VOUS, it. VOI şi LEI), fie din formule de adresare (rom. *dumneavoastră)* - sp. *usted / ustedes* - cu particularitatea specifică de a selecta morfeme verbale de pers. a III-a şi a VI-a: *usted canta / ustedes cantan*).

În al doilea rând se remarcă formarea, în toată România, a unei noi părţi de vorbire: articolul. Faptul că latina clasică nu a avut articol este pus pe seama caracterului ei flexionar sintetic. Dezechilibrarea structurii sintetice şi extinderea modelelor analitice în toate compartimentele limbii (flexiunea nominală, comparaţia adjectivelor) a creat şi necesitatea unei noi funcţii de determinare, care va fi exprimată prin articol. În acest scop sunt folosite cu cea mai mare frecvenţă demonstrativele *ille, ipse, iste*, care vor fi preluate selectiv în România: sarda şi catalana vor dezvolta pe *iste*, iar celelalte pe *ille*.

Se observă deci productivitatea deosebită a acestor demonstrative în epoca post-clasică: indice ridicat de funcţionalitate în paradigma pronominală - sau transformarea în articol. Precizăm că diferenţierea lor sub acest aspect a depins de regimul relaţional în interiorul sintagmei nominale: excluzând un determinant adjectival de tipul formulei (neatestate) *ego bonus*, demonstrativele s-au comportat ca orice pronume personal şi au putut fi acomodate ca atare; dimpotrivă, în situaţiile când pierdea independenţa semantico-funcţională şi se realiza numai în context cu un substantiv (*homo ille, ille homo*) demonstrativul a evoluat în articol.[216]

Modificări similare cu cele din structura nominală au loc şi în structura verbală. Clasele de verbe se reduc (de la patru la trei, prin comasarea verbelor de conj. a II-a şi a III-a într-o singură clasă); puţine limbi romanice vor păstra cele patru grupe de verbe din latină: dalmata, româna, sarda. În afară de unele

[216] Vezi şi **B. Pottier**, *Introduction à l'étude de la morphosyntaxe espagnole*, Paris, 1965

Scanned with OKEN Scanner

pierderi parţiale, inegal răspândite pe zone (supinul, participiile, gerunziul), fostele conjugări perifrastice (activă şi pasivă) se încadrează tipurilor flexionare regulate, iar alte forme, deşi se menţin, îşi diminuează funcţionalitatea (infinitivul); *consecutio temporum* realizează valori notabile de frecvenţă în spaniolă, mai puţin în italiană şi franceză (ne referim la aspectele standard).

Importante, prin caracterul lor general romanic, vor fi însă două tendinţe evolutive - devenite normă pe măsură ce idiomurile neolatine se consolidau -, în direcţia transformării fundamentale a flexiunii sintetice în alta analitică. Ne referim la:

A/ Crearea modului condiţional din sintagme analitice cu valori aspectuale:

A1 / imperfectul lui HABERE + infinitivul verbului (*cantare habebat* - fr. *chanterait*, sp. *cantaria*);

A2/ perfectul lui HABERE + infinitivul verbului (*cantare habuit* - it. *cantarebbe*);

B/ Extinderea procedeelor analitice asupra formelor temporale: cele de trecut (imperfect, m.m.c.p.) şi, în special, cele de viitor, pentru care Meyer-Lübke a găsit şase modele:

1. infinitiv + habeo - *cantare habeo* - România occidentală;
2. habeo + infinitiv -*habeo cantare* - Româna;
3. volo + infinitiv - *volo cantare* - Româna;
4. habeo + ad + infinitiv - *habeo ad cantare* - Româna;
5. debeo + invinitivul - *debeo cantare* - Sarda;
6. venio + ad + infinitiv - *venio ad cantare* - Retoromana.

9.12. Şi în sistemele relaţionale se produc reaşezări esenţiale: unele prepoziţii suplinesc, în combinaţie cu articolele - în interiorul unor modele analitice - rolul morfemelor cazuale (*de* + genitiv, *ad* + acuzativ), fapt care explică în bună măsură indicele 1 de frecvenţă pe care îl are prepoziţia DE în vocabularul funcţional al limbilor romanice; extinderi semantico-gramaticale se constată şi la alte prepoziţii (acestea stabilesc relaţii obligatorii cu verbul, realizînd opoziţii semantice - sp. *estoy en el patio* "sunt în curte" / *salgo al patio* "ies în curte" / me paseo por el patio "mă plimb prin curte" etc.).

Scanned with OKEN Scanner

9.13. În concluzie, acest foarte succint tablou al coordonatelor esenţiale pe care s-a bazat evoluţia lingvistică în teritoriile romanizate are scopul de a evidenţia în principal o transformare cu efect general - structura sintetică latină cedează locul structurii analitice încă din perioada imediat postlatină şi preromanică (incipient romanică) -, paralel cu semnalarea acelor puncte de dezechilibru care vor lăsa câmp deschis inovaţiilor romanice, diversificate în condiţiile lingvistice şi extralingvistice proprii fiecărui teritoriu în parte al fostului Imperiu roman, fiecăreia dintre limbile romanice: româna, dalmata, italiana, sarda, retoromana, franceza, provensala, (franco-provensala), spaniola poturgheza, catalana.

9.14. Primele texte romanice (sec. al IX-lea şi al X-lea) reflectă în modul cel mai clar situaţia de fapt a epocii: constituirea unor idiomuri cu origine comună (latina) dar care deja evoluaseră conform specificului teritorial. Concludentă ni se pare sub acest aspect analiza primului text romanic cunoscut până în prezent - LES SERMENTS DE STRASBOURG - din care rezultă cel puţin trei categorii de fenomene: "latinisme" insuficient prelucrate (*christian*, *nostro*); forme locale în curs de evoluţie: *fazet*, *aiudha* (faze incipiente ale spirantizării); elemente stabil constituite şi caracteristice francezei de mai târziu: *avant* (din *ab* + *ante*); *savir*, *podir* (comasarea tipurilor flexionare verbale).

Scanned with OKEN Scanner

10. LIMBILE ROMANICE - REPARTIZARE TERITORIALĂ; CARACTERISTICI GENERALE

10.1. România orientală (Balcano-România)[217]

Din punct de vedere istorico-geografic, termenul România orientală indică, în diacronie, întreaga regiune dintre Balcani, Dunăre, Carpaţi, Marea Neagră şi Marea Adriatică, cucerită şi colonizată de romani.

Penetraţiile slave şi marea lor stabilitate au avut însă drept rezultat dizolvarea romanităţii adriatice (lb. dalmată) şi balcanice, aşa încât, în momentul de faţă, România orientală (mai exact-România dunăreană) se rezumă la limba română.

---

[217] Conţinutul capitolului este preluat din vol. *Filologie romanică - Caiet de seminar*, TUB, 1980 (autori: **Ecaterina Goga şi Coman Lupu**) cu unele adăugiri şi corectări (E. Goga).

Scanned with OKEN Scanner

10.1.1. Româna

Limba română este astăzi singura continuatoare a latinei populare din spaţiul carpato-dunărean. Formată pe o arie largă, care se întinde la sud şi nord de Dunăre, româna aparţine - geografic şi lingvistic - României orientale, împreună cu dalmata.

Româna, ca şi celelalte descendente ale latinei prezintă inovaţii proprii / comune cu alte idiomuri romanice şi elemente conservatoare care o separă de / grupează cu una sau mai multe limbi neolatine. Ceea ce defineşte însă limba română în raport cu celelalte reprezentante ale latinei este în primul rând faptul că formarea şi evoluţia sa au loc, iniţial, într-un spaţiu relativ izolat de restul zonelor romanice. Legăturile vor fi redeschise însă destul de repede prin Dacia aureliană, Scythia Minor, apoi în Evul Mediu.

În legătură cu formarea şi menţinerea limbii române în această zonă se impun unele precizări.

Condiţiile istorice grele ale fostelor teritorii romane de la Dunăre şi Carpaţi (printre care îndelungatele migraţii[218] trebuie pomenite în primul rând) au contribuit, prin mari distrugeri de bunuri materiale şi culturale, la crearea unor "goluri" de informaţie, [219] în care se include şi lipsa unor texte certe româneşti anterioare Scrisorii lui Neacşu din 1521 (**Gheţie**, ***Începuturile scrisului în limba română***, consideră posibilă existenţa unor redactări româneşti, după 1250, fără însă ca acestea să se fi păstrat).

Contactele Daciei romane cu Occidentul s-au păstrat şi s-au continuat iniţial prin Dacia Aureliană, iar ulterior prin

---

[218] A se compara: anul 799 reprezintă trecerea ultimului val al avarilor, prin fosta Dacie/ anul 800 reprezintă pentru Occidentul României încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat al Imperiului romano-germanic (deci, stabilitate administrativ-politică, revigorare economică, început de renaştere culturală); despre eliminarea decalajului rămâne încă de discutat.

[219] Invocate de către promotorii faimoasei teorii "imigraţioniste" în favoarea ideii non-latinităţii şi discontinuităţii românilor la nordul Dunării. teoria s-a dovedit inconsistentă din punct de vedere ştiinţific, rămânând în sfera politicului (ca şi încercarea recentă de a fabrica o presupusă bază "romanizantă" pentru triburile maghiare stabilite în Panonia începând cu sec.X - se uită distanţa de aproximativ 5 secole dintre prăbuşirea Imperiului, retragerea romană - sec.5 - şi venirea primelor eşaloane maghiare - sec.9-10).

Scanned with OKEN Scanner

stabilirea de relaţii între cnezatele, voievodatele, principatele româneşti şi diferite feude sau state romanice occidentale. Aceasta s-a petrecut concomitent cu pătrunderea românilor în zona de influenţă slavo-bizantină, rezultatele manifestându-se şi în domeniul cultural-lingvistic; limba slavonă a funcţionat în biserică, administraţie şi cultură - (similar cu latina medievală în România occidentală), neexcluzând însă uzajul altor idiomuri (it., grc., latin) cf. Mihăilă.

Un asemenea complex de împrejurări a făcut ca "izolarea" teritoriului oriental romanic să favorizeze menţinerea unor fundamente lingvistice latine - care nu mai apar în alte limbi romanice - (latina dunăreană nemaiputând să participe direct la unele modificări lingvistice din metropolă), dar să şi permită o dezvoltare locală, mai rapidă decât a altor idiomuri neo-latine, liberă de normele clasice. Astfel, româna posedă o flexiune "mixtă" (sintetică şi analitică); o sintaxă mai liberă; a apucat să cunoască completarea sistemelor pronomiale (prin cooptarea demonstrativelor *ille* şi *iste*) şi germenii formativi ai articolului, dar nu şi pierderea neutrului; drept urmare, a păstrat corelaţia ternară de gen (consolidată ulterior prin influenţa slavo-balcanică) ca şi flexiunea cazuală - în care vocativul are dublă proveniență, latinească şi slavă.

Procesul de formare a limbii române a urmat coordonatele legice comune întregii Românii. Omogenitatea lingvistică se explică prin menţinerea unui contact permanent între teritoriile din sudul şi nordul Dunării. Tot aici poate fi invocată şi organizarea în obşte teritorială, element care a favorizat în ultimă instanţă unitatea de limbă.

Documentarea pe care se bazează cunoaşterea românei vechi este deocamdată destul de modestă: menţiuni izolate de nume topice sau de persoană, cuvinte şi forme inserate în texte slave, latineşti sau ungureşti, anterioare secolului al XVI-lea, şi, începând cu veacul al XVI-lea, texte româneşti religioase şi laice.

Numărul textelor ecleziastice şi profane va creşte considerabil în secolele XVII-XVIII, perioada clasică a limbii române. Se înviorează manifestările/schimburile în/dintre

Scanned with OKEN Scanner

regiuni. Se organizează școli și apar noi tipografii, care continuă tradiția fundamentată de Coresi. În cultură se resimte o puternică tendință de laicizare, iar limba culturii se îmbogățește cu împrumuturi savante.

Perioada modernă, a cărei deschidere a fost pregătită încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, își are începutul în prima jumătate a veacului al XIX-lea, când se pun bazele limbii române literare moderne. Se desăvârșește procesul de desprindere din vechea zonă de influență slavo-bizantină și de orientare către limbile de cultură ale Occidentului romanic. Se accentuează diferențele dintre stilurile literare ale limbii române, expresia lor se modernizează.

Fonetica

Din punct de vedere cantitativ, sistemul fonetic al limbii române prezintă două vocale [ă, î] și zece consoane noi [č, g, ts, dz, k', g', š, z, x, z].

Dezvoltarea vocalei ă a fost interpretată ca o reacție a substratului traco-dac al românei sau explicată ca un fenomen de natură balcanică, pornindu-se de la existența unui ă, cu trăsături articulatorii ușor diferite, în bulgară și albaneză. În perspectivă romanică, *ă* și *î* sunt în română expresia unei tendițe de închidere a vocalelor neccentuate. V. și pag.4. Rom.*ă* provine din:

- lat. a aton: MENSA › masă. BARBATUS›bărbat;
- lat. e precedat de consoană labială, când în silaba următoare vocala nu este e sau i: PECCATU (M) › păcat, VERUS › văr, VIDEO › văd;
- lat. e precedat de r, rr, cr: RESINA › rășină, HORRESCO › urăsc, CREPO › crăp;
- lat. e plasat după s, z, t: SEPTIMANA › săptămână, DEU › zău, TEXO › tăs (regional);
- lat. o neaccentuat: QUOD › că, FORAS › fără.

Rom. î apare din:

- lat. a urmat de nazală: LANA › lână, CAMPU › câmp;
- e + n, m: VENA › vână, VENTU › vânt, *TEMPLA › tâmplă;
- lat. i + n, m: IN › în, IMPERATOR › împărat, INCIPERE › începe.

Scanned with OKEN Scanner

În afară de diftongarea romanică a lui *e* › *ie*, româna cunoaşte o diftongare metafonică a lui *e* şi a lui *o* (‹ *ę* şi *ǫ*) datorate unui *e*, a sau *ă* în poziţie finală şi anume *e* › *ea* şi *o* › *oa*. În româna modernă *ea* se monoftonghează, în anumite condiţii, la *e* (*lege* › *leage* ›*lege*), în timp ce *oa* se menţine.

Cele zece inovaţii consonantice sunt fie rezultatul unor modificări de natură fonetică, fie au fost introduse odată cu diverse împrumuturi lexicale.

Africatele [č, g, ts, dz], care constituie o serie nouă în sistemul consonantic romanic, s-au dezvoltat ca urmare a acţiunii palatalizante exercitate de y, i sau e.

Oclusivele palatale [k', g'] au apărut, ca şi în italiană, din grupurile lat. cl., gl., primare sau secundare: CLAVE › cheie, VIGILARE › veghea.

[c] a pătruns în inventarul consonantic românesc odată cu termenii asimilaţi din slavă, a căror structură fonetică conţinea această spirantă: cARI › har, cRANA › hrană.

Ulterior, [c] de origine slavă a fost susşţinut prin împrumuturi lexicale din maghiară sau turcă, de tipul: magh. HATAR › hotar, tc. HAZ › haz.

Grigore BRANCUS (1961, pp. 471-475) propune interpretarea rom. [c] ca un reflex al substratului.

Constrictivele [z] şi [z] au fost introduse în sistemul fonetic al limbii române prin cuvinte slave: JAZU › iaz, PAZITI › păziţi, ZALI › jale, ZARU › jar etc.

Rom. [z] apare însă şi pe teren românesc, prin fricativizarea lui [dz]: DECE (M) › *dzeace › zece, AUDIRE › audzi › auzi, iar [z] reprezintă în română şi lat. y+c, u: JOCU › joc, JUGU › jug.

Morfosintaxă

Dintre caracteristicile acestui compartiment consemnăm:

Existenţa unui gen neutru, de origine latină, însă fără mărci gramaticale proprii, care deosebeşte româna de celelalte limbi romanice. Corelaţia ternară de gen în română (m/f/n) este un fenomen rezultat din interferenţa unor factori lingvistici şi extralingvistici: părăsirea Daciei de către administraţia romană a

Scanned with OKEN Scanner

avut loc în epoca în care latina folosea aceeaşi corelaţie ternară (sfârşitul secolului al III-lea e.n.), deci şi latina din Dacia. Această structură a fost consolidată, în procesul de formare a limbii române, prin contactul cu limbile din zona dunăreană care aveau o organizare similară a genului.

- Menţinerea, încă vie în româna contemporană, a vocativului, care prezintă forme atât pentru masculin cât şi pentru feminin: m. *bărbate* ! (cu -e, dezinenţă de orig. lat.), f. *bunico* ! (cu -o de origine slavă), m. *băiatule* ! şi pl. *fraţilor* ! (m), *fetelor* ! (f.), cu -ule şi - lor de dată românească.

Inovaţie comună tuturor limbilor romanice, articolul se distinge, în domeniul lingvistic românesc, prin:

- Poziţia enclitică a articolului definit ("*casa*", "*omul*").

- Dezvoltarea unor variante poziţionale ale articolului definit: articolul genitival (sau posesiv) *al, a, ai, ale* ("*Casa mare a vecinului*") şi articolul demonstrativ (sau adjectival), *cel, cea, cei, cele* ("*Copilul cel cuminte*").

Numeralele latineşti care indică zecile (TRIGINTA, QUADRAGINTA etc.) sunt înlocuite cu formaţii româneşti după model slav: *douăzeci, treizeci* etc. (excepţie: lat. VIGINTI: › arom. *yingi'it*). După sistemul slav de numărare, dar cu elemente moştenite din latină, se formează, de asemenea, numeralele de la 11 la 19. Sunt împrumutate numeralele *sută*, din slavă, şi *zero, milion, miliard*, din limbile romanice.

Lexicul moştenit din latină are, ca şi în celelalte limbi romanice, o pondere esenţială (atât sub forma fondului panromanic, cât şi a celui specific românesc - cf. *Istoria limbii române*, vol.II, 1969, vol.I, 1965).

Fondul autohton reprezintă, în plan lexical, unul dintre criteriile de diferenţiere lingvistică a românei, în ansamblul neolatin. Sunt de origine tracodacă elemente ca *buză, căpuşă, copil, gălbează, guşă, mazăre, mânz* etc. Numărul termenilor de substrat variază de la un cercetător la altul. În *Istoria limbii române*, II, 1969, sunt inventariate peste 100 de elemente. Ultimele cercetări asupra idiomurilor preromane din Dacia şi recentele cercetări arheologice sunt pe cale să aducă noi date în această privinţă.

Scanned with OKEN Scanner

Bogat ilustrată este în română și penetrația slavă. Trancelor de superstrat, la care aparțin termeni ca *bigat, ceată, drag, duh, hrană, iaz, iubi, nevoie, obraz, plug, vinovat* etc., li se adaugă în diverse epoci împrumuturi slave de expresie bulgărească (*maică, nene, cergă, șapcă, ciocan, plută, bârlog, gîrlă* etc.), de expresie rusească, ucraineană, sârbo-croată, polonă (cu circulație mai ales în româna regională). Pentru istoria modernă a limbii române, important este îndeosebi aportul limbii ruse, care a jucat și rol de filieră pentru unele elemente lexicale romanice: *administrație, artilerie, cavalerie, comisie, infanterie*, iar după 1945 termeni ca: *colhoz, cosmopolit, birocratism, revizionism, sputnic*.

Prin contact direct sau prin intermediar slav, din maghiară sunt împrumutate cuvinte din cele mai diferite sfere de activitate: *bănui, bir, bântui, chin, chip, gând, locui, neam, oraș, viclean* etc.

Menționăm, de asemenea, și infiltrația turcească. Dintre termenii păstrați până astăzi, reținem: *alai, bacșiș, belea, cafea, chef, dușman, herghelie, leafă, mahala, mușama, odaie, para, tutun, ursuz* etc.

Influența exercitată de neogreacă atinge apogeul în epoca fanariotă (1711-1821). Termeni de largă circulație, referitori la viața intelectuală și politico-administrativă (*politie, 'stat, oraș', diataxie, 'ordin, edict', alfavită 'abecedar', pardosi 'a preda'* etc.) au fost abandonați; sunt încă în folosință cuvinte ca: *nostim, plictisi, dascăl, filă, agonisi, fundă, fidea* etc.

Important este, prin urmările pe care le are asupra limbii române literare, contactul livresc cu Occidentul romanic.

Cel mai puternic s-a manifestat influența franceză, exercitată ascendent începând cu jumătatea secolului al XVIII-lea, când demarează procesul de modernizare a vieții social-economice și a culturii românești. Practicat într-un ritm continuu, împrumutul lexical acoperă lingvistic nevoile unor activități moderne, lărgite cu noi elemente și concepte: *a abdica* ‹ fr. ABDIQUER. *abonament* ‹ ABONNEMENT, *absurd* ‹ ABSURDE, *bord* ‹BORD, *canton* ‹ CANTON, *capital* ‹CAPITAL, *capitală* ‹CAPITALE, *carnivor* ‹CARNIVORE, *centru* ‹

Scanned with OKEN Scanner

CENTRE, *convoi* ‹ CONVOI, *a guverna* ‹ GOUVERNER, *sentiment* ‹ SENTIMENT, *sergent* ‹SERGENT, *telefon* ‹ TELEPHONE, *transparent* ‹ TRANSPARENT, *vestibul* ‹VESTIBULE, *veterinar* ‹VÉTÉRINAIRE etc.

Împreună cu termeni de origine franceză, pătrund, de asemenea, o serie de afixe, devenite productive în derivarea din româna contemporană: -bil ‹-BLE, -ic ‹-IQUE, -iza ‹ -ISER, - ism ‹ ISME, in- ‹IN-, re- ‹ RE-, de- ‹DE- (convenabil ‹ CONVENABLE, realizabil ‹ RÉALISABLE, caloric ‹ CALORIQUE, a generaliza ‹ GÉNÉRALISER; impresionist ‹IMPRESSIONNISTE, sentimentalism ‹SENTIMENTALISME, incomplet ‹INCOMPLET, readmisie ‹RÉADMISSION, a decoloniza ‹DÉCOLONISER.

Practica împrumutului din italiană este orientată îndeosebi către domeniile artei şi culturii: *acord*‹ACCORDO, *arie* ‹ARIA, *chitară* ‹CHITARRA, *eminenţă* ‹EMINENZA, *canţonă* ‹CANZONE, *ornament* ‹ORNAMENTO, *pauză* ‹PAUSA, *a preludia* ‹PRELUDIARE, *terţă* ‹ TERZA etc.

Contactul românei cu latina este sporadic până la Şcoala Ardeleană: Şcoala Ardeleană pune bazele teoretice şi practice ale unei tradiţii îmbogăţite apoi de generaţii de cărturari. Direct sau prin filieră, apelul la latină rezolvă problemele ridicate de limba unei societăţi în deschidere: *calendar, capitol, direct, familie, idee, instrui, militar, ocupa, titlu* etc.

Rolul jucat de latină, de lingua franca a culturii, administraţiei şi bisericii în Occidentul medieval, l-a avut - cu consecinţe deosebite şi cu diferenţe calitative şi temporale în exprimare - slavona în principatele dunărene. Totuşi, nu s-a pierdut complet nici tradiţia latină: în sec.X, Menumorut îi scrie regelui Arpad o scrisoare în latină, text transmis prin inserarea lui în Cronica Notarului Anonim.

Primele atestări de limbă română, mai târzii decât primele menţiuni ale celorlalte limbi romanice, sunt cuvinte şi forme inserate în diverse texte paleoslave (pentru Moldova şi Muntenia), sau, sporadic, latineşti (Transilvania), datând din secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Cel mai vechi text românesc continuu este *Scrisoarea lui*

Scanned with OKEN Scanner

Neacşu din Câmpulung (1521), care reprezintă un important punct de reper manifestării scrierii în limba română. S-a conservat până astăzi un însemnat număr de documente de limbă română, datate începând cu jumătatea secolului al XVI-lea: texte originale (acte, scrisori particulare) şi traduceri (manuscrise şi tipărituri). Dintre acestea, un loc aparte revine textelor tipărite de Coresi, în care sunt elaborate bazele de constituire a limbii române literare.

Desprinderea de slavonă, limba oficială a cancelariilor domneşti şi a bisericii, se realizează treptat, chiar cu ajutorul limbii slavone. Pe de o parte, prin dezavantajele pe care le prezenta aceasta, de instrument funcţional doar pentru elita social-culturală a timpului;. pe de altă parte, fiind o limbă de cultură, cu stiluri diferenţiate şi bogat ilustrate, slavona furnizează formule şi îndeosebi elemente lexicale, pentru noţiuni insuficient adoptate şi adaptate de limba română. Cele mai supuse influenţei vechi slave sunt textele traduse, a căror dependenţă de modelele folosite se reflectă nu numai în lexic, ci şi în sintaxă.

În legătură cu dialectele sud-dunărene, lingvistica românească consemnează două puncte de vedere diferite. I. Coteanu (1958, 1959) şi Al. Graur (1960) susţin că idiomurile romanice de la sud de Dunăre ar fi limbi neolatine aparte. Ceilalţi lingvişti angajaţi în această problemă controversată, Romulus Todoran (1956), Al. Rosetti (1978) pp. 612-615), D. Macrea (1961) B. Cazacu (1961) argumentează statutul de dialecte ale limbii române, pe care îl au aromâna, meglenoromâna şi istroromâna. /"Idiomurile romanice sud-dunărene constituie un exemplu de dialecte de tip divergent", cu o evoluţie determinată extralingvistic, B. Cazacu, 1966, p.32./

Dialectul dacoromân se vorbeşte în România şi în zone dinspre România ale ţărilor limitrofe(Basarabia, Bucovina, sudul Dobrogei). Varietăţile teritoriale ale dacoromânei, care se disting în special prin elemente de fonetică şi lexic, sunt:

Subdialectul moldovean, bogat în inovaţii de natură fonetică: **ă** şi **e** neaccentuat se închid la **î** şi, respectiv, **i**: *masă* › *masî*, *case* › *casi*; în poziţie accentuată, diftongul **eé** trece la **é**, iar **iá** la **ié**: *grea* › *gré*, *tămâiat* › *tămâiet*.

Scanned with OKEN Scanner

Subdialectul muntean, pe baza căruia s-a format limba literară, prezintă puține caracteristici diferite de româna standard. În fonetică: trecerea lui **ă** la **e** și a lui **î** la **i**, după consoanele **ș, j**: *uşă ›uşe, plajă › plaje, angajând ›angajind.*

Articolul adjectival cel, *cea* are formele **ăl, a**. După modelul verbelor de conjugarea I, omonimia de la persoanele 3 și 6 (*el/ei cântă*) s-a extins și la verbele de la celelalte conjugări: *el/ei vede, zice, aude.*

Subdialectul bănățean

Africatele **č** și **g** devin **š** și **ž**, fricative cu o articulare mai palatală decât în Moldova: *cer › šer, ger › žér.* Dentalele se palatalizează, ca și în unele graiuri crișene, și se realizează africat: **d+e, i, y;**

t+e, i, y ›ć: *verde ›verde, frate › fraće.* se menține fonetismul arhaic **ń** (‹n+y), pierdut în celelalte varietăți dacoromâne: CUNEU(M) › cuń (› cui).

În lexic: *imală 'noroi', iorgan 'plapumă', mormint 'cimitir', snaidăr 'croitor'* etc.

Subdialectul crișean este delimitat de caracteristici fonetice specifice, ca reducerea diftongului **-ea** neaccentuat la **e** deschis (*lumea › lume*), fricatizarea africatei **g**, care se realizează ca un [z] din graiurile muntenești (*a jeli*): *ger › zer.*

Dintre termenii care circumscriu subdialectul crișean, notăm: *făt 'paracliser', poplon 'plapumă', sogor 'cumnat', temeteu 'cimitir'* etc.

Subdialectul maramureșean prezintă ca particularități: rostirea dură a africatelor prepalatale, care nu tolerează la dreapta vocalele **e** (›ă) și **i** (› î): *cer › čăr, ger › găr*; palatalizarea labialelor: *piele›pt'ele, bine›bd'ińe, fier ›ser, viu › ziu.*

Ca și în graiurile bănățene și moldovenești, se păstrează fonetismul arhaic **dz**, dar apare sporadic.

Dialectul aromân se vorbește în Albania, Bulgaria, Grecia, Iugoslavia. Nu există statistici recente asupra numărului aromânilor. */"Noua enciclopedie Brockhaus* (1966) dă cifra de 400 000 de aromâni în toți Balcanii", Matilda Caragiu Marioțeanu, 1975, p.218

Scanned with OKEN Scanner

Împrăştiaţi în toate ţările balcanice, aromânii şi-au pierdut cu timpul relativa unitate lingvistică şi culturală. Conţinutul vieţii culturale a aromânilor - singurii dintre românii sud-dunăreni cu o cultură original dezvoltată - şi evoluţia aromânei sunt puternic marcate de împrejurări istorice complexe, de cadrul etnico-geografic în care s-au integrat.

Nu se cunosc începuturile manifestărilor în scris ale aromânei; cele mai vechi documente de aromână datează din secolul al XVIII-lea.

Printre variantele sud-dunărene ale românei, aromâna se distinge printr-o bogată literatură dialectală, populară şi cultă.

Fonetic, aromâna este delimitată de următoarele particularităţi:

a) Conservarea *vocalei e* şi a *diftongului ea* după consoanele labiale: MELU › arom. mer^{u}, drom. măr, FETA › rom. com. *feată, drom. fată (În dacoromână, precedaţi de labiale, e › ă, ea › a, când în silaba următoare nu este vocala e sau i; ea › e, când în silaba care urmează este un e sau i).

b) Se menţine de asemenea i ‹ e urmat de o nazală: VENTU › arom. vimt, drom. vânt.

c) Se păstrează -n, silabic sau asilabic: LIGNU › arom. lemnu, lemn^{u}, drom. lemn.

d) Răspândirea pe care o are proteza lui a la cuvintele cu iniţială consonantică (îndeosebi r şi l) deosebeşte aromâna de celelalte dialecte româneşti: arom. alavdu, drom. laud › LAUDO.

e) Înainte de consoană şi precedat de a sau e, [v] › [f, v]: arom. avdu 'aud', caftu 'caut'.

f) labialele urmate de e, i, y se palatalizează: arom. *k'ept* 'piept', *gini* 'bine', *ńic* 'mic', *her* 'fier', *yin*^{u} 'vin'.

g) O inovaţia a aromânei şi meglenoromânei este evoluţia lui g+e, i la [dz]: GENUCULU(M) › arom. *dzinucl'u*, drom. *genunchi*, şi a lui c+e, i la [tz]: CAELU(M) › arom.: *ter*^{u}, drom. *cer*.

h) Aromâna conservă, ca şi meglenoromâna, câteva fonetisme arhaice: cl', gl', l', n': OCULU(M) › arom. *ocl'u*, mrom. *uocl'u*, drom. *ochi*, VIGILO › arom. avegl'u, mrom. vegl'u, drom.

Scanned with OKEN Scanner

veghez, LINU(M) › arom. *l'in*ᵘ, drom. *in*, CUNEU(M) › arom. *cuń*ᵘ, drom. *cui*. Ca și în graiurile moldovenești, bănățene și maramureșene, se păstrează de asemenea arhaismele fonetice dz ‹ d+e, i și g ‹ i-+o, u: arom. *dzîc*ᵘ, drom. *zic* ‹DICO, arom. *goni*, drom. *june* ‹JUVENIS.

Dialectul meglenoromân se vorbește în câmpia Meglen, la nord-vest de Salonic, în așezări repartizate politico-administrativ Greciei și Iugoslaviei. Cu privire la numărul meglenoromânilor, mult redus astăzi, lipsesc datele recente și sigure. Cifrele indicate în diverse surse de dinaintea celui de al doilea război mondial variază între 14 000 și 26 000.

Meglenoromâna are unele trăsături comune cu aromâna (v. arom. a, b, g, h). În seria centrală a sistemului fonologic lipsește /î/, ca și în graiurile aromânești fărșerote. Sub accent, /ă/ se realizează ca [o] deschis: CAMPU › mrom. *comp*, arom. *câmpu*, drom. *câmp*. În poziție neaccentuată de produce afereza lui a - (HABENAM › mrom. *veam*, arom., drom. *aveam*), iar -u se menține în aceleași condiții ca în dacoromână, după grupuri consonantice formate din oclusivă / f și o lichidă: mrom., arom., drom. *aflu*.

Dintre arhaismele fonetice, meglenoromâna păstrează l', ń și, sporadic, dz și g ‹ i+o, u: LIBERTO › mrom. *l'ert*, arom. *l'ertu*, drom. *iert*, UINEA › mrom. *viňă*, arom. *ayiňi*, drom. *vie*, DICO › mrom., drom. *zic*, arom. *dzîc*ᵘ, IOCU › mrom. *joc*, *juăc*, drom. *joc*, arom. *goc*ᵘ.

Meglenoromâna este singurul dialect românesc în care /h/ lipsește. Consoanele labiale /p, b, m, n, f, v/, palatalizate în aromână la /k', g, ń, ň, y/, se comportă în mod diferit în meglenoromână: b rămâne intact, p, m, v se articulează palatal în numai câteva graiuri, iar f - uneori și v - se alterează până la dispariție: mrom. *bini*, arom. *gini* 'bine', mrom. *k'ept*, arom. *k'eptu* 'piept', mrom. *per*, arom. *k'er*ᵘ 'pier', mrom., arom. *ńari* 'miere', mrom. *mic*, arom. *ńic*ᵘ, mrom. *vin*, *in*, arom. *vin*ᵘ 'vin', mrom. *gin*, *iiu*, arom. *yiu* 'viu', mrom. *ier*, arom. *ňer* 'fier'.

Dialectul istroromân este vorbit de un număr foarte mic de istroromâni (după ultimele statistici, de circa 1 250 -

Scanned with OKEN Scanner

1500, August Kovacec, ap. Matilda Caragiu Marioţeanu, 1975, p.190), răspândiţi în peninsula Istria (Iugoslavia).

Din inventarul sistemului vocalic lipseşte /î/, ca în meglenoromână.

În general, /a/ tonic se rosteşte labial [a]: [cap] 'cap', [arde] 'arde' şi uneori [wa], la iniţială: [wan] 'an'. Aton şi iniţial, a- dispare (ca în meglenoromână): fla 'a afla'.

Diftongii ea şi oa se monoftonghează la e deschis şi, respectiv, o: ste 'stea', nopte 'noapte'.

Urmat de o consoană sau în poziţie intervocalică [w] se consonantizează: avzi 'a auzi', dova ' a doua'.

Dintre elementele arhaice reţinem.

- conservarea lui e după consoane labiale
- lipseşte africata dz
- lipseşte palatalizarea labialelor.

10.1.2. Dalmata

Dalmata, limbă romanică dispărută, s-a format şi s-a vorbit pe coasta Dalmaţiei, fostă provincie romană.

Ea este pomenită de unii istorici ai cruciadelor (în sec.al XII-lea), care o numesc "latina", "romanica" sau "franca", referindu-se în special la unele centre urbane de pe litoralul Adriaticii: Zara (Zadar), Spalato (Split), Ragusa (Dubrovnik) şi Antivari (Bar).

Aceaşi remarcă, pentru insula Veglia, o face procurorul veneţian G. Giustiniani, în sec. aş XVI-lea: "... idiom propriu, care se aseamănă cu un calmone" (în it. "argou") - apud Tagliavini, *lucr. cit.*, p.300.

Sub presiunea lingvistică a limbilor slave, a albanezei şi a dialectului venet (Republica Veneţiei, în evul mediu, a avut în subordine, pe termene diferite, unele oraşe şi regiuni dalmate), dalmata se restrânge progresiv şi dispare pe nesimţite. Ultimul vorbitor al acestui idiom, Antonio Udina (zis Burbur), de la care a înregistrat Bartoli "vorbirea" dalmată, a murit în anul 1898.

În afară de documentarea realizată de Bartoli prin Antonio Udina, dalmata poate fi studiată şi pe baza unor surse de arhivă:

Scanned with OKEN Scanner

un fragment - în dalmată - dintr-un testament redactat în latină, în sec. al X-lea; un inventar întocmit la Ragusa în sec. al XIII-lea; o scrisoare particulară redactată complet în dalmată în anul 1397, la care se adaugă toponimice rămase în dalmată sau unele elemente ale acestei limbi intrate în venetă sau în sârbo-croată.

Au existat două dialecte ale limbii dalmate: ragusan (în sud, regiunea Ragusa) și vegliot (în nord).

Caracteristici:

- diftongare foarte dezvoltată; se diftonghează inclusiv A (*capra* › *kuobra*, *veterana* › *vetruona*).
- C, G rămân velare chiar înaintea vocalelor palatale. ("K" s-a păstrat numai înainte de e).
- grupurile CL, GL, PL, FL, BL, în general, se mențin.
- grupul CT devine PT (ca în română) - *octo* › *guapto* -, dar și IT (ca în galo - România) - *factum* › *fait* -.
- grupul GN › MN (*cognatum* › *komnut*), dar și IN (*lignum* › *lain*).
- se mențin cele patru conjugări latinești.
- se păstrează viitorul sintetic latinesc (*cantarevo* › *kantuóra*), uneori și cu sens de condițional.

10.2. Italo-România

În Europa centrală și occidentală, pe teritoriile cuprinse de statul roman și ocupate apoi de către germanici, perfecționarea sistemului feudal a dus, după cum se știe, la predominarea economiei naturale, cu izolarea feudelor și a cetăților (vezi opoziția cu sistemul de obște din fosta Dacie romană, care a favorizat, printre altele, și unitatea de limbă); drept urmare, pe plan lingvistic are loc o evoluție limitată la un anume teritoriu, de unde și multitudinea de dialecte și notabila lor diferențiere reciprocă (Italia; mai atenuat, Franța).

- Deci, pe de o parte, în procesul de comunicare se diferențiază dialectele în directă dependență de izolarea teritorială; pe de altă parte, ca urmare a menținerii de către germanici a latinei clasice în fostele școli fondate de romani, funcționează încă în

Scanned with OKEN Scanner

unele regiuni tradiția culturală de tip latin. O cotitură din acest punct de vedere a reprezentat-o Renașterea carolingiană, care, prin reconsiderarea culturii antice de limbă latină, a creat condiții favorabile și pentru redactarea unor prime texte romanice (vezi editarea trilingvă - latină, romanică, germanică - în anul 842, a *Jurămintelor de la Strasbourg*).

Regimul preferențial pe care îl are latina clasică în unele zone extraitalice începând chiar cu sec. 5 și apoi în evul mediu (sudul Galliei, parte din Iberia) se reflectă în încetinirea ritmului unor modificări lingvistice locale și prin îngreunarea unor eventuale tendințe de unificare. În consecință, în cuprinsul României occidentale în general și, în speță, în Italo-România, se regăsesc trăsături ale latinei modificate de la sfârșitul Imperiului (o structură general-analitică la nume și verb; simplificarea corelațiilor de gen și caz), alături de unele caracteristici clasice (concordanța timpurilor în flexiunea verbală), incluse în sistemele dezvoltate pe plan local.

Italo-România, prin italiană și sardă în mod special, reprezintă continuarea sub forma cea mai directă - a nucleului lingvistic latin: în context general romanic se reliefează în principal cel puțin două trăsături relevante: caracterul arhaic al sardei (logudoreza), alături de diversitatea dialectală foarte pronunțată din limba italiană.

10.2.1. Italiana

Italiana este vorbită în Republica Italiană; Republica San Marino; Elveția (cantonul Grigioni; în Elveția, italiana este limbă oficială alături de franceză, germană și retoromană); Corsica (limba oficială este, din 1769, franceza); câteva puncte din Istria (fostă posesiune italiană); orașele (foste italiene) de pe coasta dalmată; regiunea Nisa (cedată Franței în 1860), Principatul Monaco; este limbă de cultură în Malta (idiomul local fiind un dialect arab de tip magrebin, cu influențe italiene); în fostele colonii ale Italiei (de exemplu, în Libia are încă un regim de "lingua franca" între arabi și europeni).

Scanned with OKEN Scanner

Dialectele. Limba italiană prezintă în România cea mai accentuată diversificare dialectală (remarcată chiar de **Dante**, în *De vulgari elocuenţia*); această realitate nu poate fi disociată de supravieţuirea îndelungată a sistemului politic specific feudalismului: o multitudine de state, principate, regate; unificarea politică a Italiei este târzie - 1870.

Cu toate acestea, impunerea dialectului toscan-florentin ca limbă literară şi apoi naţională nu s-a datorat în ultimă instanţă unei conjuncturi politice, ci prestigiului cultural al Florenţei (unde au activat în prerenaştere şi Renaştere mari oameni de litere ca Dante, Petrarca, Boccacio - sec. al XIV-lea).

Principalele grupe dialectale (apud **Tagliavini**, lucr. cit., p.318 şi următoarele):

I. Dialectele nordice

II. Dialectele centro-meridionale

III. Dialectele toscane

I. Dialectele nordice: grupa galo-italică (piemonteze, lombarde, ligure, emiliano-romaniole); grupa venetă; grupa istriană.

În grupa galo-italică:

- geminatele se reduc sau dispar
- surdele intervocalice se sonorizează
- grupurile CL, GL se africatizează
- CT devine IT (piemonteză), dar I în lombardă
- U lung devine Ü, iar O scurt devine ö (piemonteză, ligură, lombardă).
- mare extindere are căderea vocalelor finale, cu excepţia lui - A.

Caracteristicile grupei galo-italice o apropie, în general, de Galo - România, în timp ce, prin trăsăturile ei, grupa venetă marchează trecerea spre toscană (mai ales prin vocalism).

Grupa venetă:

- lipsesc vocalele palatalizate ö, ü
- finalele vocalice au stabilitate
- diftongii IE, UO se menţin în silabă deschisă
- consoanele geminate se reduc sau dispar

Scanned with OKEN Scanner

II. Dialectele centro - meridionale

a/ Grupa marchigiană - umbră - romanescă

b/ Grupa abruzeză - puglieză de nord - molisană . campană - lucană

c/ Grupa salentină şi calabro-sicilă

Se remarcă:

- transformarea grupurilor ND şi MB în geminate (NN, MM: *mondo* › *mono*, *gamba* › *gamma*) - fenomen considerat ca o reminiscenţă a substratului italic (probabil osco-umbric).

- palatalizarea grupurilor PL (K'), BL(I).

- dezvoltarea metafoniei: de tip napoletan (É › I, Ó › U, É, Ó diftonghează, atunci când vocalele finale atone sunt I sau U lung) sau de tip ciociaresc (É › É, Ó › Ó).

III. Dialectele toscane

a/ Grupa centrală sau florentină

b/ Grupa occidentală

c/ Grupa sieneză

d/ Grupa aretino - chianaiolă

Printre trăsăturile acestor dialecte (în special grupa florentină) reţinem:

- absenţa metafoniei

- stabilitatea finalelor vocalice (cu funcţii morfologice: marchează genul şi numărul în flexiunea nominală).

- păstrarea şi dezvoltarea geminării consonantice

- poziţia liberă a accentului

- extinderea derivării sufixale

- sintaxă liberă

- Înainte de afirmarea definitivă a dialectului toscan-florentin ca limbă literară (sec. al XIV-lea), pe teritoriul Italiei, în raport de ascensiunea unui stat sau a altuia, funcţie temporară literară au mai avut şi alte variante dialectale: dialectul sicilian la curtea lui Frederik II (şcoala poetică siciliană) sau dialectul bolognez (şcoala poetică din Bologna).

În epoca modernă şi, mai ales, în cea contemporană, schimburile demografice interregionale (ca urmare a dezvoltării economice) au provocat şi numeroase interferenţe dialectale care, pe de o parte, au dus la "permeabilitatea" graniţelor dialectale, iar -

Scanned with OKEN Scanner

pe de altă parte - au creat posibilităţi de extindere pentru italiana standard (cf. **Maurizio Dradano,** *Sparliamo italiano ?*, Milano, 1978, p.243: "Estendendosi a spese dei dialetti, l'italiano č deventato la lingua della nazione" ... sau, după cum analiza **Tullio de Mauro** în vol. *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1963, p.50: " ... infatti l'azione degli organi dello stato unitario l'industrializzazione, l'urbanizzazione, i connessi scambi demografici interregionali sono all'origine del progressivo abbandono dei dialetti a della correlativa, adozione della lingua comune".

Dezvoltarea istorică a limbii italiene a cunoscut, în mare, următoarele etape:

I. Epoca veche (din anul 960, anul de elaborare a unui prim text italian - *Carta capuana* -, până în sec. al XIII-lea inclusiv); este perioada de început, caracterizată prin instabilitate lingvistică, prin încercări succesive sau concomitente ale unor dialecte de a se afirma pe plan cultural. Bine înţeles, ca peste tot în România occidentală, procesul de selecţie lingvistică decurge paralel cu funcţionarea latinei medievale în administraţie, cultură, biserică.

II. Epoca umanismului şi a Renaşterii (secolele al XIV-lea şi al XV-lea), caracterizată prin afirmarea şi consolidarea limbii italiene literare - nucleul fiind dialectul toscan - florentin.

III. Epoca modernă (din sec. al XVI-lea până în prezent): extinderea limbii italiene pe alte continente (prin colonizări şi emigraţie).

În coloniile emigraţiei italiene din America - în special America de Nord - limba italiană nu a parvenit la un statut de limbă oficială sau naţională (aşa cum este cazul francezei, spaniolei, portughezei în America Centrală şi de Sud); în schimb, îşi păstrează "prospeţimea" datorită fluxului continuu de emigranţi şi a legăturilor permanente cu Italia.

PLACITO DI CAPUA (960)

"Sao ko kelle terre, per kelle fini que ki contene, [t] renta anni le possette parte sancti Benedicti"*.

(CR, I, p.216)

Scanned with OKEN Scanner

1. sao, pers 1 ind. prez. de la it. sapere ‹ *SAPERE (v.fr.159. lat. SAPIO › sic., calabr. sacciu, v. tosc. saccio. It. sao s-a format analogic, după celelalte persoane, unde apare un a tematic: sai, sa, sanno. tot prin acţiunea analogiei este explicabilă şi forma literară so 'ştiu', modelul fiind monosilabice frecvent folosite, de tipul do, sto, he.

2. ko ‹ QOUD; v. rom. 9.

3. kelle (adj. dem. f. pl.) ‹ *ECCU - ILLAE.

Lat. [k^{w}] primar sau secundar (creat în *ECCU-ILLAE prin evoluţia lui u - în hiat cu o vocală mai deschisă - către [w] se reduce în italiana meridională la k. V. şi rom. 6.

Deosebit de lat. ILLE (din care se formează demonstrativele de depărtare de obicei cu ecce) ISTE (punct de plecare pentru demnostrativele de apropiere) s-a conservat tale quale (sp., pg. este / esta, v. fr. ist., v. it. esto / esta, rom. ăst ‹ ISTE / ISTA) ori întărit de particule deictice (ECCE sau ECCUM), cerute de desemnatizarea pe care o suportă pronumele demonstrative în latină (v. rom. 4): *ECCU - ILLE / ILLA › sp. aquel / aquella, pg. aquele / aquela, rom. acel / acea, occit. aquel / aquela, it. quello / quella.

4. terre (‹ TERRAE), subst. f., pl. pentru terra ‹ TĔRRA › rom. ţară, vegl. t(y)ara, log., engad., occit., cat., pg. terra, friul. tiere, fr. terre, sp. tierra.

Dintre limbile romanice, numai italiana şi sarda conservă geminatele latineşti (it. quella, fiamma, log. flamma). Pentru plural, v. rom. 5.

5. per. prep.; v. rom. 20.

6. fini, pl. f. de la fine 'graniţă'; sfârşit, capăt' ‹ FINIS › it., log. fine, engad., friul., fr. fin., occit., cat. fi, pg. fim.

Astăzi sensul de 'graniţă, hotar' al it. fine este învechit.

Pluralul în -i pentru subst. m. şi f. terminate în -e (cane, mese, fine) nu este etimologic decât în italiana meridională, unde -e › -i. Pentru zonele centrale, formele din vechea italiană, de tipul sg. il mese/pl. i mese, se diferenţiau numai cu ajutorul determinantelor, apoi şi prin extinderea la plural a lui -i analogic după numele masculine în -o (lupo / lupi).

Scanned with OKEN Scanner

7. que, grafic etimologizantă pentru it. che (pron. relativ) ‹ lat. vulg. *QUE.

Tendința de reducere a pron. rel. QUI, QUAE și a formelor lor se manifestă prin folosirea masc. QUI în locul fem. QUAE, a lui QUEM în loc de QUAM; QUOS și QUAS dispar fără a lăsa urme. QUE(M), QUAE și QUID fuzionează în forma *QUE, care se generalizează în italiană (che) și în Romania iberică (sp., pg. que). QUI se transmite în italiană ca interogativ ("Chi viene ?") și relativ fără antecedent. "Chi vivrŕ, vedrŕ" (când reia un nume, it. chi este precedat de diverse prepoziții), iar în franceză ca pronume-subiect: "L'enfant qui chante".

Accentuat, QUĚM › *QUEN › *QUENNE › rom. cine, sard. camp. kini, log. ken, sp. quien, pg. quem.

Genitivul CUIUS s-a menținut numai în log. kuyu și în Iberoromania: pg. cuje, sp. cuve (cu forme analogice de m. pl. și f. sg., pl. dezvoltate la dată neolatină.

Forma CUI (dativ) supraviețuiește în rom. cui, it. cui, friul. kui, v. fr., v. occit. cui (Pentru evoluția lat. QU, v. rom. 9).

8. ki ‹ *ECCUM - HIC.

Inovație romanică, adv. ki are drept corespondente în alte limbi romanice v. sp. i, (h)y, v. pg., occit. i, cat. hi, fr. y, cu valoare pronomială; originea lor este incertă: HIC sau IBI › *IBI ? Sigur este însă raportul etimologic dintre it. (i)vi, log. bi și lat. vulg. *IBI.

V. occit. 15 bis.

9. contene ‹ CÓNTINET

Cuvintele latinești formate cu prefixe purtau accentul pe morfemul lexical. După cum confirmă situația din toate limbile romanice, accentul s-a deplasat de pe prefix pe temă, încă din latina vulgară, probabil sub presiunea analogiei cu cuvintele de bază.

De remarcat forma nediftongată din text, *contene*, it. liter. *contiene*. (Pentru diftongarea romanică, v. fr.15).

10. trenta ‹ TRIGINTA › lat. vulg. *TRIGINTA log., pg. trinta, engad. trainta, fr. trente, occit., cat. trenta, sp. treinta.

Numeralele cardinale romanice care exprimă zecile sunt moștenite în general din latină. Din punct de vedere fonetic,

Scanned with OKEN Scanner

toate prezintă același tratament: g intervocali și posttonic dispare; cf. și QUADRAGINTA › vegl. kuaranta, it., engad. quaranta, log. baranta, friul. cuarante, fr. quarante, occit. caranta, cat. coranta, sp. cuarenta, pg. quarenta.

Deplasarea accentului de pe penultima silabă pe antepenultima a fost poate provocată de un fapt de natură semantică: prima parte a cuvântului, mai încărcată de informații, are o mai mare importanță în comunicare. Pe lângă aceasta, *-ginta* este elementul comun al tuturor numerelor care indică zecile: QUINQUAGINTA, SEXAGINTA, SEPTUAGINTA, OCTOGINTA, NONAGINTA, moștenite în majoritatea idiomurilor romanice.

Franceza dezvoltă însă și forme proprii: 70 = soixante-dix, 80 = quatre-vingt, 90 = quatre-vingt-dix.

Din această categorie de numerale, limba română conservă numai lat. VIGINTI › arom. ging'it.

Treizeci este o formație proprie românei. La fel și celelalte numerale care indică zecile.

11. anni (‹ANNI), subst. m. pl.; sg. it. anno ‹ ANNUS › rom., engad., friul., fr., occit. an. vegl. yan, loog. annu, cat. any, sp. año, pg. anno.

În it. *anno*, nn este una dintre numeroasele geminate pe care italiana le conservă, cu rol fonologic, din latină și cărora le-au fost adăugate altele, apărute prin asimilare (FACTUM › it. fatto9 / prin fonetică sintactică (după o vocală tonică): dammi 'dă-mi' / etc.

Pl. it. anni este etimologic, ca și rom. ani ‹ N. lat. ANNI.

12. le (pron. personal neaccent., f., pers. 6) ‹ ILLAE › rom. le.

Asimilarea lat. ILLE în paradigma pronumelui personal romanic este favorizată de evoluția demonstrativelor din latina vulgară (v. rom. 4) și se produce când ILLE intră în relații sintagmatice cu verbul.

13. *possette* este o formă de perfect, pers. 3. În latină îi corespunde POSSÉDIT, care nu poate explica însă v. it. *possette*. Trebuie să pornim de la o formă analogică de perfect *possedette*, redusă, prin haplologie, la *possette*.

Scanned with OKEN Scanner

Apariţia formei *possedette* nu surprinde, deoarece reduplicarea era un procedeu frecvent utilizat în Italia meridională; fenomenul poate fi considerat un reflex al influenţei osce, ţinând cont de faptul că în oscă formele de perfect reduplicat erau cele regulate (v. şi lat. DEDI, STETI).

14. *parte sancti Benedicti* sunt latinisme. Argumentele sunt de natură fonetică (ct. conform tendinţei din latina vulgară de simplificare a grupurilor consonantice, evoluează în italiană la tt, prin asimilare) şi gramaticală (absenţa articolului definit, genitivul de tip sintetic, specific latinei, este înlocuit în limbile romanice cu construcţii analitice; cf. it. "la parte del santo Benedetto".[220]

10.2.2. Sarda

Limba sardă se vorbeşte în Sardinia (idiomul oficial - italiana); tot acolo se mai vorbesc catalana (oraşul Alghero) şi dialectul italian genovez (Carloforte şi Calasetta) - ca urmare a cuceririi aragoneze din anul 1353 (Alghero) şi a colonizării genoveze.

Sarda este considerată idiomul romanic cel mai arhaic, cel mai apropiat de prototipul latin, aşa cum demonstrează şi primele texte (cele juridice şi religioase din sec. al XI-lea, sau cele cu caracter administrativ - comercial din sec. al XII-lea - al XIII-lea, - condaghi -).

Dialecte: logudorez (în partea centrală a insulei, prov. Logudor); campidanez (la sud - Campidano); galuric (în nord-est, Gallura); sasaric (oraşul Sassari).

Cel mai important este considerat dialectul logudorez, deoarece are o fizionomie proprie şi a fost folosit ca un fel de limbă populară literară - "vulgară ilustră" -.

Dialectul campidanez se aproprie de dialectele italiene centro-meridionale, iar grupa galurică - sasarică prezintă asemănări

[220] "Ştiu că acele pământuri, care sunt cuprinse între acele limite, treizeci de ani le-a avut [în stăpânire] partea (mănăstirea) Sfântul Benedict".

Scanned with OKEN Scanner

cu dialectele corsicane. De aceea, L. Wagner le consideră mai mult un apendice al dialectelor italiene continentale (cf. *La questione del posto da assegnare al gallurese e al sassareze*, C.N., III, 1943), De altfel, concurată tot mai mult de limba italiană, sarda se află într-o situaţie de stagnare.

Caracteristicile sardei (logudoreza) probează arhaismul acestei "arii izolate" a României:

- menţinerea distincţiei dintre urmaşii lui Ē, Ī şi Ō. Ū.
- velarele C şi G se păstrează înainte de vocalele palatale.
- O^u › P; G^u › B; GN › MN
- se menţin consoanele surde intervocalice, ca şi "u" final.
- articolul provine din ipse (ca în catalană - dialectal -): su/sa/sos/sas.
- pluralul este consonantic (- S)
- forme verbale sintetice (ex. imperfectul subjonctivului9.
- lexic arhaic: *domo* "casă", *yuba* "coană", *porkavru* "mistreţ", *koynare* "a se căsători" etc...
- coincidenţe lexicale cu România orientală: lat. *scire*, rom. *şti*, log. *iskire*; lat. *pertundere* rom. *pătrunde*, log. *pertungere* etc...

Ca urmare a îndelungatei stăpâniri aragoneze (1327-1720), şi a faptului că spaniola a fost limbă oficială în şcoală şi justiţie până în 1764 lexicul limbii sarde a păstrat unele influenţe spaniole şi catalane: "fereastră" - *ventana* (sp. ventana); "malarie" - *kalentura* (sp. calentura "febră"); "garoafă" - *gravellu* (cat. clavell); "judecător" - *guggi* (cat. jutge); "amvon" - *tróna* (cat. trona) etc...

10.2.3. Retroromana (dialectele retoromane)

Prin acest termen este desemnat un ansamblu dialectal care acoperă cu aproximaţie teritorii ale fostelor provincii romane Raetia şi Noricum. Varietăţile retoromane se vorbesc în Elveţia, în regiunea dolomitică (Tirolul italian) şi în nord-estul Italiei (Friuli).

Substratul diferit, factorii socioculturali, istorici şi geografici, specifici fiecărei zone explică, în bună parte, caracterul eterogen al

Scanned with OKEN Scanner

idiomurilor din complexul retoroman. Reprezentante ale unui sistem lingvistic aparte, "fra il tipo linguistico italiano e quelle galloromanzo" (G. ROHLFS, 1972, p.125), dialectele retoromane se împart în trei mari diviziuni:.grupa vestică (sau romanşa), este alcătuită din graiuri vorbite în cantonul elveţian Grigioni (fr. Grisons, germ. Graubünden), între izvoarele Rinului şi Innului. Cuprinde: sursilvana, dialectele din Grisonsul central (sutsilvana şi surmirana), engadineza de sus şi de jos (numite şi ladine) şi dialectul din Vel Müstair.

Romanşa a fost declarată, în 1938, a patra limbă naţională a Elveţiei (nu însă şi limbă oficială), alături de germană, franceză şi italiană. Engadineza şi suprasilvana sunt folosite în literatură, presă şi în învăţământul primar şi secundar.

Grupa centrală sau ladina dolomitică se vorbeşte în jurul masivului Sella, în special în văile afluenţilor râului Adige, în zone înconjurate de populaţii de limbă germană şi italiană: Fassa, Gardena, Badia, Marebbe, Ampezzo etc.

Grupa estică sau friulană. Corespunde spaţiului dintre frontiera cu Iugoslavia şi graniţele lingvistice venete.

Unele trăsături lingvistice apropie retoromana de idiomurile galoromanice, altele se explică printr-o dezvoltare specifică.

Din fonetica istorică retoromană, reţinem mai întâi reducerea lat. [au] în latina dolomitică şi în engadineza de sus: AURU › or, TAURU › tor, au se conservă în friulană, supra silvană: aur, taur. În Engadina de Sus şi în Tirol, á › é (lung); PRATA › preda. Diftongarea este un fenomen care se produce în spaţiul retoroman în condiţii complexe. Vocalele închise se diftonghează ca şi în franceză, dar nu numai în silabe libere, ci şi în cele închise. În silabă deschisă:

e se deschide, mai ales în graiuri din grupa vestică (VIRIDE › vĕrd) sau se diftonghează la [ei], în romanşă, sau la [ai], în engadineză: NIVE › neiv, naiv.

o devine [ou]: FLORE › flour; lat. o se păstrează în Tirol şi în Sumeir.

În silabă închisă, **o** trece la [u] sau se diftonghează la [uo]: RUPTU › subsilv. rut, engad. ruot.

În faţa unei consoane dentale, l se vocalizează în dialectele din grupa vestică şi în cea centrală:

ALT(E)RU(M) › suprasilv. auter, engad. oter. Palatalizarea lat. k, g+a este un fenomen independent şi mai recent decât cel din dialectele galoromanice. Cu realizări specifice, acest fenomen este atestat în Engadina, Tirol şi friuli: CASA › chasa, chesa, k'aze. Aparţinând lingvistic României occidentale, reotromana cunoaşte de asemenea fenomenul de asimilare a oclusivelor surde intervocalice: PETRA › engad. peidra, CATENA › friul. k'adene. Grupurile cl, gl, bl, pl se conservă în toate zonele retoromane: CLAMARE › engad. clamar.

Marca pluralului nominal este - a, specific Occidentului romanic (dar şi -i). În retoromană viitorul este perifrastic, dar în friulană este sintetic, continuă tipul VENIO (AD) + infinitivul, în romanşă; în engadineză, ladina dolomitică şi, parţial, în friulană, se formează cu HABEO.

În lexic se remarcă numărul mare de împrumuturi din vechea germană şi din germana modernă; influenţa puternică exercitată de limba germană de azi se manifestă chiar şi în topică.

Demn de menţionat este şi faptul că, pe lângă anumite elemente lexicale specifice (INFLARE, HAEDIOLUS), retoromana prezintă anumite concordanţe cu româna (MELUM, ARDERE, SALIRE).

Istoria internă şi externă a dialectelor retoromane a determinat o repartizare diferită de la un teritoriu la altul a inovaţiilor lingvistice şi o diferenţiere accentuată a structurilor fiecărui idiom retoroman. /ROHLFS, 1960, p.145, "los influjos venecianos, lombardos y alemanes han desmenuzado el viejo lingűístico"./ Tot ROHLFS, 1972, notează o serie de concordanţe fonetice, morfologie şi lexicale, care constituie o importantă mărturie a vechii unităţi lingvistice a retoromanei. Se aduce astfel o nouă contribuţie la stabilirea locului retoromanei în România şi la sublinierea independenţei lingvistice a idiomurilor retoromane faţă de limba italiană, teorie susţinută pentru prima oară de G. Ascoli, dar contestată de C. Salvioni. Acesta din urmă afirmă că retoromana centrală şi retoromana orientală, care erau odinioară

Scanned with OKEN Scanner

variante italienești, s-au îndepărtat de limba italiană ca urmare a presiunii execitate de limba germană asupra diferitelor graiuri retoromane (v. C. tagliavini, 1977, pp. 307-308).

Au existat și în România colonii de retoromani (constructori aduși în sec. 19 din zona Triest în special, pentru lucrări edilitare în Principatele Române); integrarea lor în viața românească s-a făcut însă rapid.

10.3. Galo-România

În general, prin Galo - România se înțeleg acele limbi romanice care s-au dezvoltat din latină, pe teritoriile galice: franceza, provensala (occitana) și, după unele opinii, franco-provensala.

Condițiile de formare a acestor limbi se circumscriu celor valabile pentru întreaga Românie: cucerirea Galiei de către romani, includerea galilor în structura economico-socială și cultural-politică a Imperiului, fuzionarea etnică și lingvistică a grupurilor de populație galice cu cele colonizatoare (**E. Goga**, *România*, I., T., U., B., 1977).

Desigur că aceste coordonate generale s-au realizat în mod particular de la teritoriu la teritoriu, constatare valabilă și pentru Gallia.

10.3.1. Franceza

După statistici relativ recente (**Pierre Bec**, *Manuel pratique de philologie romane*, Paris, 1971), limba franceză este vorbită astăzi de cca. 68 milioane de persoane în Franța (inclusiv Corsica), Belgia, Elveția; se includ în această cifră și locuitorii insulelor anglo-normande din Marea Mânecii, dar și cei cca. 6 500 000 de canadieni francofoni.

În Europa, limba franceză există ca urmare a unui proces lingvistic local, cu excepția Corsicei, unde a fost impusă populației italiene prin cucerirea franceză. În Canada însă, ea a fost transmisă de către coloniștii francezi în sec. sal XVII-lea și al XVIII-lea (vezi condițiile similare pentru teritoriile americane de limbă spaniolă sau portugheză) și a rămas ca atare, în paralel

cu engleza, şi după trecerea teritoriului în stăpânirea Angliei. În momentul de faţă, în Canada funcţionează în paralel atât franceza (centrul francofon la Québec), cât şi engleza (Ottawa).

Fiind, în momentul transmiterii transoceanice, o limbă deja constituită, franceza canadiană a fost implantată la stadiul evolutiv corespunzător etapei istorice, prin urmare cu unele trăsături dialectale sau arhaice, pe care le-a menţinut sau le-a eliminat în decursul timpului (OI, UE: *roi - rue*; *bec* pt. *baisser*; *pair* pt. *pĕre*).

Franceza literară are la bază dialectul francian vorbit iniţial în jurul Parisului (Ile - de - France).

Expansiunea francienei şi impunerea ei în întreaga Franţă se corelează, pentru început, cu deplasarea centrului economic - politic - cultural din sud spre nord (în urma "închiderii" Mediteranei de către invazia şi ocupaţia maură din Iberia), fapt care permite dezvoltarea rapidă a Parisului şi a zonelor cu deschidere la Atlantic.

În această primă perioadă (până în sec. al XIV-lea) fluctuaţia dialectală a fost destul de largă (evidentă în texte administrative, juridice sau chiar "literare"), cu atât mai mult cu cât privilegiul latinei medievale ca limbă oficială şi de cult constituia un impediment serios în clarificarea situaţiei lingvistice.

Problema unificării de limbă a ajuns în centrul atenţiei ca urmare şi argument în lupta monarhiei pentru realizarea statului unic naţional centralizat; o asemenea acţiune presupunea în primul rând omogenizarea economico-socială şi politică (deci "dizolvarea" barierelor feudale sub toate formele, inclusiv limitarea şi neutralizarea exercitării puterii legislative de către feudali), factorului lingvistic ca liant în comunicare revenindu-i un rol important. "Oficializarea" statutului limbii franceze ca idiom cu funcţie de comunicare la nivel naţional a fost întreprinsă de Francisc I (1539 - edictul de la Villers - Cotteret), care a interzis folosirea în administraţie a oricărei alte limbi în afara francezei. Acest act lovea de fapt în cei doi principali concurenţi ai limbii franceze [221]: latina

---

[221] Pe teritoriul Franţei se vorbesc şi alte idiomuri, printre care:. limba flamandă (germ.) în arondismentele Dunkerque, Hezenbrouck şi patru

Scanned with OKEN Scanner

medievală și provensala, la aproape șase secole după prima atestare franceză (*Les Serments de Strasbourg* - anul 842).

Dialectele limbii franceze

După regiuni, urmând criterii geografice, P. Bec - lucr. cit., II, p.8 - distinge șapte grupe: nordică (Artois, Picardia, Normandia de nord); nord-estică (Walonia); estică (Lorena); sud-estică (Burgundia, Franche-Compté); centrală (Champagne, Orléans, Ile - de - France); nord-vestică (Anjou, Maine, Tourraine, Bretagne, Normandia sudică); sud-vestică (Poitou, Aunis, Saintonge, Angoumois).

Varianta anglo-normandă, originară din Normandia de nord, a fost transplantată de Wilhelm Cuceritorul în Britannia - anul 1066; deși nu a putut deveni niciodată limbă națională, a funcționat în administrație și cultură până în sec. al XV-lea.

Baza latină a francezei a fost influențată, în mare, atât de substratul celtic (căruia Dauzat îi acorda o pondere determinantă, în special în fonetică), cât și de superstratul germanic (franc). Ambele elemente sunt componente ale procesului istorico-social de fuzionare, într-o primă etapă, între gali, celți și romani, iar în a doua etapă, între populația galică romanizată și germanici (vezi **E. Goga**, *România*, vol.II).

Deși se poate vorbi despre o relativă discontinuitate între latină și franceză în ceea ce privește dinamica sistemelor fonetice (cca. 455 modificări locale) - fără afectarea structurilor fundamentale -, în același timp nu putem să nu remarcăm impresionanta continuitate de tradiție culturală, rezultată în primul rând din prima mare acțiune de reabilitare a culturii clasice, Renașterea carolingiană, dezvoltată ulterior sub multiple aspecte.

În decursul evoluției sale istorice, limba franceză a modificat sau a stabilizat formele lingvistice. Astfel, în perioada cuprinsă între secolele al XIII-lea și al XV-lea sistemele fonetice selectează africatele (TS, Š; TS, S; DZ, Z; *cent, chant, gent*); renunță

---

comune din Pas-de-Calais; limba bretonă (celtică) în Bretagne; limba bască (sud-vestul Franței, zona Pirineilor, Țara bascilor), idiom neindoeuropean, pe care Budagov îl consideră ibero-caucazian.

la consoanele finale, simplifică mult seriile de diftongi - foarte bogate în România veche - şi menţine, în final, numai patru; *miel, roi, nuit, Louis*.

Se consolidează opoziţia de nazalitate şi se dezvoltă noi forme vocalice palatale (*feu, sur*); ambele evoluţii, la fel ca şi seriile consonantice africate, constituie direcţii de dezvoltare proprii teritoriului francez. Sistematizarea şi echilibrarea rezultă din procesul de selecţie pe care îl conduce însăşi limba franceză; de exemplu, din cele 35 de variante vocalice ale francezei vechi, franceza modernă a sintetizat, a perfecţionat şi a menţinut, după criterii funcţionale, 16 foneme vocalice + 4 diftongi.

În morfosintaxă: flexiunea nominală (cazuală) s-a pierdut - chiar şi cea bicazuală din franceza veche; funcţiile morfemelor au fost preluate de forme analitice cum, de altfel, tot analitică este şi flexiunea verbală.

Raporturi de grad diferit între tradiţie şi inovaţie reapar la nivel dialectal, alături de unele "efecte" ale zonelor de contact.

Grupându-le în funcţie de "aşezarea teritorială dar şi după trăsăturile lingvistice caracteristice, **Tagliavini** (lucr. cit.) propune ca principale dialecte: picard, walon, loren, normand de nord, parţial champenois (zona francă); burgundic, franc - comptois (zona burgundică); angevin (zona armoricană); francian, orléanez, champenois (zona franciană).

În dialectul picard - (evidenţiat în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea - ca urmare a unei civilizaţii urbane avansate în epocă) - se menţine opoziţia între Ă / E; Ĕ diftonghează în silabă închisă (*bieste, pierdu*); velarele C. G+A la iniţială nu se africatizează, aşa cum, de regulă, se întâmplă în franceză (*canter* ‹ *cantare, gambe* ‹ *gamba*); C+E, I › africată palatalizată -TŠ - *che* ‹ *celu*; se menţine W germanic fără G protetic (*warder* ‹ fr. *garder*).

Dialectul walon palatalizează tardiv pe U (Ù) înainte de nazală; É se diftonghează (*demeiner*); w germanic intervocalic se menţine fără să labializeze vocala precedentă.

Dialectul loren se comportă identic cu cel walon în ceea ce priveşte palatalizarea lui U şi difotngarea lui É; caracteristice

Scanned with OKEN Scanner

sunt însă extinderile alterărilor vocalice (palatalizarea lui A înainte de africate şi dentale; nazalizarea lui EI+N), precum şi unele elemente arhaice morfo-sintactice (art. lu pentru le; dezinenţele verbale - *iens* şi *oiz*; imperfectul ind. în - *eve / -eive/-ieve* etc.)

Zona burgundică, prin aşezarea geografică, se alătură lorenei şi ansamblului armorican.

Zona armoricană. diftongul UE (fr.OE) WÉ / Č; se monoftonghează UY / U; G şi K intervocalici Y între AU şi A final (pauca › poie); degradarea foarte rapidă a "declinărilor", în paralel cu menţinerea neutrului EL (se reduce femininul ELE) etc...

Delimitarea etapelor în consolidarea limbii franceze ar fi următoarea:

Franceza veche, al cărei act de naştere îl constituie *Les Serments de Strasbourg* (842) - în acelaşi timp şi cel mai vechi text romanic cunoscut până în prezent.

Franceza veche poate fi considerată ca atare până în sec. al XIV-lea, deci o perioadă caracterizată printr-o mare diversificare dialectală; prin funcţionarea latinei medievale ca limbă oficială, de cultură şi de cult; prin redactarea, în sec. al XII-lea, a primului text literar - *Chanson de Roland* -.

Franceza medie (sec. al XIV-lea / al XVIII-lea): această perioadă decisivă în acţiunea de unificare administrativ-politică a Franţei permite afirmarea dialectului francian ca limbă naţională (decretul lui Francisc I din 1539 înlăturase concurenţa latinei medievale, a provensalei şi a celorlalte dialecte). Pentru protejarea şi cultivarea limbii se înfiinţează Academia Franceză, din iniţiativa lui Richelieu (1634), scopul declarat fiind acela de a elabora o gramatică şi un dicţionar ale limbii franceze.

Tot acum franceza se extinde şi în afara Europei, prin cucerirea şi colonizarea unor teritorii americane (Canada de astăzi): în 1603 Acadia (devenită Noua Scoţie după preluarea de către Anglia, în 1713); în 1608 Canada (cedată Angliei în 1763).

Franceza modernă - începând cu sec. al XVIII-lea -, epocă în care se afirmă ca limbă de cultură şi de circulaţie internaţională.

Prima atestare a limbii franceze, *Les Serments de Strasbourg*, este un text politico-juridic: tratatul de alianţă între

Ludovic Germanicul şi Carol cel Pleşuv împotriva fratelui lor, Lothar; Ludovic deţinea teritoriile estice - cu dialecte germanice -. iar Carol pe cele vestice - dialecte galo-romanice -; textul trebuia să fie redactat în latină; se adaugă traducerea lui în romanică (franceză) şi germanică, pentru a fi înţeles de soldaţii care depuneau jurământul.

10.3.2. Provensala - (occitana)

Pierre Bec (luct. cit.) şi alţi cercetători (ex. **Tagliavini**, lucr. cit.) consideră că idiomurile din zona Pirineilor (catalana, occitana, gascona) pot forma o grupă romanică aparte, considerând drept criteriu de bază similitudinea unor caracteristici lingvistice prin care catalana se detaşează de prototipul iberic şi se apropie de cel galic; deşi nu pot fi negate asemenea trăsături, pentru a ne încadra întregului complex de "motivări" lingvistice şi extralingvistice în constituirea României (vezi vol.I şi II ale vol. *România* - **E. Goga**) menţinem catalana în grupul ibero-romanic, iar occitana în cel galo-romanic. [222]

Limba provensală (occitană) - denumită, în evul mediu, *langue d'oc*, în opoziţie cu franceza, *langue d'oil*, după adverbul de afirmaţie - se vorbeşte (nativ) în jumătatea sudică a Franţei, la sud de linia de demarcaţie care uneşte punctele Grenoble şi Toulouse. / idiom oficial - franceza -/.

---

[222] De reţinut că, în tot cuprinsul României, se evidenţiază unele zone de contact între regiuni bine conturate lingvistic, zone în care coexistă caracteristici ale idiomurilor limitrofe şi care probează, tocmai prin aceasta, o uniune iniţială teritorială, de civilizaţie, de tradiţie. Astfel: regiunea Pirineilor (sudul Franţei şi nordul Spaniei) a menţinut pe "F" iniţial, alături de o diftongare redusă: reflexul "IT" (din "CT"), specific pentru Galo-România, reapare în catalană şi în grupa galo-italică a dialectelor italiene etc. Deoarece însă, aceste elemente nu pot constitui, ele singure, criteriul fundamental pentru funcţionarea unui idiom, trebuie să ţinem seama în primul rând de structurile gramaticale ale fiecărei limbi şi de statutul "reprezentativ" al limbii: adoptarea şi folosirea de către o "anume" colectivitate, pe un "anumit" teritoriu, într-o "anumită" etapă istorică.

Scanned with OKEN Scanner

Condiţiile de formare pentru occitană au rezultat din cadrul comun Occidentului romanic. Totuşi, ascensiunea ei mult mai rapidă la începutul evului mediu, este urmarea contextului de împrejurări care a propulsat o vreme sudul Franţei în centrul istoriei culturale europene.

După cum s-a mai arătat (*România*, I, II), sudul Franţei a beneficiat de o dezvoltare rapidă, atât ca urmare a poziţiei geografice ("aşezarea" mediteraneană a impulsionat comerţul şi urbanizarea), cât şi prin permanenţa culturii şi a limbii latine (chiar şi prin şcolile menţinute de germanici).

Aşa cum s-a întâmplat şi cu comunele din Italia, şi aici, ascendentul economic (materializat prin feude prospere şi o burghezie ce deţinea un apreciabil avans în Europa timpului) a creat premisele favorizante pentru o activitate culturală intensă care, la rândul ei, a grăbit consolidarea şi afirmarea limbii. Ca expresie lingvistică, occitana a reprezentat apogeul unei îndelungate perioade de prosperitate a sudului. Limba occitană şi-a avut epoca ei de glorie între secolele al IX-lea / al XIII-lea, când poezia trubadurilor cunoaşte o mare răspândire, influenţând curente şi şcoli literare: şcoala poetică siciliană, literatura franceză medievală, literatura engleză cavalerească etc.

Numeroase lexeme din provensală sunt adoptate de idiomurile vecine: în franceză - *amour, ballade, bastide, augerge, cigalle, rossignol* etc..... ; în italiană - *trovatore, menestrello, viola, conte, marchese* etc....

Declinul culturii şi al limbii occitane a fost provocat de involuţia economico-socială a Provenţei, începând cu sec. al XIII-lea. Războaiele dintre albigenzi [223] şi forţele aliate ale papalităţii

[223] Grupare "religioasă" a burgheziei care nu accepta supunerea necondiţionată şi tributurile pentru curtea papală. Aceste războaie, pretins religioase, au avut, în realitate, mobiluri economice şi politice: puterea financiară a Provenţei, prin posibilele ei consecinţe, devenea o forţă de temut atât pentru papalitate, cât şi pentru regalitatea franceză. Este epoca în care pretenţiile de "universalitate" ale catolicismului şi ale monarhiei ajunseseră la o conciliere între puterea politică şi cea eclesiastică. În plus, existenţa unor feude care, prin potenţial economic menţineau o stare de spirit favorabilă independenţei politice, constituia un impediment foarte serios în calea realizării statului unic francez.

Scanned with OKEN Scanner

și regatului francez durează douăzeci de ani (1209-1229) și au drept rezultat înfrângerea provensalilor, însoțită de pierderi economice și umane grave, precum și de distrugerea oricăror veleități de independență sau autonomie. Ca urmare, papa Inocențiu III și regalitatea franceză (Ludovic VIII și regenta Blanche de Castilia) readuc în vistieria papală veniturile Provenței și își asigură prăbușirea economică a unor feude care constituiseră o permanentă amenințare pentru nucleul statal din nord (Parisul).

După cum era și de așteptat, decăderea economico-socială a atras pe același făgaș și cultura; deci, în ultimă instanță, reducerea importanței și ariei limbii occitane. O lovitură în plus va fi hotărârea lui Francisc I (1539) de a interzice, în administrație, orice limbă în afară de franceză.

Că această involuție a fost de lungă durată o dovedește situația ulterioară. Nici atenția acordată de romantici (vezi romanul lui **Mistral**, *Mireille*, sec. al XIX-lea, scris în provensală), nici legile din anul 1951 care întăreau dreptul limbii occitane de a funcționa în presă și școli, nu reușesc să-i redea în totalitate prestigiul de altădată. O anchetă statistică arată că în sudul Franței trăiesc circa 12 milioane de occitani, că în universități există cursuri de profil, fără să se poată preciza însă statutul limbii occitane ca idiom de circulație și nivelele la care se realizează (cu atât mai mult cu cât limba oficială a întregului teritoriu este, după cum se știe, franceza). Totuși, în ultima vreme, se constată creșterea interesului față de cultura și limba occitană.

Dialecte

Grupa nordică (limousin, l'auvergnat, provensal alpin) are ca trăsătură caracteristică palatalizarea velarelor C, G+A (ca în v. fr.): *cantat* › *chanta* (TS), *gallus* › *jal* (DZA).

Grupa centrală (languedocien, provensala, gascona) diferențiază dialectul provensal de celelalte prin faptul că acesta a avut, în evul mediu, statut de limbă literară.

Gascona se prezintă ca un complex dialectal care manifestă unele trăsături lingvistice ale zonei geografice generale

Scanned with OKEN Scanner

(ibero-pirineică) - în special ale catalanei și ale dialectului aragonez spaniol -: F inițial se transformă în H (*filius* › *hilo*), LL devine R (*bella* › *bero*), surdele intervocalice nu dispar - prin alterări succesive, ca în franceză -, ci se mențin sau se sonorizează.

Câteva caracteristici generale ale occitanei:

- A final devine O (*Mirella* › *Mireio*)
- căderea vocalelor finale, cu excepția lui - A
- diftongare redusă (E, O: *heri* › *ier*, *morior* › *muer*)
- diftongul AU se menține: *causa* › *causa*, *aurum* › *aur*
- nu diftonghează E, O: *florem* › *flor*, *fidem* › *fe*

Printre primele atestări ale provensalei notăm: forme lexicale provensale în texte latinești din sec. al X-lea (985-989, *Jurămintele vasalilor familiei Lautrec*); elemente provensale în textul *Jurămintelor lui Wilhelm V din Montpellier* (1059); un text integral în provensală, o depoziție juridică (1102).

Ca opere literare semnalăm poemul *Boëcis* (în manuscris la biblioteca din Orléans) și poemul bilingv - în latină și occitană - *Alba bilingue*:

Text latin
Phebi claro mondum orto iubare
Fert aurora lumen teris tenue;
Spiclator pigris clamat: "surgite"

Echivalent în occitană
Lalba part umet mar atra sol
Poy pas abigil miraclar tenebras

10.3.3. Francoprovensala

După Pierre Bec, 1971, p. 362, prin francoprovensală se înțelege "une entité linguistique originale, 'intermédiare', comme son nom l'indique, entre le français et l'occitan". În locul termenului de zonă "intermediară", considerat ca nepotrivit, TUAILLON, 1967, p. 295, propune, pornind de la caracteristicile complexului lingvistic

francoprovensal, o denumire descriptivă, "zone de fermeture des timbres A".

Graiurile francoprovensale sunt folosite în majoritatea cazurilor de vorbitori bilingvi. Se întind, cu aproximaţie, pe teritoriul fostului regat al burgunzilor (constituit în secolul al V-lea). Din ansamblul francoprovensal fac parte zone din Franţa (Forez, Dauphiné, Savoia, Franche Comté, Elveţia (Geneva, Vaud, Neuchâtel şi, parţial, Fribourg, Valais, Berna), Italia (Val d'Aosta). Centrele importante ale domeniului sunt. Lyon, Saint-Etienne, Grenoble, Geneva, Lausanne, Neuchâtel..

Indicarea cu exactitate a graniţelor geografice care separă graiurile francoprovensale de idiomurile înconjurătoare este greu de realizat. Apartenenţa politico-administrativă a teritoriilor francoprovensale la trei state a favorizat dispariţia unităţii lingvistice de altădată. Condiţiile geografice, istorice şi politice au determinat de asemenea reducerea domeniului francoprovensal, ale cărui graiuri au fost înlăturate în unele locuri de limba franceză, provensală (în Franţa) sau de germană (în Elveţia). Influenţele exercitate, cu un grad de acţiune diferit de la o regiune la alta, de franceză, provensală, germană şi italiană au constituit un factor de seamă în fragmentarea lingvistică a francoprovensalei.

P. Bec propune împărţirea graiurilor francoprovensale în două secţiuni: nordică (Fribourg, Neuchâtel, Valais, Vaud) şi sudică (Lyon, Dauphiné, Savoie, Geneva). Existenţa unor mari centre în cadrul grupei meridionale (Geneva, Grenoble, Lyon) a favorizat, în evul mediu, menţinerea unei relative unităţi lingvistice şi dezvoltarea unei limbi scrise, cu baza normativă asigurată de vechea lioneză. Aceleaşi centre au constituit, prin prestigiul lor, puncte de răspândire, începând cu secolul al XIV-lea, a limbii franceze.

În ceea ce priveşte structura sa lingvistică, domeniul francoprovensal diferă şi de limba franceză (cu care are însă în comun anumite particularităţi consonantice) şi de occitană (de care se apropie prin unele caracteristici ale sistemului vocalic).

Substratul burgund, a cărui influenţă se manifestă în

Scanned with OKEN Scanner

fonetică, lexic și toponimie, conferă francoprovensalei, în cadrul ansamblului galoromanic, o fizionomie aparte.

Dintre trăsăturile esențiale, amintim:

- conservarea lat- a în poziție liberă (*passar*) și palatalizarea lui după consoane palatale: *TALIARE* › *taillier*;
- menținerea lui -a neaccentuat. *una, festa*;
- păstrarea vocalelor -o (‹ -o, -u) și -e, în poziție neaccentuată: *sieglo, mare 'mamă'*;
- palatalizarea lui **k /g+a › [ts / dz]**, în cea mai mare parte a teritoriilor francoprovensale: *FURCA* › *furts...*;
- pronumele posesive *nostri / nostrum, nostrun,*;

vostri / vostron (formele în -on sunt considerate ca analoge cu mon, ton, son.).

10.4. Ibero-România

Conceptul de Ibero-România corespunde - teritorial - peninsulei Iberice; ca organizare politică, se referă la Portugalia și Spania; lingvistic, se includ limbile spaniolă, portugheză, catalană.

10.4.1. Spaniola se situează pe glob printre limbile cu numărul cel mai mare de vorbitori, alături de chineză, engleză, rusă, franceză. Procentul maxim revine teritoriilor extraeuropene: Mexic, America Centrală, America de Sud (cu excepția Braziliei) - zone

[224] Am arătat în volumul România condițiile în care s-au "sustras" romanizării unele foste provincii colonizate de statul roman. Drept urmare, la sfârșitul sec. al V-lea e.n., în momentul prăbușirii sale, Imperiul se afla aproximativ în aceleași granițe pe care le avusese înainte de a doua perioadă republicană (în principal, Peninsula Italică).

Această pierdere teritorial-lingvistică va fi "compensată" peste un mileniu, ca urmare a transferării unor idiomuri romanice în alte continente. Este vorba despre portugheză (Brazilia); franceza (Canada și fostele colonii din Africa; în Senegal este încă limbă oficială) spaniola (America de Sud - fără Brazilia).

Trebuie subliniată de la început diferența substanțială între romanizarea "de tip latin" și romanizarea "târzie".

Primul proces, din care a rezultat România europeană, a constat dintr-un raport de interferență dialectică între structura latină și structurile lingvistice

Scanned with OKEN Scanner

în care spaniola a fost impusă ca urmare a colonizărilor spaniole de la sfârșitul sec. al XV-lea și sec. al XVI-lea. [224]

Romanitatea iberică constituie o structură care, dispunând de ample și vaste deschideri spre civilizații și culturi de origini diferite, a receptat, a selectat și și-a definit un sistem propriu în sensul că, fără să nege în nici un fel latinitatea, i-a creat acesteia tipare cu totul inedite: influențele feniciene, cartagineze sau grecești, absorbite de nucleul iberic, au fost filtrate prin sistemele complexe ale limbii latine; iar castiliana în formare nu a respins ulterior nici elementele germanice sau

---

ale populațiilor autohtone; după cum se știe, această "contopire" s-a încheiat prin victoria limbii latine și prin nașterea limbilor romanice - de origine și structură latine, dar cu aporturi locale în anumite domenii.

Al doilea proces s-a produs în alte condiții istorice, iar rezultatul a fost diferit de cel anterior. Punctul de pornire l-a reprezentat anul 1492 - cucerirea primelor teritorii sud-americane de către spanioli. Urmează luarea în stăpânire, treptat, a întregului continent (papa Alexandru al VI-lea reglementează conflictul ivit între cuceritorii spanioli și portughezi, prin bula din 1493, acordând Portugaliei - Brazilia, iar Spaniei - celelalte regiuni sud-americane). Colonizarea franceză este mai târzie - secolele al XVI-lea și al XVII-lea și vizează Canada.

Impunerea limbilor spaniolă, portugheză, franceză în regiunile menționate mai sus a fost urmarea unei "includeri" forțate a civilizațiilor precolumbiene în cea a forțelor de ocupație și, implicit, a generalizării obligatorii a acestor idiomuri (- de mult formate - transplantate din Europa și aflate, la rândul lor, în faza de afirmare, cu realizări literare notabile, reprezentative pentru stadiul evolutiv la care ajunseseră societățile romanice europene).

Deci n-a mai fost vorba despre !amestecul" anumitor limbi (sau adoptarea obligatorie a limbii latine) ci despre "impunerea" unor idiomuri - cele neolatine - favorizate de împrejurări istorice concrete și precise.

Franța pierde destul de repede Canada (prin pacea de la Paris - 1763 - era cedată Angliei); totuși limba franceză rămâne ca limbă a șase milioane de oameni - în prezent -, recunoscută oficial ca a doua limbă națională, alături de engleză; centrul francofon este la Québec, cel anglofon la Otawa. Franceza canadiană nu prezintă deosebiri structurale fundamentale, față de franceza europeană.

Scanned with OKEN Scanner

maure (vezi. în *România*, II, descrierea contactului între populaţia iberică romanizată - germanici şi mauri -).

Aşa se face că, paralel cu extinderea reconquistei (lupta de eliberare de sub stăpânirea maură), limba spaniolă a cunoscut o "aşezare" treptată în toate regiunile (sub forma dialectului castilian, de unde şi sinonimia frecvent folosită dintre *lengua española* şi *lengua castellana*), acţiune care a avut drept rezultat nu numai facilitarea adoptării limbii naţionale, ci şi o mai mică rigiditate în delimitarea dialectală. Principalele dialecte ale spaniolei moderne sunt: castilian, aragonez, andalusian, asturic-leonez, cu unele diferenţieri menţinute încă din epoca medievală. Trebuie spus însă, că "uzajul" dialectal pierde progresiv teren în faţa limbii standard (observaţie valabilă şi pentru portugheză).

Dialectul castilian, vorbit - iniţial - în podişul Castiliei, a transmis caracteristicile sale principale limbii literare spaniole:

- diftongarea lui E, O în silabă deschisă şi închisă (în alte limbi romanice se valorifică cu precădere una din calităţile silabice): *terra* › *tierra*, *tenet* › *tiene*, *porta* › *puerta*, *bonum* › *bueno* etc.

Pot fi considerate ca forme ale expansiunii limbii franceze şi "dialectele" creole (variante ale limbii franceze imperfect însuşite de localnici) din Louisiana, Antile, insulele Mascarene, unele zone din Africa Occidentală şi Ecuatorială etc. (**Tagliavini**, lucr. cit., p.151).

În sec. al XVIII-lea şi al XIX-lea s-au emancipat şi coloniile spaniole din America; dar, ca şi în cazul Canadei pentru franceză, ele au menţinut limba spaniolă ca limbă oficială-naţională. Brazilia a trecut de la statutul de colonie la cel de regat (1815), imperiu (1822) şi republică (1889), dar a păstrat limba portugheză. Variantele creole sunt numeroase; dintre ele citãm: indoportugheza din India (Panjim şi Daman), Ceylon, sinoportugheza din Macao, malaioportugheza din Java şi Malacca - azi dispărută - dialectele negroportugheze din Insulele Capului Verde şi Guineea etc.

Remarcăm deci, că, procesul de expansiune lingvistică a romanităţii, ca rezultat al valului de colonizări europene de la sfârşitul feudalismului, oferă un vast spaţiu de afirmare unora dintre limbile romanice. Structurile acestor limbi se menţin - în general - şi după prăbuşirea sistemelor coloniale respective; diferenţele faţă de teritoriile de origine (Europa) sunt, de regulă, neesenţiale, rezumându-se în cele mai multe cazuri la aporturi locale disparate în unele sisteme fonetice şi lexicale.

Scanned with OKEN Scanner

- finalele vocalice sunt foarte bine păstrate; mai mult, ele devin mărci specifice genului (-A pentru feminin - O pentru masculin; -E poate fi selectat de ambele genuri) - "F" inițial se transformă în H (mut, în spaniola modernă): *fabulare* › *hablar*, *filius* › *hijo*; se menține când este în contact cu vibranta R (*frons* › *frente*) sau cu diftongul UE (*fons* › *fuente*, *focum* › *fuego*).

- grupurile consonantice care conțin pe I se palatalizează: *clamare* › *llamar*, *plenum* › *lleno*.

- consoanele surde intervocalice se sonorizează (ajungând, uneori, la fricative): *vita* › *viđa*, *lutum* › *loto*.

- grupul CT devine CH (Č)

ct ... (it) ... (ti) ch

lactem › *leche*, *octo* › *ocho*; etapa intermediară - it - se regăsește în teritoriul de limbă catalană, ca și în Galo-România (*factum* › fr. *fait*, sp. hecho); vezi și teoria lui **Malmberg** (*România*, II).

- L+Y (I) › H (fonem)

- J inițial H (fonem): *mulierem* › *mujer*, *jocum* › *juego*, *travalium* › *trabajo*.

Dialectul aragonez se vorbește în provincia Aragón, între Castilia și Catalonia):

- se menține F inițial (*faba*, *ferrar*)

- oculzivele surde intervocalice se sonorizează

- pluralul este adițional-consonantic; consoana - S nu implică o vocală anterioară, ca în spaniola literară (*diens* - sp. *dientes*, *arbols* - sp. *arboles*).

Dialectul asturic - leonez (provinciile Asturias și Leon din nordul Spaniei):

- se conservă F inițial (*filo*, *farina*)

- se transmite intact grupul MB din latină (*camba* › *camba*, *palumba* › *palomba*)

- la numeralul *dos* se dezvoltă și o formă de feminin (*duas*)

- se mențin pronumele personale de pers. IV. V, *nos*, *vos*, (în sp. *nosotros* / *nosotras*, *vosotros* / *vosotras* - cu marcarea masculinului și femininului).

- AU și AL+cons. OU (ca în portugheză): *causa* ›*cousa*, *alterum* › *outro*.

- numeralul patruzeci are o formă compusă cu

Scanned with OKEN Scanner

multiplii lui *douăzeci*; *dóus veinte* (sp. *cuarenta*) vezi şi modeluul galic *quatre-vingt*...

Dialectul andaluzian (provincia Andaluzia, în sudul Spaniei):

- confundarea variantelor lui S fie în Ş (*ceceo*), fie în S (*seseo*).

- LL devine Y (yeismo) : *caballo* › *cabayo*

- tendinţa de sincopare a consoanelor (şi la finală), ceea ce favorizează păstrarea opoziţiei *închis / deschis* la E şi O în finală pentru marcarea opoziţiei de număr: sg. peso / pl. peşo, sg. sordo / pl. sordo.

- pronumele *ustedes* (pers. V - de politeţe - în sp. lit.) este folosit şi cu funcţiile lui *vosotros*.

Dezvoltarea istorică a limbii spaniole a cunoscut mai multe etape:

I. Spaniola primitivă (până în sec. al XI-lea), care corespunde existenţei statelor germanice şi primei perioade de ocupaţie maură (maurii debarcă în anul 711, iar până în 714 cuceresc aproape întreaga Peninsulă Iberică; eliberarea completă a spaniollilor va avea loc mult mai târziu, în 1492).

În acest interval de timp dialectul castilian este în expansiune; influenţele lingvistice germanice şi arabe reprezintă un fond substanţial; primele atestări de limbă spaniolă se rezumă la glose (*Glosele de la Silos şi de la San Millan*); ex. *Glosele de la san Millan* - sec. al X-lea: "... cono ajutorio de nuestro dueño, dueño Christo, dueño Salbatore..."

II. Spaniola arhaică (sec. al XI-lea - al XV-lea); castiliana se definitivează ca nucleu al unei limbi unice - spaniola - . Acum este elaborat primul mare text literar spaniol - aproximativ în anul 1140 (**Tagliavini** p.416) *Cantar de Mio Cid* (*Poema de Mio Cid*), în castiliană. Tot acum, stăpânirea aragoneză în Sicilia şi Napoli (sec. al XIII-lea - al XV-lea) inaugurează epoca de ascendenţă

[225] Colonizările din sec. al XVI-lea au loc într-o perioadă de mari mişcări şi prefaceri în Europa.

Începutul a fost făcut în anul 1492, an în care Columb debarcă pentru prima oară în America, an care marchează cucerirea Granadei de către spanioli şi unificarea statului (sub conducerea regilor catolici Ferdinand de Aragon

politică a Spaniei în Europa, proces ce va fi continuat şi amplificat de Carol V.[225]

III. Spaniola clasică (sec. al XVI-lea - al XVII-lea) exprimă epoca de apogeu a literaturii de limbă spaniolă în Europa, de prestigiu politico-cultural. Evenimentul lingvistic cel mai important a fost transplantarea spaniolei în Americi,ca urmare a colonizărilor. Spaniola americană nu prezintă modificări esenţiale faţă de Europa; sunt de semnalat îndeosebi fenomenele *seseo* şi *yeismo*, alături de unele contribuţii autohtone în lexicul specific (faună, floră).

IV. Spaniola modernă (după sec. al XVIII-lea); de remarcat că, deşi Spania îşi pierde coloniile americane, limba spaniolă va rămâne ca limbă oficială în toate aceste foste colonii.

La graniţa dintre secolele al XV-lea şi al XVI-lea are loc un eveniment cu implicaţii de perspectivă: sub presiunea inchiziţiei, după unificarea din 1492, necreştinii (arabii şi evreii) sunt expulzaţi din Spania. Efectul economic va fi dezastruos (deşi vizibil în special după pierderea coloniilor americane); cel lingvistic - deosebit de interesant - deoarece se crează un dialect social al emigraţiei, iudeo-spaniola. Iudeo-spaniola, izolându-se de Spania, prezintă o situaţie similară cu a altor idiomuri aflate în condiţii

---

şi Isabella de Castillia), dar şi elaborarea primei gramatici spaniole, *Arte de la lengua castellana*, a lui Antonio Nebrija. Tot în acest an moare, la Firenze, un mare protector al culturii, Lorenzo da Medici Magnificul.

În acest efervescent secol al XVI-lea, Europa occidentală este condusă de oameni remarcabili prin felul în care îşi imprimă propria personalitate asupra evoluţiei ţărilor pe care le conduc; Henric al VIII-lea impune religia anglicană în Marea Britanie; fiica sa, Elisabeta I, patronează pirateria împotriva Spaniei şi crează condiţiile favorabile pentru constituirea imperiului colonial englez în Asia; renascentistul Francisc I (fratele poetesei Margueritte d'Angouleme, regina Navarrei) emite decretul din 1539, prin care franceza capătă statut de limbă oficială în administraţie; bigotul Carol V (urmaşul regilor catolici) domină glacial asupra unui imperiu în care "soarele nu apunea niciodată" (Hispania, Germania, parte din America, Mexicul cucerit de H. Cortés)-

Europa orientală, în acest timp, trăia intens primejdia otomană (turcii cuceriseră Constantinopolul în 1453), iar Ţările Române se aflau în perioada dintre Ştefan cel Mare şi Mihai Viteazul.

Scanned with OKEN Scanner

asemănătoare. Menţine trăsături ale sec. al XV-lea şi al XVI-lea (pierdute în Spania), dar se resimte şi de pe urma influenţei lingvistice din ţările unde s-a vorbit (cf. **M.L. Wagner**, *Carácteres generales del judeo-español de oriente*, Madrid, 1930; **M. Sala**, *Phonétique et phonologie du judéo-espagñol de Bucharest*, The Hague - Paris, 1971).

Principalele zone de iudeo-spaniolă se grupează în funcţie de teritoriile de refugiu ale expulzaţilor:

a/ grupul oriental - Adrianopole, Constantinopol, Brusa, Smirna, Rodos;

b/ grupul occidental - (sefardies) - Bosnia, România, Macedonia, Salonic.

Iudeo-spaniola conservă - în general - opoziţia surd/ sonor la africate (dirijată spre seria africatelor surde în Spania); unele forme verbale arhaice (dó, estó, só, vó în loc de doy, estoy, voy); se preferă varianta I în loc de LL (ella/ eya, llever/ yebar).

10.4.2. Portugheza

Tagliavini (lucr.cit., p.356) îi dă denumirea de galiciano-portugheză, cuprinzând astfel şi dialectul galician din N-V Spaniei; se vorbeşte în Portugalia, Galicia (provincie din nord-vestul Spaniei), în Azore şi Madera, în Brazilia; se adaugă numeroasele variante creole din Africa şi Asia.

Se citează, în general, două etape principale de evoluţie ale limbii portugheze:

I. Perioada arhaică (sec. al XI-lea; după unii autori, sec. al IX-lea - mijlocul sec. al XVI-lea, când este redactat şi primul mare document literar, poemul lui **Camoes** - *Os Lusiades* - anul 1572).

II. perioada modernă (de la mijlocul sec. al XVI-lea până în prezent).

Portugheza arhaică a fost expresia primei epoci "istorice" a statului portughez: ocupaţia maură din sec. al VIII-lea - al XIII-lea; constituirea comitatului Portugaliei în anul 1085 (teritoriu cedat de Alfons VI de Castilia ginerelui său Henri de

Scanned with OKEN Scanner

Bourgogne) și fixarea capitalei la Coimbra în anul 1139 (în sec. al XV-lea capitala se va muta la Lisabona). Primele atestări sunt sporadice, sub forma unor fragmente de texte juridice sau religioase (sec. al IX-lea - al XII-lea); elaborări mai deosebite apar în sec. al XIII-lea - al XIV-lea (*cancioneiro*), când începe să se dezvolte lirica portugheză la curtea lui Dom Denis (el însuși poet, nepot al lui Alfonso X al Spaniei).

Concomitent cu Reconquista (mai ales din a doua jumătate a sec. al XII-lea) portugheza arhaică formată în nord avansează spre sud și câștigă teren; cu timpul se va unifica cu romanço mozarábico din Lusitania de sud (idiom neolatin cu puternice influențe maure).

Portugheza literară actuală a avut ca nucleu central galiciano-portugheza (neolatina constituită în Lusitania de nord).

Caracteristici ale limbii portugheze:

- nazalizarea vocalelor urmate de consoane nazale: *manum* › *mão, sanctus* › *são, luna* › *luă.*

- diftongul AU › OU (se pronunță O și alternează cu OI): *taurum* › *touro, toiro; aurum* › *ouro, oiro.*

- E, O au timbru închis dacă în silaba finală se află O, U; au timbru deschis dacă silaba finală conține pe E, i sau A; aceste variații de timbru crează opoziții fonologice: *cevo* "pășune" / *ceva* "hrană"; *dobro* "dublu" / *dobra* "cută".

- surdele intervocalice se sonorizează, ca și în spaniolă: *lacum* › *lago, sápere* › *saber*;

- CL inițial devine Ch (*clavem* › *chave*).

- CL intervocalic se transformă în LH (*oclu* › *olho*), se palatalizează.

- L înainte de consoană se vocalizează: *salutem* › *souto, multum* › *muito* (la fel ca în v. fr.).

- fonetica sintactică are un rol important; de exemplu, S final devine Z înaintea unei vocale, sau Z înaintea unei consoane sonore (vezi și Galo-România).

- se menține mai mult ca perfectul indicativului latinesc (ca și în sardă).

- viitorul indicativului poate fi sintetic sau analitic.

Scanned with OKEN Scanner

- în lexic există importante influenţe germanice şi arabe, ca şi în spaniolă.

Principalele grupe dialectale:

a/ Dialectele continentale: galician, mirandez, portughez de nord, portughez de sud.

b/ Dialectele insulare: azoric, madeiric (unde se remarcă câteva particularităţi fonetice: U, Ű, OU, Ő; U O).

c/ Dialectele ebraice: iudeoportugheza, care se mai vorbea în sec. al XVIII-lea la Livorno şi în Olanda, dar, spre deosebire de iudeospaniolă, s-a pierdut destul de repede.

d/ Dialectele de peste Ocean (în Brazilia - condiţii şi situaţie similară cu spaniola din America): E final I; LH › y (*olho ›oyo*); S, Z în finală se menţin; pron. *tu* este înlocuit prin *vôce*.

Portugheza are numeroase variante creole, printre care: indoportugheza din Goa (Panjim), Damao (Daman), Sri-Lanka (Ceylon); sinoportugheza din Macao; malayo-portugheza din Java şi Malacca (dispărută); negro-portugheza din Guineea.

10.4.3. Catalana

Se vorbeşte în centrul Roussillon din Franţa, limbă oficială în Andorra; Catalonia "istorică" din Spania: Barcelona, Gerona, Tarragona, Lérida, formând toate împreună La Catalunya sau El Principat; parte din provincia Aragon (la graniţa cu Catalonia); o mare parte din Valencia şi Alicante (fosta Marca hispanica fondată de Carol cel Mare); insulele Baleare (prin cucerirea insulei Majorca, în anul 1229); Alghero în Sardinia (colonizat în sec. al XIV-lea de catalani veniţi din Barcelona); în total, cca. patru milioane de persoane.

În sec. al XIII-lea, sub Iacob I, catalana devine limbă oficială, folosită şi de Casa de Aragon. Unirea Aragonului cu Castilia, ca urmare a căsătoriei dintre Isabella de Castilia şi Ferdinand de Aragon (1474) înseamnă înlăturarea limbii catalane, proces ce se va accentua după 1492; căderea Granadei, unificarea politico-administrativă a Spaniei, impunerea castilienei ca limbă literară şi naţională.

Până în sec. al XIII-lea poeţii catalani au scris în

Scanned with OKEN Scanner

provensală (era epoca de glorie a occitanei); primul poet de limbă catalană a fost Ramon Llull (1235-1315).

Primul text catalan în proză provine de la sfârşitul sec. al XII-lea - începutul sec. al XIII-lea şi este un fragment dintr-o carte de cult găsită în mânăstirea Organyá din dioceza urgel: " ... Seinor, nostre seinor dix aquesta paraula per semblant, et el esposa per si el ex. Aquel qui ex seminar la sua sement e dementre que semenava, la una sement cadeg prob de la via e fo calzigad, els ocels del ciel mengaren aquela sement"...

Principalele dialecte se împart în grupa estică şi grupa vestică, despărţite de râul Llobregat, şi afluenţii săi. La acestea se adaugă dialectele din Valencia, Baleare şi Roussillon.

Printre caracteristici sunt de reţinut:

- diftongare redusă
- CT devine IT (vezi franceza, provensala, portugheza) *factum / feit, lactem / lleit.*
- L iniţial se palatalizează (LL): *lupus ›llop.*
- F iniţial se păstrează: *factum › feit.*
- Cl, FL, PL se menţin
- MB M : *camba › cama.*
- articolul (dialectal arhaic) provine din *ipse* (la fel ca în sardă), nu din *ille* (restul României): masc. sg. *es* / fem. sg. *sa* / masc. pl. *sos* / fem pl. *ses.*

Poziţia geografică a limbii catalane, precum şi caracteristicile sale care conduc uneori spre Ibero-România, dar alteori spre galo-România au creat acestui idiom o situaţie controversată. Fr. Diez, în prima descriere a limbilor romanice, o considera ca idiom de sine stătător, părere la care au aderat majoritatea specialiştilor (vezi istoricul problemei la **Amado Alonso**, *Estudios lingüísticos - Temas espanoles*, Gredos, Madrid, 1954).

W. Meyer - Lübke (*Das Katalanische*, Winter, Heidelberg 1925) scoate în evidenţă deosebirile faţă de spaniolă şi portugheză şi insistă asupra fenomenelor comune cu franceza şi provensala. Ideea este precizată de lingvistul catalan Griera, care consideră catalana drept o componentă a Galo-României (*Gramŕtica histňrica del catalŕ antic*, Barcelona, 1931). La

Scanned with OKEN Scanner

această părere se raliază și **G. Rohlfs** (*Actas y memorias del VII Congreso internacional de Lingüistica Románica*, 1955), **P. Bec**, *Manuel pratique de philologie romane*, I, II, Paris, 1970 și, mai evaziv, **Tagliavini**, lucr. cit.

În momentul de față, independent de opiniile asupra apartenenței la un grup sau la altul din România, catalana capătă tot mai mult dreptul de exprimare (în presă, școală etc.).

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

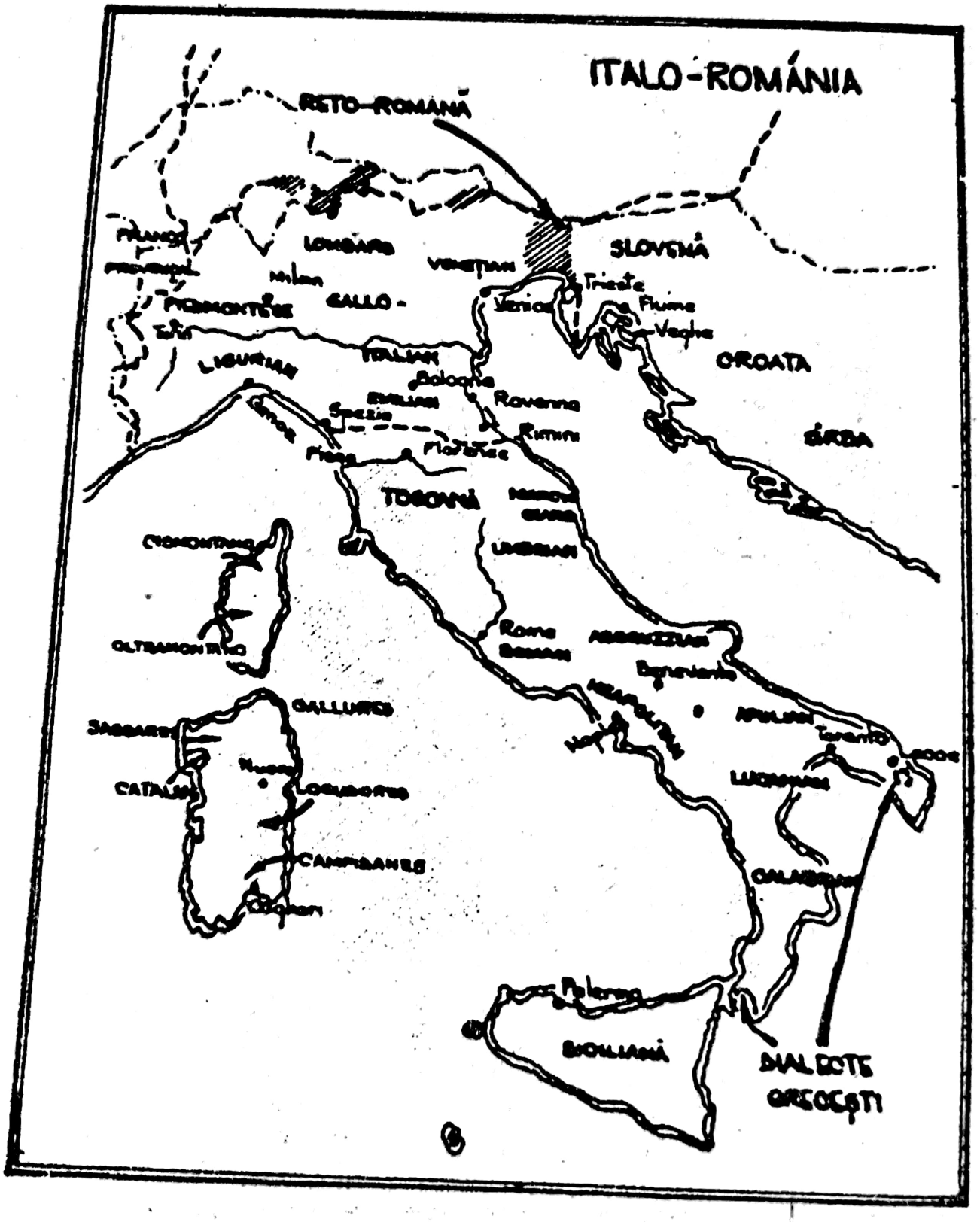

Scanned with OKEN Scanner

GALO-ROMÁNIA
Arras
PICARD
Liége
WALLOON
Aix
Cologne
Coblenz
Rouen
NORMAN
Paris
Trèves
BRETON
Former frontier of Breton
LORRAIN
CHAMPENOIS
LANGUE D'OÏL
ANGEVIN
Orléans
Tours
Dijon
Besançon
Poitiers
BOURGUIGNON
POITEVIN
SAINTONGEAIS
Limoges
Clermont
FRANCO-
Angoulême
LIMOUSIN
AUVERGNAT
PROVENCAL
Bordeaux
Lyon
LANGUE D'OC
GASCON
Orthez
Toulouse
BASQUE
Pau
BEARN-
ESE
Narbonne
Marseille
Nice
CATALAN

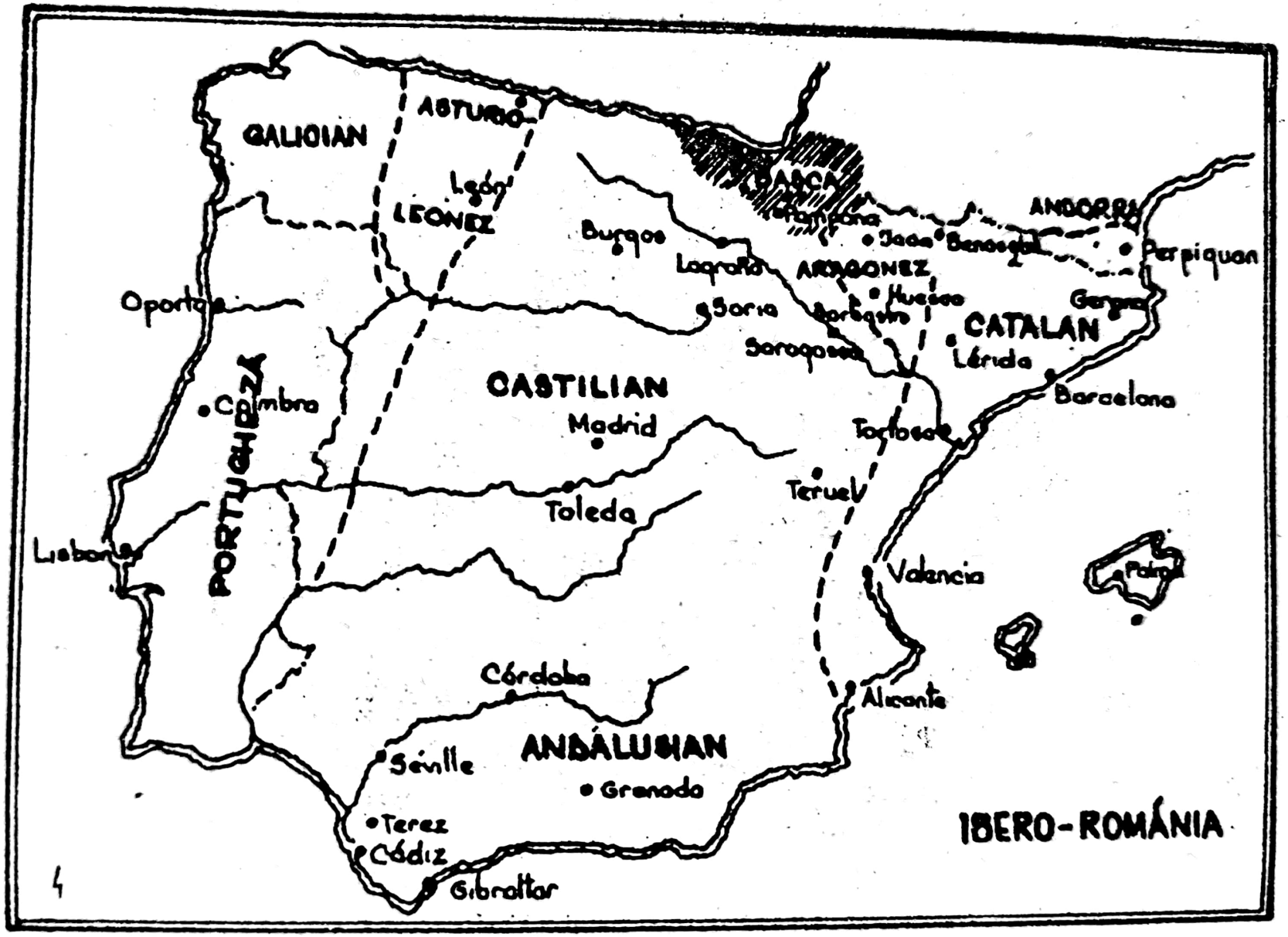
GALICIAN
ASTURIO
León
LEONEZ
Burgos
Logroño
Soria
BASCA
Pampona
Jaca
Benasque
ANDORRA
Perpiquan
ARAGONEZ
Huesca
Gerona
CATALAN
Lérida
Barcelona
Oporto
Coimbra
PORTUGUEZA
CASTILIAN
Madrid
Toledo
Teruel
Tortosa
Lisboa
Valencia
Palma
Córdoba
Alicante
ANDALUSIAN
Séville
Granada
Terez
Cádiz
Gibraltar
IBERO-ROMÁNIA

4

BIBLIOGRAFIE
(generală - orientativă)

Armbruster A., *Romanitatea românilor - istoria unei idei*, Editura Acad. Bucureşti, 1972

Auerbach E., *Introduction aux études de philologie romane*, Frankfurt am Main, 1970

Bec Pierre, *Manuel pratique de philologie romane*, Paris, 1970

Bertalanffy (von) Ludwig, *General System Theory*, New York, 1968

Bloch Raymond, *Etruscii*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1966

Bonnard A., *Civilizaţia greacă*, I-II, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967

Brătianu Gheorghe, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, Edit. Eminescu, Bucureşti, 1980

Cassius Dio, *Istoria romană* (trad. şi note de Adelina Piatkovschi), Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1973

Căzan Florentina, *Culegere de documente privind trecerea de la antichitate la evul mediu în Europa occidentală*, TUB, 1979

Scanned with OKEN Scanner

Condurachi Emil, *Curs de istorie romană*, I, TUB, Bucureşti, 1974

Crişan Ion Horaţiu, *Burebista şi epoca sa*, Editura enciclopedică română, Bucureşti, 1977

Curtius Robert Ernst, *Literatura europeană şi evul mediu latin*, Editura Univers, Bucureşti, 1970

Daicoviciu Hadrian, *Dacii*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1965

Densuşianu Ovid, *Histoire de la langue roumaine*, vol.I - Paris, 1901; vol.II - Paris, 1914

Devoto G., *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1969

x x x, *Dicţionar de istorie veche a României*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1976

Diehl Ch., *Figuri bizantine*, B.P.T., Bucureşti, 1970

Direcţia generală a Arhivelor Statului, *Documente străine despre români*, Bucureşti, 1980

Duridanov I., *Thrakisch - dakische Studien*, Sofia, 1969

Ernout A., *Morphologie historique du latin*, ed.III, Paris, 1953

Finley M.I., *Vechii greci*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1974

Focillon Henri, *Anul o mie*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1971

Focillon Henri, *Arta Occidentului*, I-II, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1974

Frédouille J.C., *Enciclopedia civilizaţiei şi artei romane*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1974

Gibbon Edw., *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului roman*, Editura Minerva, Bucureşti, 1976

Goga Ecaterina, *România*, TUB, Bucureşti, vol.I - 1977, II - 1978

Goga Ecaterina, Lexicologie romanică, TUB, 1976

Goga Ecaterina - Lupu Coman, *Filologie romanică - caiet de seminar*, TUB, Bucureşti, 1980

Grimal Pierre, *Civilizaţia romană*, I-II, BPT, Bucureşti, 1973

Grandgent Ch.H., *Introducción al Latín Vulgar*, Gredos, Madrid, 1928

Harrington K.P., *Mediaeval Latin*, Chicago - London, ed.III, 1967

Huizinga Johann, *Amurgul evului mediu*, Ed. Univers, Bucureşti, 1970

Scanned with OKEN Scanner

Iorga Nicolae, *Bizanț după Bizanț*, Editura enciclopedică română, București, 1972

Jakó S. - Manolescu R., *Scrierea latină în Evul mediu*, Editura Științifică, București, 1971

Manolescu Radu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, Ed. Științifică, București, 1974

x x x , *Manual de lingvistică romanică*, II, TUB, 1979

Marcuse Herbert, *Scrieri filosofice*, Editura Politică, București, 1977

Meillet Ant., *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1928

Mihăescu H., *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Editura Academiei RSR, București, 1960

Mihăilă Gh., *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Editura Științifică, București, 1972

Mihăilă Gh, *Dicționar al limbii române vechi*, ed. Științifică, Buc., 1974

Mihăilă Gh, *Începuturile și conștiința de sine a literaturii române vechi* în vol. *Istoria literaturii române - studii* - , Ed. Academiei RSR, București, 1979

Moscati Sabbatino, *Lumea fenicienilor*, Edit. Meridiane, București, 1978

Oțetea Andrei, *Renașterea și Reforma*, Ed. Științifică, București, 1968

Palmer R.L., *The Latin Language*, London, 1954

Pârvan Vasile, *Dacia*, Ed. Științifică, București, 1958

Pârvan Vasile, *Începuturile vieții romane la Gurile Dunării*, Ed. Științifică, București, 1974

Pisani V., *Grammatica latina storica e comparativa*, Torino, 1952

Pușcariu Sextil, *Limba română*, I, București, 1940

Rosetti Al., *Istoria limbii române*, I, Ed. Academiei, București, 1965

Russu I.I., *Limba traco-dacilor*, București, 1967

Stoicescu N., *Continuitatea românilor*, București, 1980

Tagliavini C., *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1972

Scanned with OKEN Scanner

Theodorescu Răzvan, *Bizanț - Balcani - Occident*, București, 1974

Väänänen V., *Introducción al latín vulgar*, Gredos, Madrid, 1968

Vraciu Ar., *Limba daco-geților*, Facla, Timișoara, 1980

Wolff Ph., *Les origines linguistiques de l'Eurpope occidentale*, Paris, 1970

"GHEORGHE ASACHI"
IAȘI

Scanned with OKEN Scanner

Tipografia Fundației
"*România de Mâine*"
Palatul Sporturilor și Culturii
Parcul Tineretului
București

Scanned with OKEN Scanner

Lei 4300

ISBN 973-9202-60-8

Scanned with OKEN Scanner